

540813/1.14

В-Вс
"ФКА"

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.

ПОБРАТИМИ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ.

КОЛОМІЯ

„РЯСТ“, ЯК ІІІ. СЕРІЯ
ВИДАВНИЦТВА „ОКА“

почне виходити в початком 1928. року
періодично, що-місяця малими книжоч-
ками — по 4 аркуші друку, в художньою
окладинкою, — в ціні лише

50 сотиків!

В передплаті буде ще дешевше,
бо тільки:

На рік — 5.— вол.

На $\frac{1}{2}$ року — 3.— „

На квартал — 1.50 „

На зміст книжок складатимуться події
з нашої і наших сусідів минувшини,
описи наших земель і інший цікавий
і повчаючий матеріял.

ДЕШЕВО!

ЦІКАВО!

СЕНЗАЦІЙНО!

Зголошуйте передплату на адресу:

О. КУЗЬМА, КОЛОМІЯ,

БВАНГЕЛИЦЬКА, 7.

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.

САГАЙДАЧНИЙ

Історична повість у трьох частих.

.....

ПЕРША ЧАСТИНА:

ПОБРАТИМИ.

1927.

Накладом Видавництва „О К А“ в Коломиї.

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.

ПОБРАТИМИ

Історична повість.

ДРУГЕ ВИДАННЯ.

Уродилъ ся онъ въ краяхъ Подгорскихъ,
Перемисскихъ,
Вихованъ въ вѣрѣ церкви всходней зъ
лѣтъ дѣтинскихъ.
Шолъ потомъ до Острога, для наукъ
уцтывихъ...
Которы тамъ квитли...

З книги „Вѣршѣ на жалосный
погребъ зацного рыцера Петра
Конашевича Сагайдачного гет-
мана войска его кор. милости
Запорозкого, зложоный презъ
инока Касіана Саковича, Київ 1622.

1 9 2 7.

Накладом Видавництва „О К А“ в Коломій.

Всі права застерігається.

Copyright 1927. O. Kuzma Kolomea — Galicia.

Печатано в Коломиї
у М. Бойчука, Собіського 44.

*Присвячую незабутій пам'яті
мого найкращого Товариша і Друга
Д-ра Евгена Олесницького.*

АВТОР.

I. 540813, P. 14

Biblioteka Narodowa
Warszawa

30001008159067

1927.8.0.330

ПЕРЕДМОВА.

В 1908 р. поставлено мене кандидатом на соймового посла в Самбірщині. Я знав, що в Самбірщині багато малоземельної шляхти. Знав я, що при виборах може вона рішити мій вибір. Щоби собі шляхту зеднати, я ладив для них популярний виклад, у якому я хотів виказати, як то у давнину саме та малоземельна шляхта твердо стояла за свою віру і народність. Розглядаючись у приступних мені матеріялах, я мусів натрафити на імя Петра Конашевича Сагайдачного. В Самбірщині, хоч ніде нема шляхтича з придомком „Конашевич“, живе традиція, що сей великий гетьман походив із близького Самборові села Кульчиць. Ще до нині показують старі Кульчичани те місце в присілку „Королівка“, де мала стояти хата Конашевичів. У тім присілку живе ще рід Кінашів. В старовину вони могли зватися Конашами, або Кунашами. В історії проф. Грушевського в одному місці по цитованому джерелу той великий гетьман зветься „Кунашевичом“. Од чого пішло назвисько Конаш і Кунаш, — чи від коня, чи зід куни — не беруся розбирати. „Думка думку родить“. Замість задуманого викладу для шляхти (з котрого нічого не вийшло), я, ведений синівським пієтизмом для

того славного мого земляка, задумав спопуляризувати життя і діяльність цього славного сина України.

Бо крім пісні про Сагайдачного, „що проміняв жінку за тютюн та люльку“, ширший загал про Конашевича мало знає.

З цією роботою возився я довгий час, бо при моїй щоденній фаховій праці на хліб насушний, я не мав спромоги зайнятися цим ділом інтензивно. Загадав я зразу урвати повість на тому місці, як Сагайдачного вибрано перший раз гетьманом. Тому дав я зразу повісті заголовок „До слави“.

Я упросив Вп. пана професора Михайла Грушевського прочитати рукопис. За його неоцінені для мене уваги і пораду складаю йому на цьому місці мою сердечну велику подяку. Він справив мені історичні помилки, і порадив зробити з цього матеріялу трільогію, в якій мав би поміститися цілий життєпис гетьмана.

І вже коли я зладив повість у третій перерібці до друку, заскочила мене війна. Підчас інвазії я не робив нічого. Я хотів бути на всі боки лояльним супроти царської влади. Та напасть мене не минула. З наклепу наших домородних „руських“ зробила у мене охрана трус і забрала між іншими також рукопис „До слави“. Його в охрані знищили.

Та нема того злого, щоб на добре не вийшло. Заохочений професором Антоном Крушельницьким, що піднявся повість видати вже в трільогії, — я взявся знову до праці, і оце пускаю у світ першу частину „Побратими“.

Вона кінчиться на тій хвилі, як Конашевич прийшов перший раз на Запорозьку Січ.

Пишучи це, я руководився думкою, що у нас крайня пора заповнити прірву в нашій літературі історичними оповіданнями. Вони так дуже потрібні хоч би для оживлення нашої традиції. Я не розумію, чому наші письменники, далеко талановитіші за мене, не забігають на це вдячне поле.

Чи мені порелось вивязатися з того завдання, чи буде з моєї праці хосен для української літератури, для українського народа в тій великій переломовій хвилі нашого політичного відродження — хай осудять ласкаві читачі.

Я зробив по моїм силам, як міг найліпше.

В Самборі, в місяці грудні 1917.

Др. Андрій Чайковський.

Передмова до II. видання.

Дотепер не везло мені з моїм „Сагайдачним“, над котрим я працював більш як 13 років.

Зразу перебрав на себе видання трьох перших частин д. Антін Крушельницький. Та зараз по виданню I. частини серед лихоліття нашої визвольної війни видавництво перепинилося, і ми умову розв'язали.

Опісля договорював я з кількома видавництвами, котрі до мене зверталися, та нічого з тих переговорів путнього не вийшло. Одному було задовге і жадав скорочення,

себто зроблення з леміша швайку — другому задороге, а за той час I. частина в книгарському обороті розійшлась, а дві другі лежали в рукопису.

Аж тепер може буде тому край, коли видання трьох частин перебрало рухливе видавництво „Ока“ в Коломиї.

За той час я за порадою добрих людей поробив деякі зміни в I. виданню I. частини.

На тому місці дякую широко Вп. д. Володимирові Зубрицькому за щирі уваги, до яких я старався примінитися.

В цій повісті я хочу переповісти цілий життєпис славного нашого гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного аж до його передчасної смерти (28. IV. 1622).

Наразі довів я до тої хвилі, коли Сагайдачного вибрано гетьманом України. Перша частина „Побратими“ від хлопячого віку до прибуття на Січ. II. і III. частина „До Слави“ — аж до вибору по кримським поході на Кафу.

Коли мені Господь допоможе, то викінчу IV. і V. частину „Гетьман“. Та щоби покупців не відстрашити, заявляю, що перші три частини, що йдуть тепер в друкарню, творять окрему цілість.

Коломия, в серпні 1927.

Автор.

I.

На передодні св. Апостолів Петра і Павла 1590 р. замітний був з самого ранку на перемиськім шляху в Новім Самборі довкруги церкви св. Апостола Филипа незвичайний рух.

Ця церква стояла край високого берега серед хат, де жили православні. Тоді, на підставі королівського розпорядку, не вільно було в середині городських мурів ставити православних церков. Цього дня зїздилися православні з усіх сторін і ставали на площі недалеко церкви. Ціла площа заставлена возами різного рода. Вози з плетеними полукішками, з полукішками із липової кори, або дощенок, з кованими, або босими колесами. Поміж ними роїлося від людей у різних одягах. Одні поприїздили з жінками на возах, другі на конях, або поприходили пішки. Народу і не злічиш, у полотняних свитках та в синіх шляхоцьких капотах, в чоботях або постолах. Жінки повбирані святочно, аж мерещило в очах од різних кольорів — наче б того макового цвіту натикав.

Найбільше було шляхоцьких капот. Ціла самбірська земля від ріки Вересиці, Дністра і Стрия аж до карпацьких гір мала тут своїх заступників. Народ стояв купками і гуторив усюди на одну тему: цього дня мав приїхати

до Нового Самбора перемиський владика Стецько Брилинський із Спаського монастиря, куди він у той час, не почувавши себе безпечним на владичому престолі в Перемишлі, перебрався жити.

Владика заповів свій приїзд на це велике свято, щоби відвідати свою паству та підтримати у людей православного духа.

В самбірщині, що належала до королівщини, було найбільше малоземельної української шляхти, а вони, хоч їм переслідували православну церкву, найзавзятіше її держалися, не дали себе нічим відстрашити.

Не було закутини на цілій Україні, де би жило стільки тої шляхти, що тут. Шляхта жила в збитих одноцілих громадах, почувала в собі силу, держачися разом, була всупереч свого вбожества бадьора і вона одна була сильною опорою благочестя. Цілі села: Чайковичі, Білина велика, Лука, Ортиничі, Гординя, Кульчиці, Городище, Сілець, Бережниця, Бачина, Топільниця, Явора, Комарники, Ільник, а далі в стрийщині: Крушельниця, Корчин — були густо заселені шляхтою, що виводила свої шляхоцькі клейноди ще від князя Льва, дорожила ними і хоч як намагався польський уряд взяти їх у підданство, стояла твердо за свої вольности і за православну церкву.

Як йно розійшлася вістка, що приїде їх владика, такий самий шляхтич, як і вони, Стецько Брилинський, то по цілій околиці мов запалив: з усіх сторін напливала шляхоцька братія.

На площі було дуже глітно і гамірно. Говорено про переслідування православної

церкви, про відступство великої шляхти. Міркували про те, чому влади́ка не жиє в Перемишлі. Тут і там давалися чути голоси погрози. Один бадьорий шляхтич у синій капоті з шаблюкою при боці на ремінці, вигукував завзято і піддавав думку, щоби шляхта силою ввела владику на його перемиський престіл і держала гонорову сторожу біля його особи, коли б латинство захотіло йому яке лихо заподіяти.

— Силою постоїмо, панове браття, за нашим правом — і тих собачих синів на шаблях рознесе́мо.

Заповідалася пречудна літня днина. Сонце вже високо піднялося та стало добре припікати.

О. Атанасій, монах Спаського монастира, що був при церкві св. Филипа парохом, а разом в одній особі завідував церковною шко́лкою, від самого ранку був на ногах і всюди робив порядок.

Усі сподівалися приїзду владики зрана, тепер стали нетерпеливитися, чому його досі нема? Дехто завважав, чи не приключилася дорогому гостеві яка пригода по дорозі.

— Яка ж тут може бути пригода? Владику супроводжають Бережницькі та Бачинські. Шляхта певна, не допустять.

— То добра шляхта і певні люде, то правда, — говорив пан Сілецький Яким, — але не завадило б, якби ми так, зібравшись у гурток, виїхали на конях назустріч — було б то і гарно і почесно і влади́ці було б це мило, що ми його шануємо.

— Й не гаючись треба так зробити, —

обізвався старий Грицько Жмайло, або Цьмайло з Кульчиць. — Ану, панове браття, на коні тай з Богом. Я їду з вами.

— Добре так, — гукали скрізь, — веди нас ти, пане Грицьку.

Шляхта стала розходитися до коней. Дехто мав верхового коня на поготівлі, інші випрягали з возів, а дехто позичав коня в сусіда.

Грицько Жмайло Кульчицький був собою замітний чоловік. Середнього росту, кремезний і плечистий дідуган, з білим, як молоко, волоссям, з довгими сивими вусами. Одягнений був у капоту з синього сукна, густо позаду збирану, в сивій смушковій шапці із синім дном. Був оперезаний цвітистим поясом, до якого припнята була здоровенна крива шабля.

Найстарші люде говорили, що йому минуло вже сто років. Лице у нього було румяне і здорове. Не вадило йому, що мав дві борозди на лиці і чолі від шаблі. На світ дивився весело сивими очима.

Тимчасом шляхта гуртувалася на вільній площі.

Внук Грицька привів йому кремезного коня. Старий вискочив справно на сідло, поправився, оглянув гурток, виїхав наперед гурту і скомандував:

— Чвірками! — Відгук оглянувся на церкву, здіймив шапку і перехрестився тричі.

— Во ім'я Господнє! Вперед!

Усі зробили те саме, впорядкувалися і рушили за Грицьком. Як минули вже хати перемиського передмістя, вони розділилися по

оба боки дороги і їхали незаметно поміж придорожніми вербами.

Старий Грицько виняв з кишені люльку, набив тютюном і викресав огню. Він був вдоволений, веселий і усміхався під вусом, не говорючи ні слова.

Проїхали так, гуторячи між собою, з годину, аж помітили з другої сторони ватагу людей, що проти них їхала.

— Це певно владика! — заговорили всі в один голос.

Так воно і було. Серединою дороги їхала коляска. Видно було золотий хрест владичий, від якого відбивалися яркі проміні сонця.

— Ну-те, панове браття, ушукуймося на дорозі, як слід, і так підїймо достойно і з повагою, — говорив один зі шляхти.

— Тихо там! — гукнув Грицько до своїх — ховатися і шаблю на поготові.

Тепер усі завважили, що під лозами над Дністром коїться щось незвичайне. Щораз більше людей виїздило з лозів і ставали рядком. Почот владичий зближався щораз. Здається, що ніхто з них не міг бачити, що над Дністром діялося.

Навпаки Грицько бачив і одних і других. Його ватага, їдучи, крилась між вербами і ніхто ані з дороги, ані від лозів не міг її завважити.

Ті, що супроводжали владика, вважали себе безпечними. Весело гуторили, а для увеселення владики заводили герці, перебїгалися, підкидали в гору шапки і відтак їх ловили в повітрі. І з того вийшло замішання в ціло-

му гурті, аж наблизилися до того місця, де стояла підозріла громада під верболозами.

В ту хвилю громада заревла пекольними голосами: ала-гу! і мов яструби кинулися з шаблями, списами і ломаками на владичу дружину. Набіг був несподіваний. Шляхта, що супроводжала владичу, не встигла впорядкуватися до оборони, як на них напали з усіх боків і стали бити.

Тепер Грицько виїхав на серед дороги і, добуваючи шаблі, гукнув:

— То не жарти, пани браття! На дорогу! Шаблі в руки і скоком! В ім'я Боже!

Старий наче відмолоднів. Стиснув коня і почвалував передом, а шляхта лавою за ним. Прискакали в саму пору.

Багато Бережницьких та Бачинських лежало на землі побитих та покрівавлених. Їх коні, позадиравши хвости, налякані розбігалися на всі сторони. Якийсь забруджений голодранець простягнув руку до сивої владичої голови, як у тій хвилі прискочив Грицько і одним ударом відрубав йому руку. Кров жбухнула на владичу одіжу. Жмайлова дружина рубала завзято, куди попало. Отямилась і Бережницькі та Бачинські і собі стали відбиватися. Боротьба тривала коротко. Напасники, бачучи перемогу, стали втікати в лози. За ними пустилися наздогін, ловили та вязали мотузками.

Грицько став перепитувати бранців, хто вони, і хто їх на таке злочинство підбив. Вони призналися, що їх згуртував якийсь ксьондз із Самбора, обіцяв заплатити по золотому і дати коня, а вся добича буде їхня.

Була тут всіляка збиранина: були татари, волохи і голота самбірська.

Грицько видав короткий засуд: усіх на гиляку! Він вказав на якогось кремезного татарина і приказав: повішай усіх, а тебе пустять на чотири вітри

— Ти, Прокопе, тут останеш, — каже до свого внука. — Останеш тут з кількома шляхтичами і допильнувш, щоби так було зроблено, як я присудив — я Грицько Жмайло Кульчицький!

Татарин зараз засукав рукави і брався по одному вішати на вербі.

Грицько скомандував:

— Рушай до міста!

— Пане Грицьку! — гукала шляхта, — владика вас кличе до себе.

Грицько зміркував, що з горяча не привтався з владикою і стало йому ніяково. Зблизився до владичої коляски, як винуватець, зліз з коня, зняв шапку і взяв владика за руку, щоби поцілувати.

— Не слід тобі, пане брате, цілувати мене в руку, ти мій спаситель, а і віком від мене старший. — Владика поцілував його в голову і обняв рукою за шию.

— Либонь, що старший, та все ж ваша милість великий достойник нашої церкви, а я вірний син тої церкви.

— Спасибіг тобі брате, з цілого серця, спасибіг і вам усім, мої діти, що виручили з нещастя. Сідай, пане Грицьку, біля мене. Мавш до того повне право. Скільки тобі літ?

— Пішло вже на сотний другий, ваша милість, — говорив весело Грицько, сідаючи

до коляски. Може був би на те не зважився, та владика таки на силу його втягнув.

— Благословення Господнє на тебе і твій увесь рід, — говорив владика, благословлячи його хрестом, — велика у тебе сімя?

— Славити Господа Небесного і злічити не можна. Я вже й правнуками величаюся.

— Сини мої любі, — говорив владика, звертаючись до шляхти, що густо обступила коляску, — ви одинока підпора нашої благочестивої віри і церкви!

Він устав у колясці і благословив довкруги хрестом.

Грицькові було пильно приїхати до міста, де всі нетерпеливо вижидали, тож сказав:

— Преосвященний Отче - нам пора. Народ мног вижидає вашу милість, як спасителя.

Владика призволив і Грицько дав знак, щоби рушали.

— Пане брате, — каже владика, — ти дуже жорстоко поступив з тими людьми.

— На те вони заслужили, таке воєнне право.

— Не по християнськи..

— Вони теж не по християнськи поступали собі.

— А на мою просьбу, ти би не помилував їх? Заберіть собі їх добичу воєнну, тай годі...

— Просьба вашої милости для мене приказ. — Грицько встав і велів візникові станути — відтак каже до одного із шляхти:

— Скоч до Прокопа зараз, скажи, що на приказ їх милости я їм усім дарую життя, але по 25 кїв мусять дістати, тай годі! А на

добичу воєнну я не числю, ваша милосте, — каже, звертаючись до владика, — стільки тої добичі, що кіт наплакав, то голота...

Поїхали далі.

— Бог тебе напутив, мій брате, що ти в саму пору прибув на поміч.

— Воно нічого без Божої помочі і Божого напучення не робиться, — каже Грицько, знімаючи шапку і хрестячись побожно, — але я заздалегідь розвідав, що коїться. Нині вранці їхав я з моїми Кульчичанами у город повітати вашу милість... Уже під самим городом, зараз біля замку, дивлюсь, а там за валами шикуються якісь люде на конях. Вони мене не бачили, як я обережно до них наблизився. Було мені це підозріле — сам не знаю, чому. Сама збиранина, голодранці. Відтак побачили мене, тай нічого — не зачіпають, навіть не звертали на мене уваги, а далі всі шнурком потягли на цей бік по Дністрові. — Мене наче промінь Божий освітив: еге, гадаю, звідтам надіде владика — хиба ж вони на його повітання їдуть?... Догадався я чогось недоброго і лише на вус собі намотав.. Та, видко, Дух Святий не лише мене освітив, бо ось я йно готовивсь скликати шляхту, як один випередив мене, висказуючи побоювання що до безпеки вашої милости... і все в пору, в Божий час склалося.

— Ти, пане брате, бувалий чоловік...

— Бував по божому світу, з козаками волочився, два сини там поклали голови — ми татарву шарпали — а я таки на старості літ вернувся у рідне село, свої кости тут зложити, коли мене Господь покличе.

Побратими.

— Дуже я тобі вдячний, що ти помилював тих людей, стільки було бо душегубства через мою особу. Не подумав ти, щоб їх краще під суд віддати.. В Самборі ж обов'язує магдебурське право...

— Під суд? Під право? Ваша милосте! Судили би їх ті, що їх післали і певно б випустили, а так бодай будуть мати пам'ятку, наша шляхта має тверду руку. Не зараз їм захочеться гільтайства і сваволі..

Як наблизились до міста, Грицько зліз з коляски, сів на свого коня і поїхав передом. Він гукав по дорозі:

— Народе православний, завертайте на місце! Порядок! Ви за мною, шляхта, ставайте недалеко городського валу та пильно назирайте на голоту, яка на валах зібралася — а то може знову напасти на нас і наробити нам бешкету.

Він показав на городські вали, де справді аж роїлося від усякої збиранини, що тут згуртувалася.

Владича коляска могла лише поволі проїхати серед безчисленної товпи на перемиськім шляху. Люде витали свого владика, вигукуючи, а він золотим владичим хрестом благословив народ.

У церкві вдарили в усі дзвони. О. Атанасій йшов назустріч владичі з хоругвами.

Владика, вже сивий старець з довгою бородою, зліз з коляски, надяг владичі ризи, і так вільною ногою цілий почот завернувся до церкви.

Перед церквою стояли школярі церковної школи під проводом своїх вчителів. Ця школа містилася біля церкви. Ходили до неї не лише

діти тутешніх православних, але також дооко-
лишньої шляхти з поблизьких сіл.

Вступивши в церкву, владика відправив
молебень а відтак, звертаючись до людей, по-
дякував братам-шляхті, що не допустили зне-
важити благочестивої віри її ворогам, не дали
знущатися над його сивою головою, та просив
їх, щоби завжди, коли цього зайде потреба
постояли за православну церкву.

— Ви, брати шляхта, остали тут одино-
кою опорою батьківської віри, ви одинока її
защита. Наша прадідна віра переживає тепер
тяжкі часи. Рим напосівся її знищити. Наші
вельможі цураються її і переходять на латин-
ство, бо у тім бачать свою користь. Не вели-
ка нам користь з такої пастви, що з легким
серцем покидають свою віру та все ж таки—
ніде правди діти — одна підпора за другою
паде, а увесь тягар оборони спадав на ваші
плечі. Кажу, на ваші, шляхоцькі плечі, бо
друга половина її визнавців — хлопство —
не мав своєї волі і нічого нам допомгти не
може. Не даймо ворогові благочестя торже-
ствувати! Чи обіцяєте мені, мої дорогі діти, що
не покинете нашої бідної матері, що останете
їй вірними до послідньої хвили життя, що ви-
держите в благочестю?

— Не обіцяємо, а присягнемо усі на те—
гукнув старий Грицько, що стояв між першими.

— Присягаємо всі, — гукнув народ —
і шляхта стала витягати в гору свої шаблі.

Владика сказав: амінь — і благословив
народ хрестом. В його очах блищали сльози. —
Відтак каже:

— Народе православний! в особі цього

старця обнімаю вас усіх, а за вашу готовість і твердість благословлю вас отсим хрестом — його посвятив єрусалимський патріарх на гробі Спасителя, благословлю вас, вашу сімю, ваші хати і поля.

Владика виняв малесенький хрест, поцілував його з пошаною і благословив народ.

— Амінь! — гукнули всі. Народ став плакати та обнімати друг друга. Усі почували себе тут рівними, дітьми одної церкви.

Стали виходити. Народ висипався на майдан, мов бджола з улія під річку. Владика повели під руки два найстарші люде до школи.

В школі привитав його о. Атанасій відповідною промовою, а школярі відспівали кант, скомпонований на те свято одним учителем.

Владика засів на почеснім місці і зараз розпочався екзамен.

Особливо звернув на себе увагу старший уже хлопчина. Він відповідав дуже гарно, хоч голос у його дріжав зі зворушення.

— Як тебе звуть, люба дитино? — питає владика.

— Марко Жмайло Кульчицький.

— Це мій правнук, — каже старий Грицько, ясніючи з радості.

— Благословення Господнє! Його би, пане Грицьку, післати до вищої школи на науку — нам треба людей вчених.

— Раяли мені це панове вчителі, і я про те думав, раяли до котрого лиця Єзуїтів, та я не можу цього зробити, боюся, щоби з його не вийшов перевертень, на ганьбу нашого роду.

— Чого ж до Єзуїтів? Хиба ж у нас

нема православних шкіл? От, школа брацтва ставропігійського у Львові... або школа князя Острожського в Острозі... Не всі ще вельможі нас покинули.

— Чував я про це, та не під силу мені.

— Не журись, славний прадіде. Моє письмо до князя, їх милости, вистарчить, що його візьмуть не йно до школи, але і до бурси. Ти лише одежину приладь і — вишли.

Старий Грицько страх як зрадів. Він давно мріяв про те, щоби хтось з його численної родини вийшов у світ між людей, став вченим чоловіком... славним. Старий дивився в Марка, як в образок.

Та розмова велася зтиха, а підчас того йшов екзамен далі.

Владика прикликав до себе Марка і погладив його по голівці.

— Маєш, дитино, охоту до науки, то твій прадід пішле тебе до школи вищої, геть далеко звідсіля — поїдеш?

Марко мняв шапчину в руці, спустив очі вниз і каже:

— Поїхав би, якби поїхав зі мною Петро.

— Хто це Петро? — питає владика.

— Я! — встає такий самий хлопець в шляхоцькій одежині, — Петро Конашевич.

— Ходи сюди, дитинко.

Петро підійшов до владики, а той став його сам випитувати. Відповіді були на прочуд гарні.

— Чий ти, синку?

Грицько відповів за нього:

— Це сирота. Батько поляг, як ми відбивалися від татар у Кульчицях, маму вбили

теж. Трилітнього сироту взяв по присуду громади мій унук Степан Жмайло, батько отсього Марка. Хлопчиська так полюбилися, що один без другого жити не може. Як я казав Марка віддати в школу, так ані дай Боже без Петра. Я їх обох віддав. Разом вчиться, та мій рід любить його, як свою дитину.

— Де любов, там і благословення Боже, — каже владика; — добре дітоньки! Я подбаю, що вас обох приймуть... підійдіть сюди ближче.

Хлопці приступили до владичої руки. Обидва були однакового росту. Владика придивлявся пильно Петрові, дивився в його розумні очі та гладив по головці.

— Слухайте, діти! підете в світ, а при пильности вийдете на великих людей. Не забувайте ж ніколи, звідкіля ви вийшли. Останьте до смерти вірними синами православної церкви, не забувайте за рідну стріху, за наш бідний руський народ. Я вже старий і більше вас не побачу на цьому світі. Поводіть себе так, щоб я міг на тому світі вами радіти. Пам'ятайте, що моя душа і з того світу зоритиме за вашими ділами. — А ось вам на спомин від вашого архієрея.

Владика виняв і дав їм по хрестикові та позавішував на шиї.

— Ніколи з сим скарбом не розставайтеся, він вирятуює вас із дна моря — я благословлю вас у далеку дорогу. Жийте на славу нашої церкви, на славу святої Русі.

Хлопці були такі врадувані, що не знали, що з ними робиться.

Аж старий Грицько нагадав їм, що треба поцілувати владичу руку, та справив їх на місце.

Таке відзначення для Кульчичан розійшлося блискавкою між народом. Люде товпилися під вікнами школи, ставали на пальці, щоби понад голови других побачити таке чудо-диво, щоби побачити тих хлопців, яких бачили що-дня.

Тимчасом пригода, яка скоїлася вранці з напастю на владику, донеслася у город. Котрийсь з гільтаївд брався туди і оповідав, найбільшучи страхіття. Шляхти було там скілька тисяч, усіх напасників перевішали, а тепер лагодяться напасти на город і всіх перерізати. У страха великі очі. Кожний, оповідаючи далі, прибільшував. Донеслось до городської старшини, і всі дуже налякалися. Позамикано всі ворота. Цехмістри скликали свої цехи і роздавали зброю. На валах і мурах города появилися узброєні люде. Народ молився по костелах, благаючи Божої помочи.

Православні, бачучи це, думали, що з города нападуть на них. Запанувало велике подражнення. Шляхта стала готувитись до оборони. Кожний хапав, що в руки попало. Як не було шаблі, то відпинали люшні від возів. Треба було вибирати ватажка. Всі шукали за Грицьком, бо лише він міг завести лад.

Шляхта не втерпіла і викликала Грицька зі школи. Стали йому розповідати один наперед одного. З того вчинився під школою великий галас.

— Та-бо говори один, бо нічого не розберу...

Вислухавши уважно, каже:

— На те вони не зважаться. То якась сплетня. Коли б так справді було, то хтось з наших остеріг би нас, таж там живуть і на-

ші люде. Треба справу провiрити. Подождiть на мене, лише спокiйно, не робiть галасу, не треба турбувати владуку

Вiн пiшов прямо пiд городські ворота i, вимахуючи шапкою, каже:

— А що там, панове, так заворушились, чи татарiв вижидаете?

Нiхто не знав йому вiдповiсти.

— Отворiть ворота i впустiть мене до города, а то до завтра не розмовимося.

Сторожа на валах стала нараджуватись i порiшили, що не буде нiякої небезпеки, як одного чоловiка мiж себе пустять.

Отворили ворота, i Грицько пiшов.

Шляхта за ним кликала:

— Не йдiть, Грицьку, то якась зрада. — Але вiн на те не зважав, пiшов прямо до ратуша, де зiбралися райцi радити над обороною города.

Усi дуже здивувалися, побачивши його тут. Всi знали добре старого Грицька Жмайла для його вiку i розуму.

— Що у вас, панове, твориться? На вiйну готуетесь?

— То ви нам вiйну готуете, а ми лише обороняти себе будемо.

— Свят, Господи! А вам що у голову набрело? Хиба ж вiтання свого владуки то вiйна?

— Шляхта хоче на город напасти, — обзивається один, — за те, що якiсь гiльтаi вашого бiскупа зневажили.

— Хиба ж то ви тих гiльтаiв на наших пiслали? За те, що вони поважилися, дiстали таку прочуханку, що їм вiдхочеться; скiлькох навиць повисло на гiляцi i на тiм досить. От,

розумні ви голови. Тому, що вам таке доніс, дайте киями, не лякайте народа даремне, бо справді готово прийти до якої бучі.

— Поручаєте нам за безпеку города? — питає бургомістр.

— То смішне, ну, але для вашого спокою, я вам поручаю. Грицько Жмайло вміє додержати слова.

Грицько подав бургомістрові руку.

— А ви поручаєте, що городські гільтаї не будуть нас зачіпати?

— Поручаю.

— Отож — по тім слові бувайте здорові, а як сонце зайде, йдіть спокійно спати.

Він вийшов із ратуша, бурмочучи під носом:

— Оцапіли!

Опісля так у місті, як і на площі біля церкви всі заспокоїлися.

Тут до пізньої ночі гомоніло, як в улію

II.

Про те, що того дня в Самборі сталося, довідалися Кульчичане, ще заки Грицько Жмайло вернувся до села. — Котрийсь із Кульчицьких вернувся ще того самого дня домів і тут розповів усе подрібно, як витали владику, як побили гільтаїв, що діялося з школі, яка честь впала на Кульчичан через старого Грицька.

Деякі завидували Грицьковому родові, як то між людьми буває. Інші величалися тим. Вістка йшла від хати до хати і, як усе, найбільшувалась. Хрестики, які подарував владику хлопцям, перемінилися на щиро золоті. При тім була велака мошонка з дукатами, які дав владику старому Грицькові на дорозу до того города, до великої школи, якої навіть назвати не вміли.

Грицько Жмайло пересидів у Самборі чотири дні. Вернувся аж по всьому, коли владику відїхав до Спаського монастиря. Грицько з кількома значнішими шляхтичами супроводжав його аж на місце. Хлопці вернулися зараз другої днина на св. Петра, бо нічого їм було тут більше робити, а і до дому кортіло їх швидше вертатися та почванитися в селі.

Розуміється, що тепер не мали супокою перед цікавими. Запрошували їх до хати і частували медом та ягодами. Аж обридло безупинно те саме оповідати.

Ровесники дивилися на них з пошаною, не сміли до них приступити.

Через тих чотири дні Грицько, держачи в кишені владичий лист до кн. Острожського безупинно про те думав, як це велике діло довести до путнього кінця. Його мрія здійснилась, а тепер треба було подумати на розум. Він походив з шляхоцького старого роду, тож хоч був худобаком, як і уся ходачкова братія, не хотів посоромити себе перед князем; бажав виступити з своїми правнуками достойно — по шляхоцьки. Поперед усього треба було подбати про гарну одежину, тай зібрати гроші на перші потреби.

По повороті не давали йому сусіди супокою. Мусів усе розказувати подрібно.

— Не в тім діло, панове, що тепер владика занявся хлопцями Кульчичанами, тай мене, старого вашого брата, пошанував — та ви подумайте, яка то честь буде для нас, як хлопці в люде вийдуть, як будуть вчені. Тоді всякий питає: а звідкіля вони? Який їх рід? — Хіба неправду говорю?

— Правда, пане Грицьку, коли б вони лише добре велися та пильно вчилися...

— Найби не так! Дав би я їм, то не може бути. Мій рід не сміє бути знеславлений, ну, а старого Конаша знали усі, чесна людина, а пословиця говорить, що яка яблуня, такий і овоч.

— Тільки, пане Грицьку, от що я вас просив би: не посилайте вже ваших хлопців ні з кіньми, ні з товаром, хай уже доучуються, заки поїдуть, а то виходить людям з того шкода.

— Та яка шкода? — питає здивований Грицько. — Хиба ж вони які гільтаї? Говоріть, я зараз їх покараю. У мене того не може бути.

— Я не те думаю, а ось як: вийдуть з товаром, чи там з кіньми на пасовисько. Зараз їх обсядуть хлопці, тай вони давай розповідати за владику, за хрестики, за экзамен. І зараз усі так заслухаються, що хоч стріляй, не почують. А тимчасом товар поволеньки, тай у царину. Товар то розумна твар, зараз зміркує, що його ніхто не пильнує. Мені вже зробили шкоди на кілька кіп, бігме Боже!

— Шкоду то я вам поповню і вашої ради послухаю, — сказав Грицько.

Він став тепер передумувати, чим би хлопців зайняти до того часу, коли треба буде їхати. Ходив по обістю та думав. Часами говорив сам до себе півголосом, муркотів щось. А далі пішов під остріжок свого шпихліра і вистругав дві ясеневі шаблі на боднарським стільці.

— Ось чим я їх займу. Неминучо їм треба буде піти колись на Запорожжа між козацтво. Не завадить піти вже з чимсь. Либонь, що я їх більше не побачу, треба тепер навчити те, що я знаю і чим на Запорожжі славний був. — Марку! ходи сюди, дитино. На — бери шаблю та вважай. Кожний Жмайло мусить цю штуку знати, то жмайлівська штука. Дивись добре..

Старий став вчити Марка орудувати шаблею та жмайлівської штуки. А ця штука вимагала великої зручності і вправи. Випрямивши руку напроти себе, обертати шаблю в ма-

лих колесах докруги шаблі противника так, щоби шаблі „аж сплелись в купу“. Крутити так шаблею дуже швидко, не дати противникові освободити шаблі з того сплету. Відтак нагло зігнути руку в ліктію, а тоді шабля противника полетить у повітря. Тоді вже махнути раз по голові, тай годі. Ціла річ у тім, щоб виправити руку в кістці. До того треба заправлятися без упину день у день.

Така була теорія жмайлової штуки, якою Грицько величався і чудеса про те розказував.

Відтепер хлопці не мали иншої роботи, як цілу днину вправлятися. Грицько мірився то з одним то з другим і кожного разу вибирав шаблю, як перце.

— Цього тебе в ніякій школі не навчать, а це треба кожному шляхтичеві знати. Го-го! небожата! Ще не одне прийдеться вам пережити. Живемо в поганих часах, а ще настануть гірші. Це прочував моя душа. Нам прийдеться обороняти наш руський православний народ, нашу церкву від латинства, від ляшні. Будуть криваві бої. Не лиш вчених нам треба, але і лицарів. Тих може ще більше, бо книжкою нахабного ворога не зможеш. — Так воно, мої діти!

Такі науки давав старий частенько Звичайно тоді, як відпочивали помучені. Тоді сідав старий на приспу перед хатою, а хлопці біля нього, на землі. Люди залюбки дивились на того сивоголового старця і двох хлопців...

Марко піймав науку швидше і більше до неї прикладався. Може тому, що цю штуку вважав власністю жмайлового роду. Зате

Петро вправляв свою власну штуку, до якої почував змалку велий хист. Він добре стріляв з лука, який собі сам змайстрував. Довів до того, що стрілою поціляв птицю на дереві. Тепер як наслухався від старого дідуня, що їм прийдеться й лицарями бути, він ще пильніше вправлявся в стрілянні.

І так минав їм час непомітно. Ніхто не кликав їх до ніякої роботи. Грицько передав ведення хазайства синам, а сам по цілих днях піклувався хлопцями.

А крім того треба було думати про те, як їх виправити в Острог, у школу.

Дістатися з Кульчиць у такий далекий світ було в тих часах не легко. Хоч би лише до Львова добратися, то була штука. Самому в таку дорогу пускатися було небезпечно. Лише у великих валках, добре зоружених, можна було перебратися через янівський ліс з Самбора до Львова. Цього боялися люде дуже, бо там крилися розбишаки, які нападали подорожніх, грабили та убивали, або брали і перепродували людей. Треба було розвідувати частенько в Самборі, коли збереться в дорогу до Львова товариство.

По містах були такі ватажки, які брали на себе обовязок перевести повірену їм валку з города у город. То були люде досвідні, проворні і відважні. За це брали вони не велику нагороду, не так у грошах, як у тім, що треба було для нього на кождім возі везти троха набору, а в дорозі годувати його на спільний кошт.

В Самборі було таких провідників кіль-

кох, а найславніший з них був Грицько Дрозд, міщанин самбірський, що торгував мясом.

Старий Грицько Жмайло знався з ним добре. Дрозд купував у Кульчицях товар і свині на гарів.

До нього звернувся Грицько, і він йому обіцяв, що як лише збереться компанія, то дасть йому знати, а що не знає, коли воно буде, то треба бути на поготовлі, щоби, не гаючись, бути готовим до дороги.

Грицько, як вернувся до дому, наганяв жінки, щоби спішили з шиттям біля. Сільський кравець пошив їм капоти і кожушини та шапки. Грицько часто навідувався до Дрозда. Він побоювався, щоби не втратити часу та цієї осені конечно перевести хлопців в Острог. Хлопців мав відвезти батько Марка, Степан. Степан був кремезний чоловік, відважний і проворний. З ними мав їхати наймит, Грицьків підданий.*) До дороги було все приготоване. Кілька днів по Спасі зайшов Грицько до Дрозда і довідався, що валка зібралась і за три дні відїзджає.

Грицько дуже зрадів і спішив до дому, мов на крилах.

— Хлопці! Лагодьтеся в дорогу, позавтра їдете.

В хаті Грицька заметушились, мов в улю. Ладили віз, харчі, білизну. Грицько викопав нічку з сусіка в stodолі скриньку з грішми, рахував, та передав Степанові.

— Може там треба буде зложити який

---

*) І малоземельна шляхта мала своїх підданців-хлопів, котрих наділяла землею.

окуп, не можемо дати себе засоромити перед князем, що ми діди. Треба буде і вчителям ткнути куку в руку, щоб краще з хлопцями поводитися. Хто мастить, той і їде. — А з князем як будеш говорити, то памятай, говори достойно. Ми така сама шляхта, як і він князь, але все ж то вельможа, а ми худопалки. За тебе буде вправді говорити владичий лист, та все ж не треба показувати себе дурнем. А в дорозі вважай, вважай, не дай Боже напастися, пропали би діти, пропала би уся моя надія, як би їх харцизи піймали, та в неволю турецьку продали.

Такі науки повторяв Грицько безупинно, та все йому здавалося, що сказав замало, не все. Як наспів час відїзду, тоді хлопці отямилися, що їм приходитьсь покинути рідне село, може і на все. Їм стало жаль того всього, і рідної хати, рідні, ровесників, рідних піль і левад. В навечеря відїзду обходили хати знайомих прощатися. Аж плакати хотілося, хоч дотепер раділи страх і рвались думкою в далекий світ.

Хлопці всю ніч не могли заснути. Над ними пересиділа заплакана Маркова мама. Як лише на світ стало заноситися, усі були на ногах. Грицько наглядав, щоб усе було до ладу. По кілька разів оглядав воза й коней, чи що в дорозі не попсується.

Вже запрягли коней і мали сідати, як Петро кудись пропав, наче під землю провалився. За ним шукали і кликали. Тоді Марко побіг кудись, кажучи:

— Я його зараз знайду.

Він побіг на цвинтар*) і тут справді знайшов Петра. Він стояв навколішки на могилі батьків своїх і молився. Відтак поцілував землю, взяв грудку землі, завинув у ганчірку і поклав за пазуху. При тім він плакав, аж заходився і зовсім не помітив Марка, що стояв за ним, не перебиваючи йому.

— Ходи, Петре, нам пора їхати.

Петро ще раз перехрестився, поцілував землю і, встаючи, обтирав заплакані очі.

Як вернулися, Марко виправдував Петра перед дідусем:

— Він ходив на цвинтар з своїми прощатися.

— Тепер попрощайся зі мною, з нами. — Старий обняв Петра і сердечно поцілував. — Ти гарна дитина, що своїх батьків любиш. Люби і нас так, як ми тебе полюбили.

Тепер стали всі хлипати та прощатися, та обіймати хлопців. Коло загороди Жмайлів зібралось багато народа. Грицько пішов до хати і виніс старезну, закопчену ікону. Як уже рушали з обійстя, старий стояв з відкритою головою на порозі і благословив їх образом. Ще на закруті оглянулися хлопці і побачили старого дідуся на порозі. Побачили в останнє...

В Самборі треба було ще один день переждати, поки валка зібралася. Хлопці пішли ще попрощати школу та о. Атанасія.

Чимало зібралось возів під рукою Дроз-

---

*) Цвинтар (кладовище) показують ще до нині в Кульчицях з старезною церквою. Вона обведена високим ще валом. Розказують, що ті вали викопано проти татар та турків.

да. Він здавався чоловіком непоказним, бо був малого росту і сухий. Та в його була така сила, що, піймавши вола за роги, валив його на землю.

У його валці було яких пятьдесят узброєних людей. Було кілька рушниць, пістолів, шабель, списів і бердишів. Кожний узброївся у що попало, щоби було чим від напасти оборонитися. Були тут люде різного віку і професії, найбільше купців з своїми підручними. Одні їхали до Львова по набір, інші верталися з Самбора до Львова.

Дрозд придивлявся кожному зокрема і оцінював його боеву вартість. Видно, що був з людей радий, бо затирав руки і підморгував.

Прийшов і до Кульчичан:

— Щож, панове школярі, їдемо — будемо вчитися, га? Вчїмся, щоби не підсипали березової кашки... ге ге ге...

В дорогу треба було пускатися під вечір, щоби до дня доїхати до янівського ліса.

Вже сонце сховалося, на дворі потемніло — не було місяця, лише звізди мерехтіли по темному блакитному небі.

Степан уклав хлопців спати на возі, покривавши їх кожухами. Сам присів зпереду побіч наймита.

Дрозд перехрестився тричи на церкву і поїхав на першій возі, а всі рушили за ним. На останньому возі посадив свого челядника Петра, хлопа молодого, плечистого і сильного, як ведмідь.

Петро з Марком лежали горілиць і дивились на зорі. Вони перелічували падучі зо-

рі та молилися потихоньки за померші душі. Загально було відомо, що коли паде зоря, то якась душа розсталася з тілом. Вози колихалися по нерівній дорозі, а це наводило сон на людей і всі дрімали. Не дрімав лише Дрозд та його челядник. Особливо Дрозд мусів бути при пам'яті, бо на його відповідальности була уся валка.

У тому місці розливався круто Дністер з своїм допливом Стрвяжем і Верешницею. Було повно закрутів, мочарів і лише той міг туди в ночі переїхати, хто знав добре дорогу. Під слітну пору, коли води повиливали, ніхто не важився переїхати і в день, бо частенько люде топилися в болоті. Хто не знав дороги, той не знав, як виминути ті зрадливі місця, що, ніби то порослі густою зеленою травою, криють під собою великі безодні, з яких нема порятунку. Не було тут близько ні села ні ліса, хиба комиш та верболози, яких у ночі від комишу та трощі не відріжниш. А ще віччу — люде присягалися, що це правда, бо кожний це бачив, — лихий — Дух Святий при нас! — з свічкою по болоті, по безоднях ходить і блуд наводить. Хто нетямучий піде за таким світлом, пропав обовязково. А коли хто, побачивши такий блуд, перехреститься, то лихий проти Божої сили не встоїться і світло загасить. Але зараз знову засвітить. Один чоловік з Конюшок королівських йно чудом Божим вирятувався від смерти. заблукався, збився з шляху і пішов за світлом. Здавалося йому, що то в селі світять, бо світилося у скількох місцях. Аж натрапив на топіль і запався по саму шию. Довкруги почув чортячий регіт — діявол ра-

діє, як душа без покаяння з тіла виходить — чоловік мав настільки тямки, що кликнув: „Хрест святий, оружів на діявола“ — і в тій хвилі домацався ногами чоґось твердого та надибав під водою гиляки верби, що в тому місці у воду запалася. — Тим він і вирятувася.

Про те всі посторонні люде знали, що тудою переїздили.

Дрозд знав ту дорогу, як свою власну хату, бо сотний раз туди переїздив.

Вже над раном, як лише стало прояснюватися, задержалася компанія на крайчику ліса. Дрозд став гукати, люде прочуняли і стали заїздити в бїк та уставляти вози. Вони окружили чотирукутник, в якому розклали огонь і стали варити сніданок. Коням поклали пашу. Коні стрясували зі себе росу і форкали, радіючи, що відпочинуть.

Люде шептали молитви та йшли до потоку митися. Кожний випростовував спину від довгого сидження.

Дрозд заповів, що як йно сонце покажеться, треба їхати далі, щоби за дня переїхати небезпечний ліс.

На дворі ставало щораз ясніще, хоч землю присіла густа мрака, що світу Божого не було видно.

Так, як Дрозд заповів, о сході сонця рушили в дальшу дорогу.

Янівський ліс був дуже великий. Через нього веда лиха, болотниста, ніколи не висихаюча дорога. Було тут повне калужок, ямок і долів з гнилою позеленілою водою. До того повно в них ломачча і корінів, якими люде,

Ідучи, ті доли гатили. Тудою треба було їхати поволі і уважно, щоби не вивернути та не поломити воза.

Бо сонце сюди ніколи не доходило через височезні дерева, що росли по боках. І тепер, хоч поволі розійшлась мрака і випогодилося, тут було мрачно і непривітно.

З лісу тягло гнилим, задушливим повітрям.

Дрозд наказував, щоб люде не спали, бо не знати, що може трапитись. По боках дороги йшли вартові, з бердишами та списами.

Віжджаючи в ту пітьму, всі були схвильовані, наче б прочували якесь лихо.

Лише десь о півдні повіяв легенький вітерець, дерева стали колихатися, мрака кудись подівалася, аж прояснилося. Всі повеселішали і аж тепер прорвалася сумна мовчанка, що досі царила. Люде стали розмовляти.

Від переднього воза крикнув Дрозд, щоби сгавати. Він побачив серед дороги півперек глибокий рів. Зараз догадався, що то якась злодійська штука, бо рова ніколи тут не було. Кількоро людей відставив з лопатами, інші рубали у лісі дерево і перетягали до рова. Дрозд цілий час ходив попри вози і пильно заглядав у ліс, чи нема чого небезпечного.

Робота була на пів готова, як з лісу з корчів стали виходити якісь підозрілі люде. Їх було щораз більше. Дрозд крикнув:

— До зброї! це напад!

Зробилася метушня, бо в сій хвилі ті лісовики кинулись на валку.

Дрозд узяв у руки якусь ломаку, періщив на всі сторони та кричав з усеї сили:

— Бий псубрата, що влізеться!

З другого кінця орудував його челядник бердишем. Купці обороняли своє добромим попало. Счинився страшний крик, що лунав по лісі.

Багато розбишак лежало з розбитими головами. Досталось і нашим, та ніколи було перевязувати ран, хоч крив лилась.

Марко з Петром повлазили під віз, бо так їм наказав Степан.

Один з розбишак закрався до воза Кульчичан і став порпатись. Хлопці бачили його ноги. Петро приповз ближче, спутав йому обі ноги мотузом і привязав до колеса. Марко побіг попід вози і сказав батькові, що колб їх воза злодій порається. Степан надбіг до воза і замахнувся шаблею. Злодій хотів відскочити на заді вправу болото. Скількох людей кинулося на нього і звязали мотузом за руки й ноги.

Подорожні відбилися; розбишаки, ті, що могли рушатися, втікали в ліс. Запанувала велика радість. Тепер можна було і ранених перевязати.

Дрозд підійшов до звязаного розбишаки і став його перепитувати. Розбишака мовчав, мов німий.

— Розложити огонь, — наказав Дрозд, — припечемо його трошки, то все виспіває.

А далі став придивлятися йому тай каже:

— Еге, любчику, ти хоч нічого не говориш, я тебе знаю. Панове, ми зловили самого ватажка... От, будуть мати у Львові радість!

— Ну, пане Карий, поїдемо до Львова, там на тебе не від нині ждуть.

— Ніде мені тайтися. Коли пізнали, то я тобі, пане Дрозд, ось що скажу: пусти мене, а не пожалієш того.

— От, вигадав! Тепер, як тебе розрубують на четверо — а вони зроблять це напевно, уся околиця буде мати спокій.

Карий засміявся.

— Чи ти того певний, що мене туди доведеш? Ще заки з того ліса виїдеш, мої товариші відібють мене, а тоді ні один живий з вас не виїде.

— А ти також пропадеш, бо я тебе першого роздавлю.

— А хоч би й так, то з того ліса наш брат не виведеться. Як ти думавш, чи є де краща сторона для нашого ремесла, як цей ліс? Не стане Карого, то буде білий, рудий, який хочеш...

— Ти це називаєш ремеслом? Може і цех свій розбишацький маєте?

— А вже ж, що так. Кожне ремесло добре, що дав зоробок. Ти ріжеш свиней і заробляєш, а я інколи заріжу чоловіка і маю теж свій заробок. Ти можеш стратити, але можу і я, от як тепер. Не повелось нам, а тільки через те, що той ссбака, якого я вислав на розгляд, фальшиво мені доніс про вашу силу. Коли б я був знав, що валка така велика, був би вас або не зачіпав, або взяв більше людей. Коли він живий, накажу його повісити за це.. Але я рад би знати, який чорт під тим возом замотав мені посторонком ноги,

так, що я не счувся, та ще шельма привязав мотуза до колеса.

Подорожні стали придивлятися. Справді до колеса привязаний був мотуз, а другий кінець обмотаний був коло ніг. Розбишака мав на нѳгах грубі чоботи і не счувся

— То Петро таке виладив, — каже Марко.

— Покажіть мені його, — каже Карий. Привели Петра.

— Оттаке щеня мене, Карого, перехитрило і поконало.

— Як Давид Голіята, — каже хтось із гурту.

Дрозд узяв Петра попід пахи і підніс у гору, як сніп соломи.

— Славний ти хлопець, далєбі! Давай тебе поцілую.

— Слухай, пане Дрозд! Чи миримось?

— Не хочу й слухати про те.

— А таки послухай! Мої товариші будуть мститися на тобі за мене. Не йти тобі більше тим лісом, а як піймають, то згинеш у тяжких муках. А хоч би ти в Самбора і не рушався, то тебе й там знайдуть. У нас велике братертство, ти того не знаєш.

— Ані пес того не буде знати, що я тебе піймав.

— Тобі так лише здається. Чи ти гадав, що мої люде не підслухують, що тут говориться? Я навмисне закликав тебе по імени так, що аж в лісі було чутно. А коли ти мене пустиш, то я не то, що твоєї валки ніколи в житті не буду чіпати, та ще тобі дам такий знак, що ніхто тебе не займе ніколи,

під горлом. Памятай, що рука Максима Карого далеко й широко сягає.

Дрозд став надумуватися. Може він і добре говорить, краще було би не зачіпати чорта. Ціле життя відтак мучитися непевністю, що кожної хвили може біда трапитися.

— А хто мене впевнить, що ти додержиш слова?

— Карий все слова додержує, хоч би і ворогові. — Ви мене звете ватажком розбишак, а я лицар — запиши собі це. Врешті роби, як знаєш. Я пускаючись на такий промисел, був приготований, що скінчу на палі. Перед тим я був інший, а що мене до того привело, нащо тобі се знати? — Ти не піп і сповідатися перед тобою не буду.

Дрозд надумався ще, а відтак каже:

— Розв'яжіть його.

Карий випростувався на всю стать. То був кременний хлоп. Петро аж налякався свого діла, побачивши такого велита.

— Ось моя рука, що слова додержу — а ось тобі мій знак.

Він вив'яв з кишені кусок березової кори, на якій були нарізані якісь знаки.

— З тим можеш йти через той ліс о-півночі сам один, — а волос тобі з голови не впаде. — А деж той жовтодзюб, що мене так хитро спутав?

Петро став ховатися поза людей. Йому здавалося, що великан хоче його роздавити.

— Та тепер нічого тобі, хлопче, боятися, коли на мирову пішли. Ось на тобі дукача на спомин від Максима Карого. Жий собі, хлопче, на славу свого роду, та най тебе Господь

боронить, щоб дожив ти такої долі, як я. — Здорові будьте, добрі люде. — З тим словом він скочив у ліс і пропав їм з очей.

З того, що так справа покінчилася, був Дрозд дуже радий. Він був певний, що Карий додержить слова, отже він і та валка, яку він буде вести, буде вільна від напасти і грабунку. Через те його слава ватажка рознесеться. Тепер буде можна більше за провід заправляти.

Уже без пригоди заїхали над вечером до Львова. До середини міста не можна було дістатися, бо зараз з вечера замикано всі брами.

Валка заїхала до самбірської господи.

У той час кожне більше місто мало у Львові свою господу. Коли кому було когось треба, то шукав його в його власній господі. Ті господи тяглися на лівім боці Полтви рядком рівнобіжно з городським валом — на городецьким передмісті. Господи то були просторі заїзди позаду частоколом огорожені; там були стани і возівні, а спереду містилась звичайно гостинна і кімната для приїзжих гостей.

Таку одну кімнату узяв для себе Степан Жмайло і сюди запросив Дрозда. Він був дуже радий, що так щасливо дібрався до Львова. Дрозд порадив йому, щоби завтра пішов по інших господах, чи не трапиться яка валка до Острога, бо самому небезпечно було їхати.

Гостинна у господі була простора кімната з столами і лавами, де їли гості, а крім того у тій самій кімнаті була й кухня з ве-

ликою пічку. Тут варилася у кітлах страва. М'ясо пекли над огнем на ріжках.

Степан Жмайло запросив Дрозда на вечерю. При тім випитувався, коли Дрозд буде другий раз у Львові, щоби вже разом з ним вертатися.

Ті, що приїхали тепер з Дроздом з Самбора, оповідали свою пригоду з розбишаками. Усі, що це слухали, виявили Дроздові велику пошану, а він йно підсміхався, узявшись під боки. Розуміється, що й Петрові досталось не мало уваги за те, що причинився так хитро до піймання розбишацького ватажка.

На другий день могли Самборяне придивитися самому городові. Він був оточений валами і мурами, за котрими сторчали високі вежі костелів. Успенської Церкви ще тоді не було, зате було скільки церков з монастирями.

Степан Жмайло пішов по господах шукати за товариством, до якого можна би причепитися.

Йому пощастило знайти нову валку, яка їхала якраз до Острога. Були це солярі, що їхали з Дрогобича на Львів з сіллю у великих бриках під будами, навантаженими сіллю. До них пристали ще й купці з Острога.

В тім часі Львовові відібрано право складу. Город, що мав право складу, міг купців не перепустити і змусити чужосторонних купців, щоби свій товар відпродали купцям місцевим, а кому треба було, то мусів іно що від городських відкупити і далі везти. За ті склади велись у тих часах вічні процеси. Такі процеси були тоді між Львовом і Краковом. Вигравав той,

хто більше сипнув між королівських двораків, бо привілей на ті склади видавав сам король. Це його не перепиняло, що даний привілей відбирав одному а давав другому городові.

Город, що мав привілей на такий склад, обставляв околицю своїми митниками, які полювали на тих купців, що манівцями хотіли виминути город упривілейований. Митники забирали купцям товар.

Таке саме право на склад добув собі український город Луцьк. Хто їхав з товаром зі Львова на схід, мусів навертати на Луцьк і тут продати його місцевим купцям. Через Луцьк вела теж дорога зі Львова до Острога. Але князь Константин Острожський видав своему городові привілей, що не треба було їхати на Луцьк і там оплачувати мито, або продавати товар, — лише можна було без мита їхати в Острог на Кременець.

Ватажком у солярів був Микола Плескач, шевський майстер і цехмістер із самого Острога. Дізнавшись, що Степан Жмайло їде до самого князя з владичим листом, він радо прийняв його до свого товариства.

За той час, як Жмайло пішов за орудками, хлопці сиділи в своїй кімнаті, бо їм наказано було нікуди не виходити. Сиділи під вікном і дуже нудьгували.

Подорож в Острог відбулася без ніякої пригоди, хоч їхали туди п'ять днів. Настали великі зливи, що попусвали всі дороги і треба було їхати нога за ногою.

III.

Серед просторих мочарів облитий водами Гбрині і Вілії, околений довкруги великими лісами лежав Острог — столиця першого руського вельможи кн Василя Константина Константиновича Острожського, на той час київського воеводи Його імя надавало великого значіння городові, який кн. Константин на старості літ обрав собі на столицю. Його значіння притемнювало в житті України на той час значіння самого золотоверхого Київа. Тут почували себе православні цілком безпечними від переслідування латинства. Та не лише релігійним захистом був тоді Острог, бо за плечима могутнього князя всі тут жили безпечно. Хлібороб, що втік від поганого пана, як прийшов на вольницю князя, діставав шмат землі на двадцять чотири роки без ніякого обов'язку і тут його не досягла рука попереднього пана; державець за оплатою невеликого чиншу дізнавав опіки й охорони. Купець не потребував оплачувати дорогого мита подорожі, коли виказався, що везе свій крам до Острога, та ще на границі Острівщини ждала його охорона княжого війська. Під оглядом релігійним панувала тут повна свобода. Тут не лише православні заживали повної свободи віри. Жили тут і католики; протестанти

і аріяни могли по своїому молитися. Тут навіть і магометанам вільно було свобідно до Аллаха молитися.

Одного лише вимагав князь; щоб йому вірно служити і в разі потреби ставати оружно під його рукою до боротьби з ворогом, хто би він ні був. Князь Константин був знаменитим адміністратором свого величезного майна. Через те він багатів з кожним днем, з кожною годиною. Його річні доходи обчисляли на дванацять мільонів. З початку Острог ділився на три часті: княжий замок, властивий город і передмістя Заставе.

Замок стояв на узгіррі, з трох боків облитий водою. Пишався на всю околицю і здалека було його видно. Складався з двох поверхів і підземелля, яке було поділене на дев'ять кімнат. Тут містився скарб князя: бочки з дукатами і срібною монетою, скрині з ломаним золотом і сріблом, дорога зброя, кована золотом і сріблом, дорогі турецькі сідла і убори на коні. Усе те вартувало великі неоцінені гроші. Зараз над тим підземеллям мешкала княжа служба. Тут були також кімнати для приїзжих: шляхти, державц'в і прихильників князя, які частенько навідувалися до Острога „бити князеві чолом“. Бо князь Константин вважав себе независимим від нікого паном, а на його гербовій печатці пиша"ся латинська надпись: „З Божої ласки князь на Острозі“.

З великих сіней вели сходи вище, де мешкав сам князь. Міркуючи по зверхній пишноті замку, та по славі і багатві князя, здавалося би, що в княжих хоромах знайдеть-

ся осліплючий блиск і багатство. Хто так думав, мусів розчаруватися, увійшовши сюди. До князя входилося на ліво з сіней. Яка ж простота на перший погляд! Кімната невелика з двома вікнами з скляними оболонками, великий деревляний стіл, а побіч нього деревляне крісло з поручами, вибиване чорним сажіном. Під стіною просте ліжко, вузьке, монаше, вкрите медвежою кожею. На стіні одна ікона, а під нею княжа шабля. В куті боката присадкувата кафлева піч з комином, на якому горів безустанку вогонь, бо в мурах було холодно і сиро. Крім княжого крісла не було нічого иншого, бо тим гостям, яких князь тут приймав, не вільно було в присутності князя сидати.

З тої княжої кімнати, яка була разом його спальнею, вели двері до дальших кімнат, краще прибраних, де князь приймав знатніших гостей.

По правій руді сіней входилося до їдальні. Тут стояли довгі та широкі дубові столи з стільцями. Під стіною стояла великих розмірів шахва креденс, наповнений багатим столовим начинням. На стінах висіли портрети родини Острожських у золочених рамах.

Звідси вели двері до „заупокойної“ кімнати. Тут складали тіла померших князів, поки їх зложено на вічний супочинок до родинної гробниці.

Ця заупокойна кімната притикала до замкової церкви Преображенія. Аж тут можна було бачити красоту і багатство, які відповідали багатству князя. Суто золочений, прегарно різблений іконостас з іконами перворядних

малярів. Князь, який звав себе „богомольцем“, хотів таким побитом підкреслити різницю межі маєстатом Божим і туземним княжим, і для того на вивінування церков не жалував нічого.

А однак князь, як відрізняв свій стан князя від стану Царя Небесного, так знову знав відрізнити себе від інших мірян. У кожній його церкві стояла із бронзи кована, визолочена клітка з княжим ковпаком і гербом зверху. Там засідав князь в часі служби Божої і виходив звідсіля аж по скінченні відправи. Князь не хотів, щоб звичайні люде дивилися, як князь земний покланяється Князеві Небесному.

Як звідси князь виходив, то супроводжали його священники з співом і молитвою, а зібрані кланялись йому нижче пояса, а хто стояв ближче, вважав собі за велике щастя, коли міг своїми устами доторкнутися княжої одежі.

Чотири високі замкові башти піднімались гордо в гору і цілій околиці показували, до якого могутнього пана цей замок належить.

Про те все, про князя Константина і його багатства довідалися Кульчичане від Миколи Плескача в дорозі, ще заки доїхали до Острога. Плескач, як лише довідався, що вони їдуть до князя з письмом від владки, показував їм свою особлившу увагу. Він теж чимало зазнав ласки від його кн. милости і був усею душею князеві відданий. Повторяв все, що хто раз покаже князеві свою вірність, зверне ласкаве око князя на себе, може бути певним, що князь ніколи його не лишить і з усякої

біди вирятує. Оповідав таке, що князь посилав татарві значні окупи за своїх вірних слуг, які попали в ясир.

До Острога приїхала ціла валка вже вечером. У город, де стояла Плескачева оселя, вже не можна було того дня дістатися, бо під ту пору зачиняли городські ворота і перед ніким не відчиняли аж до ранку.

Над брамою у башті стояла княжа варта. Лише вже рано, як князь ішов у церкву молитися, відзивався церковний дзвін. Тоді відчинялися ворота і оживав рух. Такий тут був заведений порядок, відколи князь замешкав в Острозі.

Усі вози розмістились на передмісті Заставі, де кому трапилось. На Заставі мешкало більше як п'ятдесят родин татарських. Ще покійний батько князя, великий гетьман литовський, Константин Іванович, спровадив їх із своїх численних татарських походів і тут їх поселив. Татарам жилось тут добре, ніхто над ними не знущався. Вони мали тут свій мечет. Занималися крамарством, хліборобством, а князеві платили невеликий чинш і обов'язані були в потребі ставати під зброю „козацьким способом“ під княжою рукою. Ті татари перемінилися на супокійних людей, були добрими сусідами, а за князем були би пішли хоч би проти кримського хана. Плескач мав на Заставі своїх кривних і туди повів Кульчичан на нічліг.

Рано, на знак церковного дзвона, відчинилися городські ворота і туди вїхали вози, що учора вернулися зі Львова.

Побратими.

Плескачєва оселя стояла при вулиці Литовській. Таких вулиць було в Острозі пять. Вони розходилися з ринку в різних напрямках.

Плескачєва оселя була знатніша й відбивала від інших домів. Плескач був багатий чоловік, майстер шевський, цехмістр і лавник у городському суді. За того був у великому поважанні у всіх. Сімя була в нього велика. Трьох жонатих синів, одна замужня дочка, та ціла копиця онучат великих і дрібних. Лише один син був хліборобом і садівником та жив поза городом. Всі інші жили разом в одному домі способом патріархальним. Старий Плескач був головою всьому. Полишивши ведення робітні найстаршому синові, він частенько пробував у дорозі за ділом межі Львовом і Києвом. Туди він розвозив свій товар і скуповував шкури. В домі Плескача був великий рух з самого ранку. Усе ставало в означеній годині до праці.

З сіней того великого дому заходилося на ліво до світлиці і мешкальних кімнат, на право до робітні. Звідсіля виходила воня шкури і смоли. Сюди заглянули наші хлопці. То була простора, ясна кімната. Попід вікнами на низьких триніжках сиділи челядники і хлопці. Ковтали молотки, і шелестіла дратва. При столі стояв високий плечистий мущина у хвартусі і прикроював шкуру. Хлопці наші ще добре не розглянулися, як їх стара Плескачєха попросила у світлицю. В ту хвилину увійшов старий Плескач у робітню і поздоровив усіх. Вони встали і йшли до пана майстра, цілуючи його з пошаною в руку.

В світлиці попросили гостей сідати. Здругої кімнати виглядали непричесані ще голівки численної дітвори. Плескачиха оповіла зараз, що троє їх унучат ходить вже до княжої меншої школи. Уся сім'я Плескача була письменна, але старий не давав синів вчити „вище“, щоб батьківського ремесла не цурались.

Підчас сніданку поучував Кульчичан Плескач, як їм на замку поводитися, коли стануть перед князем, коли і як говорити.

— Ви мусите передягтися по святочному, особливо ви, батьку. Коли у вас нема відповідної одежі, то я вам визичу.

— У нас є своя одежа в скриньці.

— Що у вас одежа є, то я це знаю, лише я гадав, що в дорогу не брали. Отож ідіть собі до отсеї кімнати і передягніться. З чоботами треба теж порядок зробити, бо княжий поміст не терпить ані пороху, ані болота. А як прийдете перед лице князя, то треба від порога низько, у пояс вклонитися і нічого не відзиватися, поки князь перший не заговорить. Відповідати лише те, про що його милість буде питати. Тепер ідіть, бо нам на замок буде пора.

Плескач прикликав з робітні хлопця, щоб їм послужив.

Кульчичане привесли свою скринчину, повмивались, передяглись у свої сині капоти і причепурились.

Плескач оглянув їх від ніг до голови і заявив, що на замок сам їх поведе.

— Там мій сестрінок у княжих гайдуках служить, він уже сам решту заорудує, щоб

вас перед лице князя пустили, а ви хлопці пам'ятайте, щоб не залякались та не поплутались, як його милість до вас заговорить.

Таких селюхів, як наші Кульчичане, отсе поучення не конче підбадьорило. Вони почували себе ніяково. Перед таким великим паном можна поплутатись, зробити, або сказати щось недоладу, князеві не подобатись, а тоді шкода було такий далекий світ їхати. Але вороття вже не було, і треба було йти. От коли б тут був дідусь Грицько, то вони всі йшли б сміло. Аж стара Плескачиха на ті упімнення і науки не втерпіла, щоб на завважити:

— Господи святий! та чого ти людей так лякаєш! Таж наш князь не вовк, хоч би й нічого не говорили, то сам лист владичий за них говорити буде.

Пішли на замок. По дорозі вступив Степан Жмайло до найближчого голяра.

З міста вела на замок вулиця Замковз, найкраща в цілім Острозі. Тут були найгарніші доми. Тут стояла острожська вища школа, бурса, менча школа, друкарня, і тут мешкали вчителі, ректор, квяжий лікар і аптикар. На початку вулиці стояв латинський костел. По тій вулиці ходило багато народа. Кульчичане перший раз побачили тут татарів і козаків.

Усім живіще забило серце, як зблизилися під башту, де була замкова брама. Тут стояла княжа сторожа замкова, яка випитувала кожного, за чим і звідкіля приходить. Плескач викликав свого сестрінка і розповів йому, про що йде. Заки він прийшов, ударив годинник, що стояв над брамою і зараз відозвалася музика у годиннику, що дуже Кульчичан здиву-

вало, бо такого дива не бачили. Вони аж роти порознімали, а вартовий дививсь на них згїрдно, наче б хотїв сказати: Бачив ти, дурню, таке? А я що дня таке бачу і чую.

Плескачїв сестрінок забрав Кульчичан з собою. Тепер і вартовий, почувши, з чим ті люде приїхали, дививсь на них ласкавіще.

У слід за ними закликав Плескач:

— А заходьте до мене обїдати.

На замковїм майданї було багато людеї, найбільше військових. Гайдук перевїв їх до замкових сіней і, прикликавши старого княжого слугу, передав йому Кульчичан. Він повїв їх сходами на поверх.

Князь йно що вернув з церкви і сїдав, як слуга сказав йому, що прийшли аж з Самбірщини якісь люде з письмом від владики. За хвилину приказав князь впустити їх.

Застали князя в його кріслі. Він був одягнений у довгий халат, рамований соболєвим футром. На голові мав невелику шапочку.

Кульчичане, увійшовши, поклонились у пояс, а Степан Жвайло, забуваючи всі науки Плескача, гукнув від порога:

— Слава Йсусу Христу!

— Слава во віки! — відповїв князь і простягнув руку Степан, поступаючи осторожно по гладкїм помостї, підніс і передав владиче письмо, відтак поцілував князя в одєжу, кланяючись до колїн.

Князь читав письмо, а тимчасом Кульчичане мали час до усього докладно придивитися, що в тїй кімнатї побачили. Уявляли собі, що князь мешкає в золотї та по вслотїм помостї ходить, а тут така

простота, таке убожество, що коли б се дідусеві Грицькові розповіли, то певно б не повірив. Князь мешкав, як звичайний худобахолок.

Князь поклав письмо перед себе на столі, підвівся з крісла і приступив до Кульчичан. Тепер побачили вони велитню статть князя з довгою білою бородою. Не знали, що з собою робити, чи стати би навколішки перед ним, як перед святим. Вони так і зробили, зразу Степан, а за ним оба хлопці.

— Не треба, — каже князь. — Навколішки ставьтсья лише перед Богом, а я грішний чоловік, як би і ви — вітайте! Владика Стецько Брилинський, мій знакомий і друг, пише мені про тих хлопців, а ще більше про вашого дідуся... Я знав колись Жмайлів — але то вже давно було... Скільки вашому дідусеві літ?

— Перейшла сотка, прошу вашої княжої милости, я його внук, а то правнук.

— А цей другий то не твій син?

— Ні, це сирота, по наших добрім сусіді, що поляг голсвою, коли ми, Кульчичане, від татарви відбивалися. Маму його теж вбито, а громада присудила, щоб ми сироту прийняли за свого, бо в нас такий самий одноліток був, отсей Марко. Хлопці так полюбилися, що один без одного й жити не може.

— Ви, шляхта, гарно списалися в оброні владики — чи ти при тій справі був?

— Якже би ми самого дідуся пустили?

Степан став оповідати все подрібно. Князеві це подобалося, і він був вдовслений.

— Ви гарні люде і подобается мені.

Ті слова осмілили Степана і він став оповідати про їхню пригоду в дорозі з розбишаками. Князь відразу зморщив чоло, бо балакання шляхтича виходило задовге. Аж коли Степан розповів, як Петро ватажкові спутав ноги, чоло князя знову випогодилосся.

— То ти, синку, такий проворний? — Князь погладив його по лиці, підвів голову в гору і дивився йому в очі. Петро дивився своїми синіми, мов незабудьки, очима в княже лице.

— Розумні в тебе очі, як познакомимося блище, то може другами будемо — ну, гарно. — Князь плеснув у долоні і зараз начеб з під землі явився старий слуга.

— Отсих хлопців заведи до ректора. Вони мають бути прийняті в бурсу і в нашу школу. Ректор скаже, в котру. Скажи, що і в бурсу і школу на наш кошт.

— Ти, Жмайле, де живеш?

— У цехмістра Плєскача.

— Гарно. Коли відїздитимеш, то поступи до мене. Передам гостинця для твого дідуся і для церковної школи в Самборі.

Князь дав знак рукою, що можуть відійти. Вони обняли князя за коліна і поцілували одєжу.

Слуга повів їх до ректора Герасима Смотрицького. Він був першою ссобою в Острозі у князя. Герасим Смотрицький, що помагав князеві заснувати школу й друкарню в Острозі і дав їй початок до дальшого розвитку, уходив поміж тодішніми українцями за великого чоловіка і вченого. Заживав у всїх великої поваги й пошани. Заложив в Острозі

т. зв. учений кружок, де згуртував найкращі українські сили. Кружок той видав при допомозі княжої друкарні багато книжок.

Як княжий слуга привів до нього тепер хлопців і заявив волю князя, Смотрицький дуже ними зацікавився, бо князь звичайно не турбувався тим, кого до школи та до бурси приймається. Він став випитувати про все Степана Жмайла і зараз став хлопців екзаменувати. Зразу не йшли добре відповіді наляканих хлопців, та ректор був неабияким педагогом і потрафив з них видобути, чого йому було треба. Екзамен скінчився добре, ректор похвалив їх і зараз післав їх з діяконом у бурсу.

Бурса стояла зараз побіч ректорського дому, з якого виходило одно вікно на бурсове подвір'я і огород так, що він усе міг бачити, що робила молодь, віддана його опіці.

Бурса — то великий будинок боком до вулиці обернений. Входилося у вузькі сіни, звідки йшли двері до просторих кімнат. До такої одної повів їх діякон.

Хлопці, ввійшовши до середини, не знали, на яку ступити. Усе було для них новістю. Посередині стояли довгі столи з лавами, по боках лежанки для бурсаків. У тій кімнаті була заразом і спальня і їдальня і тут вони вчилися.

У бурсі мали приміщення ті хлопці з околиці, які не мали спромоги мешкати в городі, були діти княжих державців і слуг з подальших околиць, міщанські діти з поближких місточок і городів. За своє удержан-

ня платили невеликі оплати, а багато їх було таки на вдержанні князя.

Як Кульчичане туди попали, було тут дуже гамірно, бо якраз позїздилися бурсаки з дому і наука леда день мала зачатися.

Діакон розповів даскалові, що був над бурсою поставлений, волю ректора. Степан йому вклонився і всунув в руку золотого, чим відразу зєднав собі його ласкавість. Він вишукав для Кульчичан краще місце, і то одне біля другого, щоб їх не розлучати. Вдоволений Жмайло просив ще даскала про опіку, розпращався і пішов до Плєскача.

На тім зійшов час до полудня. У сїнях почувся дзвінок і зараз почали напливати в кімнату хлопці, що бавились на подвіррі, до обїду. Даскал показав хлопцям їх місця.

По обїді повиходили всі на бурсову площу, де вони забавлялися, та заводили ріжні молодечі іграшки. Скакали через шнурок, перебігалися, кидали мячем, метали списами деревляними, або стрїляли з луків до мети. Даскал пояснював Кульчичанам бурсовий порядок, а далі прикликав до себе старшого спудея (школяра) і сказав і тих новиків взяти до гурту. Хлопці повеселїщали, осмілилися і стали з другими забавлятися.

— Цікавий я, — питає один бурсак Марка Жмайла, — що ти вмієш?

— Я вмію на шаблі битися.

— У нас лише деревляні шаблі, бо залізних не можна.

— Я також залізної шаблі не вживаю.

— Семку! — кликнув хтось, — ходи сюди, на шаблі з ним помірєшся.

Всі зацікавились, і заки прийшов прикликаний Семко, вже й дві деревляні шаблі з'явилися. Марко зняв свою капоту і засукав рукави. Те саме зробив і Семко і вони стали напроти себе, окружені бурсаками. На площі відразу затихло і всі сюди побігалися.

— До кількох разів маємо складатися? — питає Семко.

— Як хочеш, складаймося, поки один одного не поконає.

— Та до смерти не будемо битися, ти кажи, скільки разів хочеш?

— Хай буде до трьох.

Зложилися, поставивши ліві руки поза себе. Семко напер на Марка з усеї сили, хотів йому зараз показати свою перевагу. Марко відбивався зполегка, поки не зажив „жмайлової штуки“. Зачепивши раз шаблю противника, він став так хутенько нею колувати, що Семко не міг її висвободити. Потім вігнув нагально руку в лікті, вибив Семкові шаблю з руки з такою силою, що вона геть полетіла понад голови окружаючих.

Всі аж охнули з подиву, бо Марко за той час ані кроком з свого місця не рушився, а Семко ухотив в бурсі за великого мистця на шаблі. Але умова була до трьох разів.

Семко ще не зміркував, чим Марко над ним горує, і розпочав двобій так само. До того він був ще подражнений і горячився. Маркові прийшлося тепер ще скорше його поконати.

— Підожди, небоже, я вже знаю, як ти робиш, тепер тобі не вдасться.

Семко став увихатися, щоби тільки не дати своєї шаблі захватити. Та Марко таки доконав свого і третій раз вибив з руки шаблю.

Семко, червоний мов буряк, задиханий, наблизився до Марка і, подаючи йому руку, каже:

— Ти тепер у бурсі будеш перший, нічого казати. Але я мушу твоєї штуки навчитися.

— Так, то по лицарськи, — каже вдоволений даскал, — ну, тепер хлопці поцілуйтеся і будьте приятелями.

На Кульчичан стали тепер дивитися інакше і кожний забігав, щоб з ними познакомитися.

— А чи твій брат також такий мистець на шаблі? — питали, показуючи на Петра.

— Він також мистець, але від лука.

— Давайте лука! кричали спудеї.

Петро взяв у руку лука, попробував силу тятиви, відтак зважив стрілу в руці й спитав:

— Куди маю стріляти?

— Ціли в турка, онтам, на огорожі.

Справді намалювали там хлопці вуглем турка у великій чалмі, з бородою, та ще з файкою в зубах.

— Де цілити?

— Кажуть тобі, в турка, не бачиш?

— Та виджу що в турка, але де в око, в ніс, в писк?

— Невидальщина! ти собі жартуєш з нас! Буде з тебе, як поцілиш у голову.

— Я з вами відай не договорюся. Отож кажу вам наперед, що поцілю в лице коло

носа, або в сам ніс, бо ще не знаю сили того лука.

Петро зложився і випустив стрілу. Вона поцілила турка в сам ніс.

Знову усі охнули.

— Тепер цілю в зуби, — каже Петро, дуже радий з того, що так йому повелося.

Знову фуркнула стріла і попала туркові в зуби.

— Господи! а це що? — питали спудеї, зачудовані.

— Біса імієт! — каже один.

— Тепер стрілятиму без біса, — каже Петро усміхаючись, — треба туркові вибити око! Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа! — Він перехрестив лук і прицілився.

Стріла попала туркові в око.

Спудеї кинулись до фігури.

— Не рушати стріл! Хай побачить пан ректор.

Тепер виступив між хлопців якийсь козак. Він стояв позаду і приглядався так двобовві на шаблі, як стрілянню. Козак був кремезний, гарний мущина. Лице гарне, огоріле від сонця, чорний вус. На йому багатий оксамитний контуш і сап'янові червоні чоботи. Вийшовши з гурту, він узяв обох хлопців на руки, мов малі діти, і каже:

— Лицарі з вас будуть, ось що! Таких мистців то хиба на Запорожжю шукати. Знайте, що я перший пушкар між козацтвом, а ти будеш перший лучник, а ти перший на шаблі. Чи ти не з роду Жмайлів? Бо на Запорожжю ця штука „жмайловою“ зветься. Ростіть, хлопці, на славу України.

Він поцілував одного і другого і поставив на землю, а сам вийшов з бурсового городу.

Це був Северин Наливайко. Бурсаки обожали його, він був для них узором козака-лицаря. Тепер, як він так звеличав тих новиків, то вони в очах товаришів вирости на великих людей. Відразу схилили для себе серця усіх. Та то ще не був кінець їх сьогоднішнього тріумфу.

Петро взяв ще раз у руку лук і вибрав стрілу.

— Я вам, товариші, ще щось кращого покажу! Ось глядіть! ворона летить. — Він прицілився, ворона впала нежива в огороді. Між спудеями повстав великий рух. Всі бігли по вбиту ворону, мало що її не розірвали.

Та в ту хвилию надбігло кількох хлопців від входу і крикнули:

— Тихо, його милість іде!

Між хлопцями наче маком посіяв. Всі замовкли. Князь прийшов до огорода в товаристві ректора. Сюди заходив він інколи, як школа вже була в руху. Ніхто не міг вгадати, яка тому причина. Хлопці підступили і з пошаною цілували його одержу.

— Чого ви такі веселі? — Князь побачив вбиту ворону, в якій стирчала стріла.

— Хто її вбив? — питає.

— Отсей новик, — закричали всі, показуючи на Петра, — на лету поцілив!

Князь поглянув ласкаво на Петра, що стояв червоний, мов рожа, наче винуватець який.

— А отсе в турка поцілив три рази, — каже другий, — а кожного разу сказав наперед, де цілити буде.

Князь підступив до огорожі і взяв стрілу, вона вбилася дуже твердо в дошку.

— Якби, небоже, так живого поцілив, то не жити би йому більше

Князь був у незвичайно добрім і веселім настрою, що в нього задля тих нещасть, які його дім навідували, траплялося дуже рідко.

— Ти в чім мистець, молодий шляхтичу? — питає, князь звертаючися до Марка.

— Він мистець до шаблі, — закричали всі.

— Ану, давайте шаблі, — каже весело князь.

Принесли шаблі а князь, каже:

— Бери, хлопче, шаблю, поміряємось.

Марко стояв, як на грані. Шаблю брав несміло в руки.

— Бери, не соромися, це лицарське діло.

Марко ще більше збентежився, взяв шаблю, ніби складався. Всі визирали в напруженні, що з того вийде, але Марко поклав шаблю під ноги князя і каже:

— Я не смію. — Він став плакати.

Князь був тим вдоволений.

— Гарно, синку, що ти вмієш пошанувати і вік мій, і стан, хай тебе Бог благословить.

— Чи екзамен пішов добре? — питає князь ректора.

— Дуже добре! Я навіть чудуюся, як могли вони стільки знання набратися в малій церковній школі.

— Видно що вчителів має, добрих. Ми про ту школу будемо пам'ятати.

Князь поговорив ще з ректором про потреби школи і відійшов.

Хлопців уже ніяка забава не бралася. Ректор, відвівши князя, вернувся до огорода. І він був дуже радий, бо користаючи з доброго настрою князя, дістав обіцянку, що князь спровадить до Острога вчителя прямо з Греції, до науки грецької мови.

Ректор дозволив бурсакам вийти до міста на цілу годину, розуміється під наглядом даскелів та діяконів.

Ніколи хлопців самих не пускали, бо не можна було діждатися їх повороту. Їх забірали до своїх домів міщане і суто їх угощали. Крім того їх обдаровували всякими „снідами“, що вистало б на цілий тиждень. Тепер завели таке, що кожний мусів сказати до чієї хати йде. Бувало й так, що під неділю заходили міщани до ректора і випрошували собі по двох-трьох хлопців до себе. Острожські міщани величалися своєю школою і дуже любили хлопців. Це діялося навпаки ишним бурсам, напр. в Київі, де бурсаки дуже людям пакостили і тягли з возів, що попало. За то звали їх курохватами і дуже їх боялися. В Острозі бурсак не потребував красти, лазити по чужих садах по овочі, бо всього йому давали добрячі міщане з доброї волі.

Петро з Марком зайшли відразу до Плескача, де їх гарно угостили. Плескачам, як їм розповіли про ту честь, яка їх сьогодні стрі-

нула, здавалося, що і на них кинуло проміннями від княжого сонця.

Плескач говорив:

— Як йно хлопці будете себе добре вести, зайдете дуже в гору. Щасливий той, на кім княже око спочине. Тільки одне вам говорю: поки не скінчите науки, не важтеся покидати школи, не дайте заманити себе до ніякої сваволі, я так на ухо вам скажу. Не дайте заманитися Наливайкові. Він добрий козак і лицар, князь його любить, але в н уже не одного бурсака підмовив втекти на Запорожжа, памятайте. Про те я ще поговорю з його братами.

— Хиба ж його брати тут живуть?

— А вже ж. Старший в протопопом при Онуфрейській церкві в Острозі. Це о. Демян Наливайко, дуже ревний в благочестю. Це сповідник князя. Велика це честь. Говорять, що сам патріярх царгородський, який тут у князя гостював, довів це діло до ладу. Велика то при князю особа. Це запам'ятайте собі, хлопці. А другий, це тутешній міщанин, кушнір. Йому теж добре живеться.

Стара Плескачка наклала школярам повні кишені пряників, медівників, яблук та груш, коли відходили.

В бурсі гомоніло, мов в улію. Хлопці міняли між собою те, що попринесли з города. При вечері ніхто не хотів їсти.

На другий день прийшлося зараз зрана розстатися з домашніми капотами. Їм попринесли бурсацькі жупани і казали передягтися. Всі бурсаки одягались однаково.

Степан забавився в Острозі цілий тиждень. За той час навідав обі церкви в городі, Благові-

щенську і Онуфрівську, оглянув базарі, накупив гостинців для рідні.

В неділю довелось йому бути в замковій церкві на обідні. Такої величавої відправи він ще не бачив. Але бо й церква тут неабияка. Усюди золото, аж за очі хапає. Княжий хор співав, мов ангельський. Князь сидів у своїй позолочуваній будці, мов у сповідальниці. Коли виходив із церкви, попи його супроводжали співами, а народ кланявся, аж до землі припадав.

Як прийшов час відїзду, Жмайло пішов на замок поклонитися князеві. Князь прийняв його дуже ласкаво, обіцяв хлопцями заопікуватися, дав мішочок з дукатами на самбірську школу. Старого Грицька казав поздоровити і передати йому золотий хрестик, посвячений царгородським патріархом.

Степан Жмайло попрощав хлопців, всунув у руку ще одного дукача даскалові. Плєскач не хотів узяти від нього грошей за те, що його і наймита годував цілий тиждень. Степан виїхав з Острога дуже вдоволений.

IV.

Острожська школа, або як її декуди називали і свої і чужі, „академія“ була в той час славною на всю Україну. Її заснував кн. Василь Константин, як протиположність єзуїтським ліцеям, у котрих вчили польського і латини. В протиставленні до того, князь назвав свою школу словено-грецькою. Та в тім часі без латини не було знання, не було освіти, — тому і тут побіч греки мусіли вчити й латини і її вчено більше, чим греки, бо до тої науки тяжче було знайти вчителя, чим до латинської. Тому то, всупереч урядовій назві, яку надав школі основатель, вона називалася, силою факту, триязычним ліцеєм.

Князь Константин мав на цілі своєю школою ударемнювати змагання єзуїтів і збирати сюди руську молодь, яка в єзуїтських школах латинщицалась і ляшилася. Пізнав він це на своїм найстаршій синіві Янушу, який проти волі батька, ще в молодім віці відпав від віри багьків і ніколи до неї не вернувся.

Відтак хотів князь виховати для руської нації і православної віри людей вчених, які б її обороняли й підпирали. На тому полі були великі недомагання.

Православне духовенство було темне і деморалізоване. Сучасники говорять, що попа пра-

вославною частіше можна було стрінати в шинку, як у церкві. До того були це великі неукі, що заледви вміли читати, а деякі і того не вміли. Польський уряд оставав під єзуїтським впливом, і рад був з того, що руське духовенство не відповідало своему званню. Прямо він ту темноту попирав. Те саме діялось серед вищої православної ієрархії, були єпископи, які навіть не були священиками. Тут робилось те, що в латинській церкві перед реформацією, а в Польщі перед єзуїтами.

Православні єпископи нападали на себе збройною рукою, здобували приступом свої катедри, грабували церкви своїх дієцезій, а упірних попів виганяли з парохій киями, або замикали їм церкви за те, що піп не зложив наложеної єпископом данини. Такий стан вів благочестя у пропасть, тим більше, що латинська церква при всім переслідуванні православя, вміла той розпад у православної церкви для себе використати.

Коли ж усі православні дивились з закрівавленим серцем на упадок батьківської церкви, то мусіло таке саме діятись у серці кн. Василя Константина, який був по синівськи прив'язаний до рідної церкви і мав силу тому розпадові покласти край.

Попри всі ті цілі наміряв кн. Константин виховати у своїй школі духовенство православне освічене, карне й ідейне.

Початок острожської школи припадає на р. 1580. До того часу була тут школа нижча, яких багато було на Україні, тому вона не могла нічим визначитися.

Князь добирав собі людей, де лише про

них міг довідатися. Спроваджував їх до Острога і наділяв своєю княжою ласкою. Таким першим піонером української освіти був Герасим Смотрицький, шляхтич український з міста Смотрича. Він був гродським писарем у Кам'янці.

Не знаємо, де він вчився і яку мав освіту, однак то певно, що на такий уряд гродського писаря треба було мати освіту. На нього звернув князь свою увагу, і таки його до Острога стягнув і поручив йому таке важне завдання. З пізніших письм Герасима Смотрицького бачимо, що він на той час був найгарнішим письменником і полемістом на Україні.

Ми не знаємо, який був заведений плян науки в тій школі. З письма Захарії Копистинського бачимо, що вчили там крім славянської мови, латинської і грецької, ще філософії, астрономії, математики і реторики. Розуміється, що теологія була тут окремим предметом науки.

Князь Константин змагався доповнити учительський збір поперед усього своїми людьми, яких лише міг стягнути. Відтак стягав сюди греків, виминаючи латинників, які могли би його пляни ударемнити. Краще вже мали приступ представники нових релігій, як протестанти і аріяни, які так само поборювали латинську церкву.

Другою особою по Смотрицьким був о. Демян Наливайко. Походив він з Гусятина, де його батько був ремісником. Батька вбив Каліновський і тоді його три сини перебралися на Україну. Демян Наливайко визначався вищою освітою і фанатичним привязанням до благочестя. На нього звернув особлившу увагу,

в часі свого побуту в Острозі царгородський патріарх Єремія, і він наклонив князя, щоб узвав собі о. Демяна за свого сповідника. З тої причини о. Демян мав великий вплив на князя. Тій обставині треба приписати, що козаки приятелювали з князем, а їх представник, Северин Наливайко, знаходив в Острозі безпечний захист і відпочинок.

Поволі зібрався тут значніший кружок учених, який занявся видаванням книжок. Вікопомним ділом стало видання біблії з передмовою Герасима Смотрицького.

Як наші Кульчичане попали в Острог, то школа існувала вже 10 років. За той час вона гарно розвинулася. Приятель пізніщого гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного говорить, що гетьман вчився в острожській школі тоді, як там „квитли“ науки.

Зразу тяжко було хлопцям привикнути до такого життя, але з часом вложились у форму бурсацьких і шкільних порядків і були перші між своїми товаришами. Ними піклувався князь, ректор і о. Демян, який частенько брав їх до себе і навчав цього, чого у школі не вчили. Щиру прихильність і батьківське серце знайшли вони ще в міщанському домі Плескачів. Усі їх там полюбили, як рідних дітей, і не було неділі та свята, коли б їх там не прошено на обіди.

Перший раз були там на обіді, ще як Степан Жмайло пробував в Острозі. При сій нагоді могли пізнати родинне життя тих патріархальних українських міщан. Родина Плескачів жила в просторім домі при вулиці Литовській. До дому прилягав просторий огород

із садом. На ліво від сіней заходилося до світлиці, де жили старі Плескачі і приймали гостей. Звідси вели двері до дальших кімнат, де жили сини і зять з дітьми. На другім боці була майстерня, а далі комори і склади шевських матеріалів. В майстерні покладено лежанки для челядників і учнів. Тут вони спали, їли і працювали. Лише в неділі і свята заходила уся челядь до світлиці й засідала до одного стола з хазяїнами. Світлиця була простора і ясна, вікнами звернена до вулиці. Велика піч з зелених кахлів, скільки скринь з усяким добром і широчезна постіль під стіною. Під образами велика лава, прикрита килимом, і стіл, прикритий білою скатертю, на яким лежали все: хліб і сіль. Попід вікна йшла довга лава. Над вікнами полиця з приборами кухонними. Чільна стіна проти входу завішана густо образами, на яких пишалися вінки з польових і огородових цвітів, що їх святили в церкві по празниках. Перед іконою Богоматері висіла срібна лампадка. В неділі і свята приносили сюди другий стіл з майстерні, бо годі було всім поміститися.

Микола Плескач, як уже вище говорилося, давав усьому порядок і наділював усіх роботою. Коло домашнього господарства поралась Плескачка з донькою і невісткою.

В суботу над вечером прятано в робітні і вже аж до понеділка не було ніякої роботи.

В неділюрано, всі по празниковому одягнені, йшли до церкви. Мушени в довгих міщанських капотах, в високих смушкових шапках, жінки в довгих футрах, обрамлених

кращим футром з куниць. Старий Плескач брав ізза образу великий молитвослов і йшов передом з жінкою; за ними поступала вся сімя зі старшими дітьми, челядниками й учнями. Малі діти лишалися зі старою бабусею помивачкою дома.

В церкві ставали на призначених для себе місцях. Плескачеві, як цехмістрові шевському, належалося почетне місце і цехова свічка. Він зараз розвертав свій молитвослов і співав голосно з крилосом.

В тім порядку вертали з церкви. Жінки, пороздягавшись, виймали з печі зварену ще рано страву й ставляли на стіл. Тепер мали право сідати до столу челядники, учні й парубки, що доглядали коней. Дівки від ковров обідали окремо. Вони муіли при обіді послугувати. Обід зачинався молитвою, котру відмовляв голосно старий Плескач. — Підчас обіду ніхто не говорив. Лише сьорбання й жування було чути.

Степана Жмайла посадили на почетному місці. За ним посідали хлопці. Хоч вони молоді ще були, та не випадало саджати їх між челяддю, бо то спудеї вищої княжої школи.

Йно, як поставили в збанках мід, розв'язалися язики й розпочалася гутірка.

Плескач приказав кому небудь повторити нинішне казання в церкві, яке було евангеліє. На ту тему велась розмова. Плескач не міг тому подарувати, хто в церкві не вважав на слово Боже.

Аж після того пішла розмова на инший шлях. Плескач випитував про те, як їх князь

приняв, і оповідав про місцеві відносини. Степан розказував про відносини в Самбірщині, про переслідування православних, про те, що православним не можна ставити церков у середині міста. Говорив, як то королівські комісарі хотіли записати шляхту всупереч їх клейнодам і шляхоцьким грамотам у інвентар, як шляхта аж шаблею мусіла оборонятися та силою комісарів прогнала. Бо ж їх привілеї шляхоцькі походять ще від князя Льва. Плєскач слухав усе те, хитаючи головою, а далі каже:

— Слава, честь і поклін нашому князеві, його милости, Константинові, щасливі ми, православні, під його могучою рукою. За його плечима ми безпечні, мов у Бога. Ніхто нам нашої благочестивої віри не сміє чіпати, а церкви наші ставить сам князь, великоліпні і багаті. У нас свобода. Нема ніякого гнету. Ось я був собі бідним шевцем, коли сюди прийшов, як його милість прикликав сюди усяких ремесників, рукодільників, а тепер я не послідний, як бачите, багач. А всього доробився власною працею і пильністю, нікого на гріш не покривдив. — І нічого і нікого мені боятися, хиба страху Господнього. Є в мене всього подостатком, ще й на бідних стане. Ніхто мені того не відбере, бо нашого Острога ніхто не здобуде. Татари скільки разів заганялися, коли то хотіли захопити в ясир княжу дочку Катерину, що за кн. Радиви́ла вийшла. Нічого не вдіяли, йно зубів наломали.

— Чи ви ведете своє ремесло на замову?

— Ні, я роблю на запас. Потім свої ви-

роби розвожу по ярмарках. Мої ярмарки між Львовом і Києвом. Великі пани в моїх чоботях ходять, бо в мене товар добрий і тревалий. На партацтві я свого знаку не дам. Врешті, я мушу другим за примір служити, бо я старший у шевському цеху.

— А який ваш знак?

— Який? Три зірочки на запятку, між підковою побіч себе, а одна більша спереду. Такі самі знаки ставлю на шкурі в середині халяви. Ніхто їх не бачить, бо вони закриті підшевною. Лише, як підшевку відпореш, то їх побачиш. Це на те, щоби ніхто знаків на запятку не підрабляв на партацькім чоботі і мого варстату не знеславлював. Я зараз пізнаю фалш, бо ніхто не потрапить зірдокромістити, як я сам своєю печаткою

— А коли б ви такого зловили?

— Го, го, за це велика кара. Цех може його з шевської корпорації викинути і ніколи вже не міг би бути майстром.

— А як тут у вас татари поводяться?

— То дуже добрі люде. Одне що не мають трунків, бо цього їм їх пророк наказав. Вони працьовиті і додержують слова. Ніхто їм не робить кривди, їхньої віри ніхто не чіпав, тому вони є добрими сусідами, а за нашим князем то пішли б в огонь, так його люблять. По нашому говорять вже, як би й ми, хоч між собою усе галакають по своєму.

— Щасливі ви, що такого доброго князя маєте...

— Нашому князеві дай Господи много

літ прожити, бо що потому буде, то Господь знає...

Плескач задумався і став хитати головою.

— А хіба ж що? Нема в нього дітей?

— Та що з того? Найстарший син Януш цілком відвернувся від прадідної церкви. Він уже лях, не наш...

— А князь на те дозволяє?

— Що має робити? Бачите, мама була ляхка, тай сина за собою потягла, а решти доконали взуїти, тай перевертня з нього зробили.

— Я би на те не позволив. Видно, що в панів інакше живуть, як ми прости люди.

— Ні, ви того не знаєте, який князь строгий чоловік. Його син Януш, а так само й інші два сини, не сміють при батьковій сісти, ані словом відізватися, поки не дістануть на те дозволу, не сміють нічого зробити без дозволу князя. Говорять, а ми то всі добре в горді знаємо, що князь дуже гнівався на сина, грозив, просив — не допомгло нічого, а тепер князь сина дуже любить, може за те, що такий впертий. Другий син, Константин, зразу гуляка великий, відтак і він став перевертнем, а тепер богомолець. Нічого з нього не вийде. Може ще з наймолодшого, Олександра, вийде що путнього. Він теж з ляхкою вжився, але певно старий князь сам виховувати буде внуків і не пустить їх на чужину, бо вже на Янушу попівся. Чимало клопотів та гризот перейшло понад головою нашого доброго князя. А та його братанка по Іллі, княжна Гальшка, скільки князь мав ізза неї і її матері про-

цесів, боротьби з її мужами та з тестем, вітчимом.

— Вона вже не живе?

— Господь змилювався, тай забрав її до себе. Вона була божевільна, таке їй Господь дав. Бувало, не можна було видержати, як зачне бідна на замку з своєї вежі голосити та кричати. Кажу вам, аж морозом переймало. Цілий город, почувши її плач, крик, йно хреститься, а дівора ховається по кутах та плаче налякана. Такої долі не хотів би я мати і за ті княжі скарби, за те золото, що має його наш князь під своїм замком.. І від того часу князь посумнів, згіркнув, та лише в молитві шукає розради, потіхи. Бідний він. Він неприступний для нікого. Одна його дочка, Катерина, вміла з батьком дійти до ладу, вона одна могла розяснити його чол. Страх, як її князь любив. І тому, коли хто потребував князя, то хіба через о. Демяна, або княжну Катерину дівчав свого.

Плескач оповідав те про княжі справи, що знали всі Острожане, а що Кульчичан дуже цікавило, як нове, нечуване. Степан мотав на вус і запам'ятував, щоби відтак дідові Грицькові розповісти. Хлопці цікаво й радо слухали, бо відтепер їх доля була зв'язана на довгі часи з тим славним паном на Острозі.

Вже стало сонце хилитися на захід. Хлопцям час було вертатися до бурси, а Степан з наймитом ладився в дорогу.

Плескач вишукав їм певну, дуже чисельну компанію солярів, що їхали з Острога до Дрогобича. Можуть разом переїхати геть поза

Львів, значиться, поза той страшний янівський ліс.

Прийшла хвиля розстатися. Марко розплакався, Петро закушував губи, щоби не плакати в голос. Усім було жаль. Розставалися на довгі літа, а може ніколи вже не побачуться. Це в Божих руках.

Степан не втерпів, щоб в останнє не сказати, може вже десятий раз:

— Хлопці, вчіться, слухайте старших, не зробіть сорому нашому шляхоцькому родові Жмайлів.

— А до нас заходіть, коли вам буде завгодно, як до своїх рідних, — говорила Плескачка їм у слід.

V.

Плескачі справді любили Кульчичан. Вони раділи, як на них з усіх сторін спливали похвали за їх пильність і статочність. Хлопці розвивалися і росли таки на очах. В міру того Плескач більше про них не покоївся.

— Занадто вони виріжняються від своїх товаришів, більше звертають на себе увагу, а я боюся, щоб той Северин не збаламутив їх і не намовив до козакування, — говорив часто Плескач до своєї жінки. — Не одного він уже заманив. Для них ще час, аж розуму наберуться. Я не в спокоюся, поки з о. Демяном не поговорю.

І справді, одної неділі пішов до о. Демяна і розповів свою турботу:

— Знаю, що вони будуть лицарями, і така доля їх не мине, але на мій простий розум виходить, що вони сотворені на щось кращого, що більшу користь принесе нашій православної церкві і нашому народові, як піти в козаки і там або голови молодецькі зложити, або в ясир попадуть, або... на колі згинуть...

О. Демян вислухав його уважно, бо його поважав, і каже:

— На тих хлопців я маю особливе око. І їх милість не байдужий. Ми їх уже зазда-

легідь до чого иншого призначили, то неабиякі голови. Не розумію, чого тобі за них так побоюватися?

Плескач помовчав хвилю, заки переміг себе, а далі каже:

— Одного боюсь я. Ваш брат Северин мав на них великий вплив, вони його обожають — знаю це, бо хлопці часто до мене заходять і чую їхні розмови. Северин, то вершок козацької досконалости, врешті, я і всі, що Северина знавмо, тої самої думки. Коли би так Северин закликав їх до себе, то покинули б усе й пішли б за ним на край світа, як уже багато бурсаків пішло. Отож, я б прсхав вашої милости звернути на це увагу лана Северина, щоб тих хлопців не займав. Бо я також маю право піклуватися ними; дав мені його їх батько.

— Про таке, то я й не подумав, і не думаю. Знаю, що мій брат Северин нераз мені про хлопців говорив, що вони йому по нутру, але того він без мого відома й дозволу не зробіть, щоб дітваків баламутити.

— Ваша милосте, поки ваша милість про це довідаються, поки попросить дозволу, може бути запіздно, бо як їм лиш слово скаже, то полетять пташки з клітки і поминай, як звали, а велика була би шкода. На мій простий розум треба б забезпечитися наперед.

— То я тебе розумію так: щоб я Северина остеріг..

— Так, так, ваша милосте, я сам не смів того договорити, я дуже прошу. — Плескач поклонився о. Демянові в пояс.

— Можна й так, при найближчій стрічі поговорю з ним.

Плескач був дуже радий, наче б любих хлопців за десять замків заховав.

О. Демян додержав слова і при першій стрічі заговорив до брата:

— Ти знавш отсих пришельців од Самбора?

— Того лучника Петра і того двобійника Жмайла? Чому б їх не знати? Вони дуже помітні між бурсацькою юрбою. З них лицарі вийдуть.

— Та їм ще завчасно про лицарство говорити, то ще діти.

— А я залюбки з ними про те говорю, коли лише стрінуся. Думаю, що, щоби лицарем бути, треба змалку до того заправлятися.

— А я тебе прошу, брате, дай тому спокій. Кажу, то ще діти, їм ще час до козакування, хай вчаться. У нас більше лицарів, як учених, наша народність, наша церква має великий на те голод...

— А! чи не вибираються вони козакувати? — сказав Северин і розсміявся. — От, горобчики, навіть не думав я, що в них таке завзяття. Далєбі, куплю їм горіхів за це й вицілую обох.

— Вони не вибираються козакувати, але я побоююся, щоби ти їм такої думки не піддав.

— Це, брате, ще смішніше від того. Мені і в голову таке не прийшло і ще довго не прийде. Годі мені з такими козаками возитися, що за мамою плакали б.

— І князь би тобі цього не вибачив, бо

його милість уже тепер покладає великі надії на них.

— Краще не говорімо про такі небилиці: я такої дурниці не зроблю.

При найближчій нагоді стрінув Северин обидвох Кульчичан і заговорив. Вони аж горіли з радості, що такий славний лицар, про якого стільки наслухались, говорить із ними.

— Гаразд, хлопці! Чи не вибираєтесь ви на Запорожжя?

Вони оторопіли від такої несподіванки, а Петро каже:

— А чи пан Северин взяв би нас?

— Поки що, годі Таких жовтодзюбів нам не треба. На Січі не можна жінкам жити, а ви годі, щоб ще без пані-матки обійшлися.

Хлопці обидва засоромились дуже, Петро каже:

— Ми ж і тут без пані-матки живемо.

— Ех, дурень ти один з другим! Тобі здається, що на Запорожжі то самими пирсгами та медівниками годують, що нічого не роблять, хиба в оксамитах ходять тай гуляють? Ой, небоже, тверде те життя і не кожний з того хліба жити буде. Ви ані думайте про те. Я перший, коли б вас там здибав, то здорово випарив би і привіз би наперед себе до Острога, та віддав ректорові на карцер о хлібі й воді.

Северин відійшов, думаючи: Тепер відійде їм охота про козакування думати. Скажу про те братові.

А хлопці знову думали собі таке:

— Чого він нас вчепився? Хиба ж ми йому говорили, що хочемо приставати до нього?

А Петро міркував таке:

— Нічого иншого, тільки що Северин був на підпитку, бо то все не держалося купи.

— Але вже знаємо, що би нас ждало, коли б прийшла думка тікати з бурси.

Ніде правди діти, що така думка у них нераз по молодечій голівці блукала, хоч ще не виросла, але вже зроджувалась. Відгадав її Плескач з їх говорення.

Та по тій стрічі з Северином та думка затратилася відразу, тепер у них остала одна ціль: вчитися і скінчити вищу школу, а відтак хай міркують старші, що з ними станеться.

Найближчої неділі розповіли Плескачеві немилу стрічу з Северином, чого він від них хотів, чого їх вилаяв так погано?

Та в тій хвилі прийшов діякон Онуфривської церкви від о. протопопа Демяна по тих двох студеїв зпід Самбора, щоби прийшли зараз до нього.

Хлопці видивилися на себе, а відтак на Плескача.

— Треба йти, діти, — каже Плескач, — то важна особа і без причини вас не кличе.

Пішли. А по дорозі Марко каже до Петра:

— Чого Наливайки до нас причепилися? Чи не виговорився ти, Петре, перед ким, що хочемо на Січ втікати? Висміяв нас один, а другий певно ще вилає.

— Я лише те говорив, що ти чув. Питав нас жартом за Січ, а я жартом йому відповів. Випили одне, випемо і друге.

— А може нас відішлють до дому? Може ми що не так робимо, як треба?

— Як вишлють, то поїдемо. А гріха за нами, сам знавш, нема ніякого.

Та у о. Демяна цілком не було того, чого побоювалися. Він прийняв їх ввічливо і раз за раз почастивав їх горіхами та медівниками.

— Сідайте, хлопці, та поговоримо. Я давно мав вас прикликати, та не було часу. Я хотів вас випитати, як у вас, у Самбірщині, з нашою церквою?

— Певно, що не так, як тут. У нас православних переслідують, напр. у Самборі не вільно церкви ставити в середині міста, лише за валами. Церкви у нас убогенькі, і хиба те мають, що їм люде скинуть. Такої церкви, як тут, ми ще ніде не бачили.

Так говорив Петро.

— А які у вас священники?

— Та які... У нас напр. у Кульчицях в чотирох попів, та лише двох знає читати...

— А як же вони читають євангелію?

— Навчилися одне „за всякое прошеніє“ на память, та співають його що неділі, а службу правлять на память..

— Сумно, — каже о. Демян, — шкіл нема, людей нема...

— І князів руських нема, — докинув Марко.

— Бачите, діти, в якій небезпеці наша благочестива віра. На вас, молодих, тяжить святий обов'язок рятувати її, а то лише тоді статися може, як матимемо своїх вчених, до церкви і народа прив'язаних людей. На князів не числімо, бо їх не розведемо, а учених людей можна мати без помочи взуїтів. Тому міркуйте, які великі услуги може зробити тутешня

школа, а ви в ній. Не лише, що самі навчитесь, та ще своїм прикладом товаришів заохотите до невсипущої праці. Від вас двох мусить школа більше вимагати, як від усіх інших. Лише вам тим не гордитесь, не виноситесь понад товаришів, бо янголів гордих навіть Господь не стерпів. Памятайте собі те. А памятайте ще й притчу Господню, що не вільно закопувати даного господином талану, бо треба би за таке марнотрацтво тяжко відпокутувати.

— Та ми вчимося, що можемо, — оправдувався Петро.

— Сину мій, я ж тобі докорів не роблю, я дивлюся за вашими поступами в школі, вчителі вас хвалять, а я вас остерігаю, щоб ті похвали вас не попсували. Чим більше вас хвалять, тим більше ви повинні працювати, ось що хотів я вам, любі діти, сказати. Про вас знав і його милість, а подумайте, як би йому було жаль, коли б на вас обманувся. Бог, церков, народ, — вітчина ваша. За ті три речі не жаль життя покласти. Наша церква і народ у небезпеці. Латинство і ляхи вдираються тими щілинами, мов гнила вода до розсохлого сосуда. А ви до того ще шляхта, ви сіль землі сія, як ваші батьки говорять про себе. Тут козацтво бореться за церков православну, за народ, а там той обовязок спадає на шляхту, не ту високу, лише ту дрібну, хліборобську. Памятайте, щоб сорому не зробили вашим шляхоцьким родам.

Хлопці слухали слів о. Демяна, мов якої проповіді побожно і кожне слово западало глибоко в їх молоді душі.

— Чим ти, Петре, хочеш бути?

— Божа воля, я ще не знаю. Іно що зачав вчитися.

— А коли б ти так... при Божій допомозі скінчив нашу острожську школу?

— Як мені старші порадять.

— Гарно ти говориш. Старших треба слухати, бо в них більше досвіду.

— А ти, Марку?

— Я так само кажу, як Петро. Ми ж побратими, однодумці.

— І ви ніколи не посварилися між собою, як це між хлопцями буває?

— Хіба як дітьми малими були, та я того не пам'ятаю, а так, відколи прийшли до розуму, ми за одне думаємо.

О. Демян розпитував їх з цікавості, чи вони собі рідня. Тоді Марко оповів історію Петра, яку ми вже знаємо.

— Діти мої, — говорив о Демян, кладучи руки на їх голови. — Господь вас злучив, вибрав ваші душі для себе ще в лоні ваших матерей — не розлучайтесь душею ніколи, бо цього вам не вільно робити. „Я же Бог сочита, чоловік да не разлучаєть!“ Побратимство свята річ.

О. Демян наклав їм у кишеню яблук, горіхів та пряників, поцілував у голову, та відправив ласкаво. Вертали не в такім настрої, як сюди йшли.

— Що ти, Петре, на це скажеш? — питає Марко.

— Як я можу знати? Я аж боюся того, що так усі на нас очі звертають.

— Певно тепер щонайменше ми би

провинилися, то зараз усі на нас закричать, хоч під землю ховайся.

— Отже треба нам пильнуватися, а це нам лиш на добро вийде.

Для Острога був зразу призначений один онуфрїївський ярмарок. Відтак король для великих заслуг князів Острожських визначив ще два: миколаївський і йорданський. У ті часи ярмарки дуже важні були. Без того ні один город не міг існувати. З ярмарку йшла головна загальна користь для города: з оплат, з мита, з того, що на ярмарок зїздилися з подальших околиць, мусіли тут довший час жити, звичайно два тижні, і не мало лишали грошадля города за право торгovanja, а в людей за поставнне, за мешкання, їду і корм для коней і товару. О признання ярмарків дорічних городи і місточка дуже побивалися. Ізза того були ріжні спори, коли б ярмарки мали відбуватися в один час у поблизьких місцевостях. Церкви ж мали з таких ярмарків, що припадали в день якогось храмового свята, великі користи через брацькі пири. Брацтвам прислугувало право на такі пири варити мед і продавати його на загальному угощенні. На те запрошували посторонніх людей зпоза брацтва, які вкуповувалися на пир і за це добре платили. З меду зіставався віск на церковні свічки брацькі, з того знову приходила користь.

Ярмарок на зимного Миколи, того року як прийшли хлопці до Острога, заповідався величаво. На дворі було морозно, але сухо. На тиждень перед тим святом стали зїздитися купці з ріжних сторін Не йно в городі, але й на Заріччу, не було одного дому, де би

не гостював якийсь приїзжий. На ринку вистали шатра крамарські, наче гриби по дощі. Турецькі та татарські купці містились у своїх одновірців на Заріччу. Городські пахолки не мало мали роботи, порядкуючи вози та крамарські шатра.

На той ярмарок лагодились і тутешні купці. У Плескачів аж горіла робота. В робітні на довгих жердках вішано готове обува, призначене на продаж. Були тут цілі вязанки чобіт із сапяну, курдибану, з простими і задертими в гору носами, призначені для шляхти. Плескач казав навіть кілька пар підкувати срібними підківками, які йому зробив місцевий золотар. Були тут і жіночі черевички на високих запятках, шнуровані шовковими шнурками. Плескач знав робити чоботи венгерські з твердими халявами та шовковими, різного коліру кутасами.

Все то мало бути продане на миколаївськім ярмарку. До слідуєчого, онуфрїївського, буде приготовлятися новий крам.

Кульчичане заздальгідь раділи, що такого дива надивляться, хоч інші бурсаки приймали це байдужно і навіть не згадували про те, що за скілька днів має наступити.

Як котрий із Кульчичан заговорив до кого про ярмарок, то старий бурсак йно підсміхався під носом, не кажучи новикам нічого.

Кульчичане думали ще й про те, що на св. Миколи Плескач свої імянини святкувати буде. Петро скомпонував навіть якийсь стишок в день „тезоіменія славетному пану цехмістру“, який вивчив на пам'ять.

В неділю перед св. Миколою хотіли хлопці

піти в город, та не мало счудувались, як за-стали двері зачинені, а діякон заявив, що в часі цілого ярмарку не вільно жадному бурсакові вийти на світ.

Згодом довідалися, що такий приказ завела вже в д кількох літ управа бурси і школи, тому, що бурсаки ходили поміж крами і тягли, що під руку попало та легче лежало. У міщан не рушали нічого, бо ті приймали їх, як своїх, але у приїзших годилося покористуватися.

Купці жалувалися перед городською старшиною. Голова пішов князеві пожалуватися, і з того вийшов такий арешт для бурсаків. Старші бурсаки нічого не говорили про те новикам, ще інколи розповідали їм чуда-дива, щоби їх зацікавити, поки не розчаруються, от як тепер Кульчичане.

Такий заказ не зовсім виходив купцям на користь. Бурсаки шибайголови викрадались з бурси ніччу і ходили на заробітки промишляти.

І тепер знайшлося скількох старших, що уложили собі плян такого нічного походу. Не було одної ночі, щоб чогось не дісталось поза огорожу бурси з ярмарку. Часом воно і не вдалось, часом декого переловили, а тоді, щоб його засікли різками, він не видав товаришів.

Так було й тепер. Зібралася компанія шибайголів. Головна річ лежала в тім, щоб даскали, що мешкали в бурсі, нічого не помітили, щоби було в що передягтися, перебраться через огорожу, справитись добре на базарі, а потім тою самою дорогою зі здобиччу вернутися, тай непомітно дістатися до своєї лежанки.

Компанія вибрала собі ватажка, а він над усім промишляв. Одежу зносили з города довший час і ховали так, що ніхто її не міг знайти. Інші бурсаки, хоч бачили це, не сміли зрадити. Взагалі слово „зрада“ в бурсі не мало місця. Зрадник або донощик міг переплатити здоровлям свій вчинок, не сподіваючися коли, і не знаючи від кого.

Одного дня, вже над ранком, счинився на Замковій вулиці, де стояла бурса, страшний крик. Люде летіли гурмою, когось ловили. А той хтось вдирав що сили, аж допав високої бурсової огорожі і перескочив її зручно. Нічні стражники добувалися до дверей бурсового дому і приказували собі отворити в імени управи города. Та ніхто не хотів того слухати, бо бурса була княжа і городська управа не мала тут своєї влади.

За стражниками надбіг цілий гурт крамарів, які нічого собі з княжого права не робили. Вони були подразнені тим смілим злодійством. Відзивалися наклики й погрози в різних мовах. Стали гримати до дверей, а коли їм не відчиняли, один кремезний москаль підпер двері плечима і вони подалися. Юрба впала до середини шукати й ловити злодія. Таж усі його бачили, як втікав і перескочив огорожу, мусять його знайти і покарати. Так кричали з усіх боків. Одного даскала перевернули і змісили ногами. Інші поховалися по кутах. Хлопці налякані посхапувалися з лежанок і стали кричати. Юрба стала їх бити. Інші пішли до огорода і шукали за слідом. Городські пахолки, що прийшли сюди перші, ані прочували, що така буча скоїться. Хотіли тепер роззвірену

юрбу спинити, але не мали вже сили.

Хлопці ховалися попід лежанки. Юрба піймала кількох старших і стала немилосерно бити та мучити. Одного бурсака привязали до сволока за ноги і били, а він з болю признався, що то він дійсно ходив красти, хоч не вмів сказати, де вкрадене подів.

Один бурсак вспів вирватись тихцем і побіг на замок; побіг босий, бо ніколи було взуватися; другий розбудив ректора, котрий втратив голову і не знав, що робити.

Той, що вспів перебратися на замок, розповів отаманові сторожі, що сталось, благав помочі, бо всіх бурсаків повбивають.

На замку, на час ярмарків, стягав князь більше число гайдуків, що творили на кожний випадок поготівля. Могли які розбишаки напасти на купців, могла статися яка пожежа, або що іншого.

Отаман вислав зараз гайдуків на поміч і вони прилетіли миттю, бо від замку до бурси не було далеко.

З бурси виходив пекольний крик і вереск. Гайдуки вдерлися до середини і стали бити кого попало. Напасники тепер отямилися. З гайдуками не була така легка справа, як з хлопцями. Дехто став оправдуватися Мучення хлопців відразу устало. Кожний дивився, якби з цілою шкурою видістатися звідсіля. Та це було неможливо, бо всі виходи були пильно стережені. Гайдуки шукали всюди, ловили напасників і вязали. Витягали їх за бороди зпід лежанок і тягли до сіней. Тепер хлопці помагали гайдукам шукати, ніхто не скрився. Вже було рано, як з бурси вивели

цілу юрбу повязану мотузами і повели на замок, де її запроторили до замкових льохів.

В бурсі був нелад, як по татарським наскоку. Обстановка поперевертана і поломана, усюди валялася солома з подертих солом'яників, порозмітувана одежа, кількох бурсаків було вбитих, одному даскалові зломили руку і два ребра, багато поранено, одному вибили око, а що повибивали зубів, то й не злічиш.

Зараз прийшов княжий лікар з помічниками та цілюрниками і стали ранених перевязувати.

Прийшов наляканий ректор з учителями. Вони випитували, як воно сталося, і все записували, щоби зараз здати справу його княжій милости.

Та його милість, що вставав дуже рано до церкви замкової молитися, почув галас. Однак не звертав на це уваги, поки своїх ранішних молитов не скінчив. Цього був би він не відложив, коли б навіть татарва напала, бо Бог перший.

Ректор, йдучи на замок, вже стрінувся з післанцем, що йшов від князя по нього.

Ректор, ввійшовши до кімнати князя, низько вклонився, ждучи аж князь перший заговорить, хоч був першою у нього особою.

— Донесли нам про якийсь напад на нашу бурсу.

— Так, ваша милосте. Був напад і скінчилося велике нещастя. Є кількох вбитих, а багато ранених, та гайдукам вашої княжої милости вдалося всіх напасників переловити, і вони тепер сизять у замковім льоху, дожидаючи заслуженої кари.

— З чого ж воно взялося?

— Говорять, що якийсь бурсак, викравшись з бурси ніччу, пішов по базару промишляти. За ним гонили аж до бурси, тут він перескочив огорожу і скрився. Городські пахолки домагалися, щоби їх впустити до середини шукати за злодієм. Причїа бурсова не хотїла цього зробити, бо ж то бурса княжа, а не городська. Тодї юрба розярена виважила дверї, вдерлася до середини, одного даскала перевернули і розмісили ногами, багато хлопцїв побили, як я вже казав. Одного якогось, що мав подобати на того якогось злодія, страшно, по звірськи катували, і він з болю признався, та не вмїв сказати, де вкрадене скрив

Князь не втратив холодної крови. Він плеснув у руки і явився старий княжий слуга

— Приклич сюди пана Претвича.

Претвич, шляхтич гербовий, був довіреним княжим секретарем.

Як слуга вийшов, князь каже:

— Такого пропустити не можна. Занадто собі ті бороди позваляють за те, що я їх освободив від мита і драчок, для того, що до моїх городів безпечно заїжджають, бо усюди моя служба їх пильнує. Напад і розбишацтво тут, під моїм боком, то нечуване. Та скажи менї, ректоре, що за причина такї сваволї, неслухняности, такого зухвальства між бурсаками, чого ходять по ночї красти, чи голодують у бурсї?

— Причина того, прошу вашої світлости, то буйна молодїсть. Я певний, що вони не роблять того ані з голоду, ані з якогось бра-

ку, ані для наживи. Це в них називається героїство, удалість: помимо замків непомітно викрастися, помимо пильного стороження паходків вкрати. Ось що цей нещасний, що стільки лиха накоїв, що він вкрав? Під огорожею бурси, в огороді найдено розсипані фіги, сушені сливи полудневі, турецький мід і гріхи... та ще й одного вяленого судака..

— Його не дасться викрати? — питає князь.

— Неможливо, ваша світлосте, сам не признається, хиба на сповіди, а товариші не видадуть його, хоч би на тортури брати.

Князь задумався і не говорив нічого. Прийшов Претвич і став перед князем.

— Маю для вашмоці роботу: розслідати, як і що сталося цієї ночі в нашій бурсі, здає мені справу, потім вінішлемо винуватих судові городському. Скажи ротмістрові надвірної команди, що я з нього не вдоволений. Як би був що ночі розсилав ронда по городі, було би до цього певно не прийшло.

— Я смію оправдати перед вашою світлістю пана ротмістра. Замало людей у нього. Багато війська розіслав до границь князівства вашої світлості, куди йдуть шляхи до Острога, щоби купців обороняти перед розбишаками та чужогородськими митниками.

— Як то? Вони сміють нехтувати мої розпорядки і побирають мито? Так ми їм иншої заграємо.

— Ваша світлість зволють приймати ласкаво це оправдання вірного слуги вашої світлості, я кажу, що в нас нема стільки людей, щоб під пору ярмарку сторожити всюди.

— Отже я це приймаю, а ти, вашність, напиши зараз до моїх залог Дубна, Рівна і Подонного, щоб зараз присилали відділи на підмогу. Тих бородачів я так візьму в карби, що їм відхочеться нападати на мене. Далі, то я в моєму замку не буду безпечний.

— Я певний того, що більше таке не повториться.

— У тих купців, що їх нині позамикали, сконфіскувати увесь набір. Покривджених відшкодувати треба. Зробиш так, як я приказав.

Претвич вклонився князеві в пояс і вийшов.

— Треба щось, ректоре, зробити, щоб бурсаки не буяли і з бурси не викрадалися. Які з них будуть люде, коли в молодім віці на таке беззаконня пускаються.

— Позволю собі завважити вашій світлості, що про них я помимо того спокійний. Молоде пиво мусить вишуміти і устаткується.

— Ну, нехай шумить, краде, розбиває. Нехай за молоду привчається до розбишацтва, опісля як знайде. Але я не думаю ложити на школу розбишак.

Князь був очевидно подражнений, бо не зрозумів інтенції ректора.

— Вибачте, ваша світлосте, я не так думав, як висловився. Я говорю, що в буйности молодих є певна границя, яку лише вправний педагог доглянути може. Границя між тим, що бересь на рахунок дівтацтва, а що свідчить про злобу характеру. Навіть те друге дається у молодого справити, коли б був на те час і можливість, коли б таку молоду, зіпсуту

парість можна відокремити і охоронити від прокази інших. На те ані школа ані бурса не надається, але коли я знаю добрі прикмети дитини, то я йому вибухи дівтвацтва мушу вибачити, розуміється остільки, щоби не топити його, а вдоволитися звичайною, не шкідливою карою. В данім случаю, коли би ті гільтаї робили свої нічні екскурзії для наживи, я би їх викривши понаганяв; а що вони для наживи не робили того, доказ в тім, що не крали ні парчі, ні адамашка, ні шовку, лиш фіги, горіхи і мід. Вони колись самі до того признаються і признають свою молодечу похибку.

— Прикажу бурсу на час ярмарку обставити сторожею.

— Прэшу цього не робити, ваша світлосте, бо знайдуться такі, що винайдуть способи, щоби сторожу успити. Це підбадьорило би їх до ще більшого гільтайства, бо поборення аж таких перепон, то ще більше геройство, чим обманути городських пахолків та купецьких челядників. Я маю, ваша світлосте, инший, успішніщий спосіб.

— Який?

— Я поставлю сторожу зпомежи них самих. Вони самі її вибирати будуть зпоміж себе. Вони сами будуть себе взаємно пильнувати, навіть без моєї контролі, а коли би таке приключилося, як цеї ночі, то ті стражники, а ніхто инший за всіх тих, що викралися, відповідають. Тим способом зломиться їхня псевдосолідарність в тім напрямі: поставлений мною на сторожі не для того видасть того, що провинився, щоби його покарали, лише

для того, щоби він сам не підляг карі за зле сповнений обов'язок, що не допильнував.

— Твій плян, ректоре, мені по нутру, по-пробуй.

Як ректор вернувся до бурси, то застав уже тут і о. Демяна і скількох міщан, які допитувалися про знакомих. Був тут уже і пан Претвич, який пильно вів слідство. Показалося, що шкода була з початку прибільшена, бо лише одного бурсака забито на смерть. Кульчичанам дісталось теж троха. Вони поховалися під лежанки і тут їх покопано чоботами: Петра в ухо, а Марка в чоло. За ними розвідувалися пильно о. Демян і старий Плескач.

В тягускількох днів не було цілком науки, заки усе привели до ладу. Половина хлопців лежала в шпиталі. Острожські міщани були між молотом і ковадлом. З одного боку боялися, щоби ярмарок не попсувався, коли би застрога винуватців покарали; з другого боку жаль їм було хлопців і почували зневагу на собі самих і на князеві, якого дуже поважали.

Так само невеликий був пожиток з того, що в купців награбили. Бо показалося, що межі увязненими був лише один купчик із Кафи, що привіз полудневі овочі до Острога. Всі інші, то челядники купецькі, які привезені були їх панамі до помочи і до пильнування панського добра. Їх потрафив той купчик, який сам у ночі спав при своїм крамі, підбити до того нерозважного кроку, за який прийшлося всім покутувати. Їх панам і не снилося платити за них, бо вони їм не казали такого робити і всього відпекувались.

VI.

Стрілою сходив нашим хлопцям час в острожській школі. Життя йшло однамітно. Часами дістали яку вістку з дому через дрогобицьких солярів, часами посиляли вони письма до своїх рідних. Але про це, щоб деколи самі таїтуди поїхали, не було й мови. Дорога до Кульчиць давно заросла травою, та й вони мусли освоїтися з тою думкою, що поки їхня наука не скінчиться, то про поворот і мови не може бути. А коли та наука скінчиться, про те ніхто не знав, ні вони, ні їх вчителі. Грєба було вчитися багато, ріжної схолястичної мертвеччини, та в тій науці не було розмеженого пляну. Багато хлєпців не видержало, кидало науку й вертало або до дому, або йшло в світ за очі.

Кульчичане не могли ні на одне, ні на друге зважитися. До дому далеко, а у світ широкій йти було страшно. Школа приковувала їх так, що не могли від неї відорватися. Дідусева наука і напiмнення глибоко засіли їм у душу, щоб могли їх забути. Цілою їх олодою були ті признання вчителів, ті шкільні та княжі нагороди, які їм рікрічно діставалися.

Інколи кликав їх на замок князь і казав собі читати книжки, інколи заводив з ними розмови, бо він дуже любив диспут на релі-

гійні теми. Інколи, коли який вчений монах зявився в Острозі на гамку, князь прикликав хлопців, щоби прислухувались розмовам вечних людей. Коли ж траплялись ферії шкільні, хлопці їздили по численних селищах і економіях княжих і тут відпочивали. А відпочинком для них було це, що займались газдівством і їздили в поле. В такій роботі вони дуже любувалися, бо це нагадувало їм рідне село.

При тій нагоді пізнали вони спосіб адміністрації княжого добра і його велич.

Не дармо держали його в цілій Польщі та Україні за найбільшого дуку.

До князівства острожського належали два волинські повіти: луцький і кременецький. Від півночі заходило воно в мозирські мокляки, йшло повз київське вовівдство, на полудне займало чималий шмат Поділля. Крім того належали до князя великі простори в Галичині, що були віном його жінки.

На тім просторі було не менше як 1.300 сіл, 100 місточок і 40 замків, випсажених гарно і узброєних у все, що до оборони було потрібне.

В острожським князівстві жило в тім часі, т. є при кінці XVI століття, 4700 родин, значить около 28 200 душ, на просторі двох міліонів моргів. З того третина належала до хлопів, осадчих. Після того, які були їх обовязки, вони ділились на три категорії, але „отчичів“, т. є підданих, привязаних до землі, як водилось у інших панів того часу, тут не було.

Князь, маючи багато пустої землі, закликав робучий люд до себе на слободу, яка тре-

вала 24 роки, заки прийшлося відробляти за землю та платити податки. За той час кожний так загосподарився, що вже йому не хотілося рушати й деінде шукати непевної долі.

До того хлібороб почував себе тут безпечніше, як деінде. Ніхто не чіпав його віри, а густо розсіяні княжі замки, з добре узброєними залозами, бисто зорили за тим, щоб робучий народ був безпечний перед нападами хижацьких татар.

Траплялося інколи, що загін татарський нечаяно шарпнув яке крайне село, та князь переводив ограблених на иншу оселю, а на татарах звичайно люто мстився. Із тої речі князь жив добре з українським і низовим козацтвом, і тут вони, шануючи княже майно і людей, бували, як у себе дома.

Кульчичане їздили кожного року в иншу сторону, пізнавалися з княжими державцями і економами, пізнавали народ робучий. Побачивши, що тут живеться людям краще, як у Самбірщині, вони чули до князя ще більше поважання.

За час побуту Кульчичан в острожській академії, якось на другому році, сталась подія, яка цілий острожський світ дуже заврушила.

Перед недавнім часом жив на службі князя убогий шляхтич з Поліся, Христоф Косинський, гербу Равич. Князь його любив і нагороджував і здавалося, що він остане князеві вірним до смерті. Що там між ними зайшло, ніхто того не знав, але Косинський покинув князя і пішов шукати щастя на Запорожжі, як багато инших людей тої доби.

Не знати, чи Косинський мав злість на князя, чи на його сина Явуша, який зовсім зляшався. На ті рахунки приготовлявся Косинський довший час. Вишукував собі людей таких самих невдоволених, як і він, проти панів магнатів.

На Запорожжі, серед низового товариства, кипіло проти Польщі. Король видавав часто універсали до руських воеводів, до „українних“ старостів, щоб не допускали до сполуки між низовцями й Україною. Не можна нікого пускати ні сюди, ні туди. Низовцям не вільно нічого продавати, ані купувати від них. В той спосіб хотіла Польща змусити Запорожців до покори й послуху.

— Польща не признає наших вольностей, наших старих прав, не признає нашої виборної старшини, а наставляє проти нашої волі якогось старшого, якого ми не приймаємо.

— Я знаю того старшого, пана Язловецького. Добряга чоловік і козак цілою душею.

— Але нам накинений. Хай живе між нами, то коли покажеться, то і виберемо кошовим, хиба ж у нас не отаманували шляхтичі?

— Згадати б лише Дмитра Вишневецького. Байду. Тепер думи про нього співають, або Дашковича? Може бути отаманом і Язловецький, але прийди сюди, братіку, хай побачимо, які в тебе зуби, — а накиненого старшого ми не приймаємо.

Так ремствували Запорожці, а Косинський піддавав:

— Ще буде поганіще, панове товариство.

Коли ви не відрубаете руки, що за вашими вольностями посягає, то не лише старшого накинуть вам ляхи, але ще на нашу Січ Запорозьку своїх кварцяних на постій пришлють..

— Не дїждуть!

— Це лише від вас залежить. Як ви покажете свою силу, тоді й вони пізнають, що не можна.

На Україні було невдоволеного матеріялу дуже багато.

Зачнім від „уходників“. Як стало тяжко жити народові українському через драчі, через панщину, то збиралися ватаги сміливіших людей у степ козакувати. Йшли звичайно ранньою весною в дике поле, орали тут землю, вели бжільництво, ловили та вялили рибу, стріляли звірину. Було це дуже небезпечно, бо степові хижакі нападали на них зненацька, ловили в ясир. Треба було орати, держачи зброю на поготівлі. Але підпривмство оплачувалось і уходників не бракло, а тут було всього доволі, та не було панського гнету. Та пословиця каже, що біди конем не обідеш. Пограничні королівські старости, пронюхали наживу і здержували повертаючих уходників, щоб їм платили вить, цеб то дань, яку собі самі встановляли довільно.

— За що ми маємо платити? — гукали розярені люде, — чи староство піклується нами, як над нашими головами татарський аркан фуркне? Чи обороняє нас од напасти, чи то його земля, чи помагає на її обробляти? То чиста лядська напасть на гладкій дорозі.

На те казали приклонники Косинського.

— Хоч би не верталися по роботах до дому, а там в степу поселилися, то і там сягне лядська рука за вашою свободою і поверне вас у своїх підданих. Так буде дсти, поки не проженете ляхів геть у Польщу. Гуртуйтесь хапайте за зброю і чекайте даного знаку.

Ревестрові козаки були невдоволені, що Польща не виплачувала їм на час умовленої плати. Такі залеглости множилися все. А на море йти було теж строго заборонно козакам. Польща замість вихіснувати могутній, молодечий розгін, козацтва проти невірних, перецінювала силу Туреччини і боялася її погроз, які сипалися з Царгорода на Польщу по кожнім козацьким набігу. Отже заспокоювала козаків, як могла, коли не грозьбами, то просьбами, щоби на море не ходили.

— Польща нам не платить, що приймилася платити за нашу вірну службу, не позваляє нам йти в похід і пожитись — значить хіба бідувати дома, бо так панам подобалось.

До них писав Косинський:

„Дійшло до нас то, що не спішна його милости пану старості дорога з тими грішми до вас, отже, вашмосці, не барючись довго, зараз до нас поспішайте“.

Був ще на Україні другий рід козаків „неревестрових“, т. є таких, яких в урядовий список ніяк не було можна змістити. Польща, боячись козацької сили, встановила, що більше тисячки козаків бути не може. Ті остають на службі Річі Посполитої, дістають від уряду плату (ніколи не доплачувану), а решта

все то поспільство, піддані, яким від козацтва зась.

Але приходили на Польшу прикрі війни, де треба було багато війська і то дешевенького. Тоді треба було збирати козацькі полки. До того було багато охочих. Кожному хотілося вийти з хлопського підданчого стану в козацький, де були вольности запоручені. Уряд польський радо їх приймав в козаки, але лише поки було треба. Опісля наганяли знову тих охочих до плуга під панський канчук. З того виходило велике розярєння.

— Ляхи нас обманюють. Як треба було за їхнє діло головою важити, то нас голубили і золоті груші обіцювали, тепер показуються, що ті груші на вербі ростуть — не підемо в панське ярмо.

Тоді Косинський піддавав їм:

— Так приставайте до мене, а при Божій помочі скинемо панське ярмо раз на все з себе.

Опріч того було по Україні того козацтва, мов макового цвіту по містах і містечках.

Жив собі в городі смирненький, працюючий та тверезий чоловік. Стане на службу за челядника у якого ремесника. Дотепний він та веселий, вміє всілячину розповісти складно, та людей сміхом морити. Ніхто не знає, хто він, тай звідкіля. Домує він цілу зиму та лише наслухує голосу, йому самому зрозумілого. А коли той голос почує, то мов під землю пропав. Ще з вечера лягав спати, а над раном то й місце по нім застигло. Аж згодом дізналися міщане, що то був козак, який зайшов до них на супочинок, бо иншої козацької ро-

боти тоді не було. Ватаги Косинського росли, як гриби по дощі. Вони порядкувались, криючись по широкій Україні перед оком панів, та дожидаючи пори. То були ватаги невдоволенних, покривджених. У них одна одинока ціль: прогнати панів з України і зажити тут без хлопа і пана вольним козацьким життям.

Косинський перший повстав против панського гнету. То була перша хмара на Україні, відколи там Польща запанувала. То була хмара, з якої вдарив перший грім народного гніву. Початок зробив Косинський, кінчало начате діло гайдамацтво.

Косинський зібрав ватагу пяти тисяч козацтва.

На перший раз вибрав собі Януша Острожського, сина Василя Константина, який був тоді ляхом душею і тілом. До нього належала Біла Церква. Сей город лежав найближче козацьких земель.

Косинський вибрав до того найвідповіднішу пору, коли кн. Константин поїхав з синами на королівську елекцію до Варшави. З собою забрав він найкращі війська з замків і постоялих місць, те саме зробив і його син Януш.

В Білій Церкві орудував іменем кн. Януша його свояк старий підстароста кн. Дмитро Курчевич-Булика. У нього було під рукою мало війська і то плохенького. Його жовніри безвпинно зводили бучі з міщанами, обдираючи їх з усього добра.

Замітне було те, що те заняття Білої Церкви відбулося спокійно, без проливу крови і нікого не покривджено, нікому нічого не ру-

шено, крім майна кн. Януша. Сам князь Булика не потерпів ніякої шкоди.

Зараз опісля проголосив себе Косинський „гетьманом козацьким і всього низового війська“.

Князь Дмитро-Курчевич Булика зразу дуже побоювався про себе, бо як свояк кн. Януша Острожського держав з ним одну руку. Тепер побачивши, що Косинський поводить ся по дружньому й нічого, крім княжого добра, не чіпає, осмілився і став заходити на замок, де мав свій постій Косинський з своїм штабом.

Гетьман приймав його.

Булика поважився спитатися його, чи йому несовісно чіпати такого могутнього пана, в котрого він їв хліб-сіль і зазнав від нього не одного добродійства.

Косинський поклепав його по плечу, таї каже :

— Проти старого князя я, поки що, не маю ніякого рахунку. На разі розплачуюся з паном Янушом, а опісля покажеться, що буде.

— Щож тобі, пане гетьмане, кн. Януш злого вчинив?

— Чи ти, князю, справді не знаєш того, чи може лише показуєш незнайка. Ти також у тім свої пальчики помачав, та тобі я вибачу, бо ти так мусив робити, як тобі твій пан казав. Ти хоч князь з роду, та такий самий худобахолок, як би і я. Та як ти забув, то зараз я тобі нагадаю причину. Ти тямив, що я служив у старого князя. Платив він мені, та не задармо, бо моя служба була вірна і небезпечна. Нераз я наставляв свою голову

в обороні княжого добра. Нераз ганявся за ордою, що княжі слободи шарпала. Ну та й я переконався, що в князя нічого не дороблюся, що треба де-інде долі шукати. Князь так, як добрий хазяїн з конем: поки може робити, то йому дає їсти, а коли не годен уже ногами волочити, то його вижене в степ, вовкам на снідання. Таке було б і зі мною. Я бачив, що коли рука зімліє і не зможе шаблею володіти, то треба буде в старці піти, та жебраним хлібом жити. Не буде надімною змилування, бо в князя кам'яне серце. Я пішов на Запоріжжя. А там я не був послідним козаком. Пізнало товариство, чого я варт, і післали мене на Тавань за ордою зорити. То була дуже важна і тяжка та відповідальна служба. Треба було спати з отвореним ухом і оком, бо як у св. письмі сказано: не знаєш ні дня, ні години. Положив я там немалі заслуги для козаків, для князя, для люду, для цілої Річи Посполитої. Я не стану себе хвалити. Ти спитай Запорбжців, спитай самого кошового Богданка Мікушинського. Не одному нещастю я вмів вчасно запобігти, бо всі рухи татарської орди я мав на оці і про все заздалегідь дізнавався.

— Я це знаю, — каже Булика.

— Ти все знаєш, та я тобі ще дещо пригадати хочу. За мою вірну й корисну службу, на вставлення Мікушинського, мене нагородив король його милість. Я дістав за мої заслуги надання на Рокітну. Вважай! мене король обдарував. — Гетьман виголосив це слово значучо, а відтак, підсміхаючись, каже:

— Дарував мені таке, що його нічого не коштувало. Бачиш, які наші королі щедрі! Ро-

кітна то була пустіль: ліс тай болота. Треба було йно усе заселювати, кликати ріжних сіромаців на слободу. У його милости князя Острожського йде це гладко, мов по маслі, бо він новосельчанам помагав і селища ростуть, як гриби по дощі. Я, худобахлок, такого не втну. Ті, що до мене йдуть на слободу, мусять самі дороблюватися, а це вже йде тяжче й повільніше.

— А ти, гетьмане, ремствувш, що князь недобрий чоловік.

— Певно, певно, але так само добрий чоловік той хазяїн, що для своїх волів та корів ставить станю, щоби не мокли, не мерзли, та не виздыхали. Та слухай далі.

— Я не міг так відразу заселити тої Рокітни, мені йшло пиняво, але я був би того доконав, бо люде чували про мене і були би до мене пішли. Та тепер зачинається друга історія. Знаеш з св. письма, як той богомільний цар Давид побачив гарну жінку свого сотника, проходжуючись з молитвою на устах, по своїому пишному огороді. Ну, і сотника велів вбити, бо йому заваджав, а жінку його забрав собі. Таке зробив і твій пан кн. Януш, ненаситна душа. Забажав мойого худобахольського добра, бо Рокітна заходила поміж його посілости, і заграбив те, що було мое, де я хотів на старості літ вмирати, та мсїй бездомній рідні кусок стріхи лишити.

— Він не забрав, а дістав од його милости короля наданья, на те він грамоту має.

— Вже її не має, бо та грамота вже в моїх руках і він її тоді побачить, як свое ухо. Бо він ту грамоту у короля вимантив,

вишахрував, замовчав, що Рокітна моя. В старину наші предки Скити, піймавши одного дереуна Креза, глитая, у пельку топленого золста наляли. Я золота не маю, але як піймаю, то наллю йому топленого олова в рот. Олова у мене досить.

— Не даси ради. За ним уся шляхта постоїть, старий княз порушить небо і землю, щоб тебе, гетьмане, здавити.

— За мною повстане увесь народ. Певно, що я сам нічого не вдію. Але таких невдоволених в тисячі, кожний з них мав з якимсь паном свій порахунок. Я поки що з старим князем не зачіпаюся. Але як і він проти мене виступить, то я і йому не поступлюсь

— Шкода, пане гетьмане, то гріх. Кн. Константин одинока підпора і охорона нашої церкви.

— Тут церква ні при чім. Хиба я проти церкви воюю? Я підняв боротьбу проти панів, ненаситців-гнобителів бідного українського люду.

— Князь дав на церкви, на школи.

— Дає псові муху. Він називає себе богомольцем, та богом у його гроші, нажива...

— Пане гетьмане, це хула, це образа для такого чоловіка.

— Ха, ха, ха! Знавш, князю, увесь час, як з тобою говорю, дивлюся на цей його портрет, того твого богомольця. Чи правда? Цеж портрет князя Василя Константина Константиновича Острожського. Він лічить гроші, не розстається з ними навіть тоді, як його малюють. Не дав себе малювати, як клячить та молиться Богу вселенні. Ні! Худопахолки,

голо́та, не сміють бачити, як велич земська покланяється Величі небесній. Нехай дивляться на його лише тоді, як він лічить гроші. От бачиш, голо́то! Я гроші маю, золото і за них усе куплю, навіть Бога... Такий той твій богомолець, як сей фарисей, що випоминав Господеві кожний гріш, даний на Боже... Тьфу!

— Загостро ти його, гетьмане, осуджуєш. Ти обрав злу дорогу. Наробиться заклоту на всій Україні, а боротьба буде нерівна: він велит, а ти йому неспростаєш.

— Як Господь дасть, в Його це руці. Але пам'ятай, що малий Давид поконав Голіята...

У хату ввійшов козак.

— Пане гетьмане, старшина зійшлась на раду і тебе просять...

— Так здоровий будь, князю. Кажу тобі, що й ти і всі люде в Білій Церкві безпешні і від напасти і від грабіжи, як довго я тут гетьманую. Нікому волос з голови не впаде, і нитка не пропаде...

Булика пішов до дому, а гетьман на козацьку раду старшини.

VII.

Про повстання Косинського, про заняття Білої Церкви, та пограблення княжого добра дійшла до князів Острожських вістка, як вони вертали з елекції з Кракова.

Обидва запалили страшним гнівом на таке зухвальство худопахолка. Треба було відразу усьому зломити шию, здавити розбійника, бо коли би це мало повторитися, то не було би гаразду на світі.

Князь Константин хотів з цього повстання зраити справу загальну, якою повинна зайнятися уся Річ Посполита.

Князь написав листа до польського гетьмана польного Жолкевського, який сторожив на українних землях за порядком. Жолкевський дививсь на цілу справу инакше. Це не була справа загальна. Вона дотикала виключно інтересу кн. Острожського, це була привата, за яку князь повинен постояти сам. Гетьман радив князеві піти з Косинським на мирову і не роздувати великого вогню, бо з того скористають вороги Річи Посполитої і вийде з цього приватного непорозуміння шкода. Бісурмани йно ждуть на такий заколот, щоби впасти на землі Річи Посполитої. Одним словом гетьман не хотів спричиняти поклику посполитого рушення шляхти, як цього до-

магався в своїм письмі князь А що й король послухається ради гетьмана, то на таку поміч князь не міг числити.

Діставши таку відповідь од гетьмана, князь дуже розсердився.

— Ось, як воно! Я маю за гетьманською порадою перепросити гордого шляхетку, кланятися йому і просити прощення. Гарних часів ми дожили, мій сину, говорив він до Януша. Я тобі кажу, що це початок, за тим повстанням підуть інші, бо невдоволених ніколи не забракне. Річ Посполита тяжко спокутує за ті примхи пана гетьмана. Та нам самим треба про себе промишляти. Я підійму усю свою силу, і провчу як слід кожного, що важиться мене зачпати. Збираймо, сину, військо і рушаймо на ворога. Ще нас на те стати.

Князь порозписував листи по всіх своїх маєтках острожської землі. Написав до свого зятя Радивиля й закликав його до походу. Князь вважав у тім допуст Божий, що на старости літ не можна йому мирно жити і треба сідати на коня. — А допуст Божий треба з покорою зносити.

Князь мав по всіх замках військо добре узброєне. Крім того його новосельчане обов'язані були на кожний поклик збиратися й виходити в поле. Зброї було для них доволі, а коней і не перелічиш.

Князя боліло це, що проти нього виступають і козаки, з якими він все жив узгоді і єдності. У його були козацькі ватаги між двірською міліцією. Князь мусів з жалем довідатися, що багато його козаків перейшло

до Косинського. Остався лише Северин Наливайко з своєю ватагою. Княз хотів за нього запевнитися і покликав до себе о. Демяна, який мав великий вплив на свого брата.

— І щож, отче благочинний, Северин теж мене покинув?

— Не покинув вашої світлости і не покине, поки я живу.

— Я мав право говорити так і про Косинського, а сталося інакше, і він, забувши страху Господня, підняв на мене святотацьку руку, на свого добродія.

— Ваша світлосте, Косинському сталася кривда через ту Рокітну.

— То чому ж мені не сказали? Я ще був би в силі такого Косинського по княжому винагородити.

— То не було діло вашої світлости, лише князя Януша. Без Рокітни можна було обійтися. Косинський далекий від того, щоби проти вашої світлости повстати. Його діло з кн. Янушем і справу можна би мирowo поладнати.

О. Демян кн. Януша не любив, як перевертня і тому його не щадив, а як сповідник старого князя, маючи в руках ключ до його совісті, міг собі дозволити на таке, за що другому треба було покутувати, як за велике зухвальство.

— І ти, отче, радиш мені йти на мирову з розбишакою? Ні, того не буде. Я його поконаю збройною рукою і роздавлю, як муху!

— Смію завважити, що це не по християнськи. Остави нам долги наша, яко же і ми оставляємо должником нашим.

— А хіба ж це по християнськи нападати по злодійськи на другого і його добро грабити?

— Я знаю, князю, що Косинський в цілій Білій Церкві нікого не пограбив..

— Як нікого? А кн. Януша?

— Шукав відплати за зроблену йому кривду.

— Твій совіт лукавий, — каже подражнений князь. — Як хочете, то йдіть всі до Косинського, і ти, і твій брат, всі!

— Кривду нам робиш, ваша милосте. Ми други вашої милости, не опустимо вас, хіба нас киями прогнати прикажете. А ще й тоді, відійшовши, величати будемо князя Константина, як заштитника і добродія православної церкви. Але було моїм обов'язком, як сповідника і духовного дорадника вашої світлості звернути увагу на те, що не по законі Божім твориться. За це я готовий покласти голову, бо за вашу милість я перед Богом відповідаю.

— Щож тут не по Божому? Хіба Бог забороняє свого добра захищати?

— Якби з цього мало вийти більше лиху, то треба таку заштиту понехати.

— Не розумію тебе, отче. Яке ж може вийти з того більше лиху, як те, що мене той злодій, мене, православного князя, сграбив?

— Він не вашу милість, православного князя, заштитника нашої церкви, пограбив, лише шукав своєї кривди на князю неправославнім, на католику.

— Як смієш! — крикнув князь і затиснув кулак.

— Удар, князю, ось моя сива голова, —

сказав о. Демян і склонив голову, — я сказав правду і ще остерігаю вашу милість, що з тої межиусобиці повстати може велика шкода для православної церкви.

Князь заспокоївся, а о. Демян говорив далі.

— Коли вже такий допуст Божий, щоб сини нашої богоспасаємої церкви мусили повстати на себе збройною рукою, то ще одна пересторога: щаді, ваша милосте, того Косинського, коли би він у твої руки попався. Не треба козаків доводити до крайности. Прийде час, коли вони будуть самотніми захисниками православної церкви. Подумайте, ваша милосте, що станеться по вашій голові? Син найстарший вже для церкви пропав. Він латинник і лях, з тої дороги його не в силі ми повернути. Діти вашої милости не підуть слідами свого славного батька. Рід Острожських для церкви пропаде, це прочував моя душа. Хто ж постоїть за церкву? Лише козацтво. Це сила, це душа і кров українського народу. Правда, вони ще не зєдинені, та над цим треба працювати, пригортати їх до себе, як свавільні діти. Уся шляхта може покинути свою церкву — народ, а цвіт його, козацтво, церкви ніколи не покине, а за неї голову положить. Могутність вашої світлости поконеє Косинського, але не сміє його знищити. Батько покарає свавільну дитину, але її не убіє. Не дай мені, Боже, дожити такого нещастя.

Бєсїда о. Демяна зробила на князя велике вражіння. Він очевидно м'як, як віск, від слів свого сповідника, хоч як його княжа гордість проти цього бунтувалася. Чого не зробив лист

такого вельможі, як польський гетьман Жолкевський, то доконали упімнення слабосильного о. Демяна. О. Демян, вийшовши від князя, пішов прямо до свого брата кожемяки, у якого жив Северин.

В домівці Северина було замішання. Северин збирав свою мізерію і ладився в дорогу. О. Демян прийшов в саму пору.

— Ти куди?

— Ще й питаєш! Не можу ж я тут бабіти, як козацтво рушається?

— Чи до Косинського тобі спішно?

— А вже ж..

— Бійся Бога, брате, т го не може бути, ти князя не можеш, не смієш покинути.

О. Демян говорив так твердо, що Северин аж видивився на нього і каже:

— Та я би мав проти козацтва з князем йти? Ніколи! мені би на Запорозжжі того ніколи не вибачили, я би сам себе прокляв, і нашому родові, моїй добрій славі була би ганьба.

— А однак так мусить бути Ти ходи до мене, я тобі те все розтолкую.

Северин зібрався й пішов з о. Демяном. Як прийшли на місце, о. Демян зачинив двері, щоб їх хто не підслухав і каже:

— Я прямо від князя прийшов до тебе. В щасливу пору я прийшов, бо міг я вже тебе не застати. Ти в горячій воді купаний, бо така річ вичагає розваги. Подумай, що би з цього вийшло. Нас князь все милував. На тебе покладав він надії, тому мав ти в його посіlostях певний приют і охорону. Коли б ти тепер з його ворогами проти нього повстав,

увесь світ підняв би на тебе великий крик, а князь ніколи би тобі цього не вибачив.

— Чи так, чи сяк, то мені з цієї матні не видістатися. Як не одні, то другі на мене повстануть. До мене пише Косинський і до себе взиває. Ми знакомі не від сьогодні і приятелі. З одного казана ми кашу їли. Як мені тепер стояти проти нього з князем, коли піднявся народ проти панів дуків? Хіба так зроблю, що скрююся, поки буря не минеться.

— Ні, ти підеш у похід з князем. Ти дуже будеш там потрібний. Слухай мене, брате. Се перше повстання народу против гнобителів. Я того певний, що воно до пуття не доведе. Козацтво ще заслабе, щоби з такою силою міряться. Я вірю в силу козацтва. Воно побідить, але не тепер. Скажеш мені: нащо ж зачинати? Так! Та я того не перепиню, до бурі мусить прийти, бо Острожські такої зневаги не подарують. Нехай же бодай невелика шкода з того вийде, хай не зničиться козацтво, бо його буде треба. Ти будеш при князю тою студеною водою, щоб жагу міркувати. Коли би Косинський попав у руки князя, то за ним промбвиш слово і погодиш їх. Косинського шкода, щоб так марно пропав, то гарний лицар, не харциз. Його треба обороняти в пригоді, а ти це можеш, бо ти проворна людина. Вже то саме, що ти князя не покинув, зєднає тобі серце князя, котрому здається, що усе козацтво проти нього повстало. Князь тебе послухав. Я вже йому представляв, щоби Косинського не губити. Його княжа гордість може перемогти мої упімнення, може на них забути, а ти йому це в пору пригадаєш. Між

князем і козацтвом мусить прийти до згоди, а цю згоду доведеш ти, мій брате, до пуття. Памятай що одна мати нас родила, що ми з низького ремісничого роду і лише власними силами вийшли в люде: я в церкві, ти між козацьким лицарством. Обидвох нас треба на світі, треба для народу, для церкви. Ми при князю маємо тверду опору. Не зриваймо того звязку з князем, стараймося його зміцнити. — Брате! Не гаючись йди до князя і проси про прикази для тебе..

Северинові кожде слово брата глибоко западало в душу. Він зрозумів його наміри і в його голові зачав творитися плян, як братову думку перевести в діло. Може вдасться йому не допустити до проливу крови і довести до згоди між князем і козацтвом.

Северин, не гаючись, пішов на замок до князя.

На замку тоді відбувалася велика воєнна нарада. — Приїхали княжі сини: Януш, воевода волинський і Олександр. Константина там не було, бо й так не було з нього пожитку. Погулявши гаразд по світу, він тепер топив свої гуляцькі спомини в молитві й практиках релігійних. За те поприїздили приятелі старого князя: князь Олександр Вишневецький, Гулевич і інші. Вони всі мали спільні діла з князем, супроти невдовольного козацтва. Князь говорив:

— Коли так далі піде, то з нашої праці сліду не остане. Загине, пропаде шляхта, гюлота запанує над усією Україною. Пани з Польщі хіба посліпли, що того не бачать і не хотять нам помогти. Така байдужність уряду відомститься колись тяжко на самій Річі Посполитій.

Пани Заславські та Жолкевські сміють писати мені адмоніції, що то моє приватне діло, що я сам наварив того пива й сам його маю випити...

— Невже ж так писав? — питає Вишневецький.

— Так би ніхто не поважився навіть сам король Й. М. князеві Острожському написати, але так виходить з інтенції того письма. Пише мені, щоби йти на мирову з тим розбійником Косинським. Згадайте, ваші милости, мої слова, що то йно початок того, що має наступити. Козацтво збунтує всю сірому. Вони заволодіють нашим добром, нас проженуть за десяту межу. Отож поки пора, треба тій гидрі шию скрутити, поки вона ще в колісці, поки їй ще зуби не вирости. Радьте, ваші милости, думаймо про рятунок самі, коли панам з Річи Посполитої не пильно за шляхтою постояти.

— На мою думку, — каже Вишневецький, — до того й сил великих не треба. За кількома стрілами все те гільтайство розбіжиться на чотири вітри. Тепер вони тріюмфують в Білій Церкві, бо не було кому її обороняти. Замок підупав, найліпший доказ, що сам пан підстароста кн. Курчевич-Булика не мешкає в замку, лише в городі, між міщанами. Не було війська, не було чим боронитися, тож Косинський вмашерував без усякої перепони в город. Інакше діло піде, коли стане проти нього вишколене у воєннім ремеслі лицарство.

Князь Константин, почувши про Білоцерківський замок, узяв це до себе, бо ходили всюди говори, що кн. Острожські через свою скупість не хочуть у своїх воевідствах на-

правляти замків, хоч тих там дуже потреба так супроти орди, як і українного свовільства.

— Чи я раз писав до сейму, що всі замки в Київщині потребують направи, що все занепадає, що замки ті не в силі зупинити непроханих гостей. Писав я, що козаки Низовці приходять до Київва й забирають для себе всю арматуру. Мої письма, мої слова — як горох до стіни. Великі пани з Річи Посполитої дають мені пізнати, що я не повинен зробити своїм коштом. Які вони мудрі! Користь пішла б на цілу державу, а я маю сам поносити кошта? Як дбають, так і мають. Будуть колись жалувати, та вже вороття не буде. А з тим, щоби йти з малими силами на того гільтая, я не згодний. Ми не знаємо, яка в нього сила. Може бути, що всі козаки панські, всі реєстровці перейдуть на його бік, я за своїх не є певний. А підемо ми з малою силою й нас розгромлять, то краще не зачинати; то роззухвалить ворога ще більше й тоді запалає полумя явного повстання по всій Україні.

— А може та напасть на вашу милість то з іншої руки походить? — втрутив котрийсь з присутних.

— Над тим я також міркував. Панове гетьмани кладуть мені в ухо, що то моє приватне діло. З того можна думати, що вони щось знають більше, як я. Коли то діло приватне, то може бути чиєсь, кого я не знаю. Та дай Боже, щоби лише так було! У моїм приватнім ділі я дам собі раду своїми силами при Божій помочі й при помочі моїх приятелів і сусідів. Вашність воевода, — каже звертаючись до сина Януша — поїдеш у Галичину

й там збиратимеш військо. — Ми всі збирати його будемо тут. Я розсилаю накази по всіх замках і волостях, щоб кожний обов'язаний ставав до зброї. Часу маємо не багато.

— Ваша милосте! — сказав потику старий слуга князеві, — від довшого часу нетерпеливись пан Северин Наливайко й хоче пильно з вашою милістю говорити.

— От, добре, що ми тут усі зібрані, — каже князь до гостей — якраз Наливайко хоче до мене. Міркую, що хоче вимовити мені службу — то по лицарськи, бо міг відіхати, не кажучи ані слова. Нехай тут прийде.

За хвилию, увійшов Северин Наливайко. Вбрався, як на велике свято, в контуш бронзової краски з червоним, як кров, сподом, у червоні штани й сап'янові чоботи. Виглядав, як мальований. Він не сподівався застати таке світле товариство, але цілком не збентежився панами. Він вклонився від порога, а далі підступив до князя й кланяючись у пояс, промовив:

— Ваша голова, милостивий князю!

— З яким ділом приходиш, пане Северине?

— Зачуваю, бо вже про те говорять, що ваша милість ладиться в похід на свавільників під Білу Церкву. Смію спитати вашої милости, що прикажете, ваша милосте, вірному слугі, остати на печі, чи йти в поле?

На ті слова всі дуже зачудувалися, бо дожидали чого иншого.

— Хіба ж ти би пішов проти козацтва воювати?

— Коли ваша милість не прикажуть, то не піду...

— Таж козаки тобі брати.

— А ваша милість мій батько — батько ближчий, чим брати. Було б погано, коли б я опустив у пригоді мого добродія, й пристав до його ворога.

— А нема в твоїх словах якої хитрости, бо самим словам віри не йму.

— Ваша милість Наливайка не знають, як видно. Він найвірніший слуга вашої милости, — та я ще мушу виправдати свою нетерплячку, я, слуга, повинен ждати, поки пан не прикаже, але я мушу знати волю вашої милости наперед. Зібрати військо, то не через пліт перескочити. Треба негайно зібрати людей, озброїти, нагодувати. Відтак треба все впорядкувати. Треба людей заздалегідь упередити, а то ті шибайголови підуть на той бік. Вони без війни, як риба без води, жити не можуть.

Усім та смілива розумна мова козацького ватажка дуже подобалась.

Князь Константин каже:

— Твоя мова рузумна і щира. Памятай, пане Северине, що хто нам прислужиться, той може бути певний нагороди. Князь слова додержує. По тім поході, коли так буде, як ти говориш, будь певний моєї ласки... Даю тобі дозвіл на збирання козацтва, роби, як знавш. Усього будеш мати, а що ти неабиякий ватажок, то я се знаю.

Наливайко вклонився й вийшов.

— Це певний чоловік і певно нашої справи не зрадить, — каже Вишневецький.

— Він нам більше прислужиться як хто инший, — каже князь Януш. — По перше то

справний ватажок і знаменито вмів орудувати гарматою.

— І розумів козацьку тактику.

На Северина ждав на замковій вулиці о. Демян.

— Як же ти там справився?

— Трохи не подавився своїми власними словами, так садивсь на чемності. Щоб тільки за твоєю радою, брате, не втратив козацької слави.

— Не втрапиш, увесь світ дізнавться, яку ти козацтву прислугу зробив

— Ніхто того знати не буде, а всі мене побачать там, по тім боці, де я не повинен бути. Та вже вороття нема, бо коли я сам заявив князеві свої послуги, то аж тепер би зрадником остав. Нехай діється Божа воля!

VIII.

В Б лій Церкві все заспокоїлося. Козаки Косинського жили з міщанами в згоді, був у городі порядок, Косинський з старшиною сидів на замку і тут укладали плян дальшої війни. Косинський розписував листи на всі сторони й взивав козацтво єднатися під його булавою. Писав на Запорожжа, писав до своїх приятелів, писав до московського царя.

Зійшлась рада козацьких старшин Косинський був у добрім настрої духа. Мав надію, що на весну підніме до себе усю козацьку проти панів, що на Україні заведеться новий лад без хлопа і пана.

Між його старшиною був сотник Максим Шило. Він, вислухавши голосів товаришів, каже:

— Пане гетьмане, ти все бачиш під схід сонця, а воно так не в. Завчасно ще, щоб уся Україна на панів встала. Буде доволі наших лицарів по тім боці. От, зараз скажу: ти, гетьмане, писав до Наливайка. Ти його сподівався. Для нього оставив ти одну важну роботу, а то впорядкувати гармату нашу, окопати город. Він до того мистець.

— І він це певно зробить, то мій добрий знайомий.

— Зробить, але не на цім боці. Я дістав

вістку певну з Острога що Наливайко держиться цупко княжого хвоста і збирає на нас козацтво.

У всіх, що те чули, наче б громом вдарило.

— Сотнику, — каже Косинський, — чи це аби не наклеп на славу доброго козака.

— Дай, Боже, щоб це був наклеп, та воно щира правда. Северин пішов туди. При князю стоїть і його брат піп Демян. А вони оба нерозлучні, як можна було на нього надіятися?

— Обійдемося без Наливайка, — каже Косинський, — я теж потрафлю орудувати гарматою.

— Не в тім діло, а лише в цім, що на других уповай, а своїми силами роби. Ти, гетьмане, надівшись і на московського царя і на орду, а з того пуття не буде. Цар тоді вмішається в наше діло, як побачить у тім свою користь, а хан татарський нате тільки прийде нам з поміччю, щоб собі за згодою козацтва ясиру набрати та Україну пограбити. Нікому я не вірю, на нікого не уповаю, хіба на свою шаблю.

— Так по твому не зачинати нам нічого, хіба розійтись до дому?

— Я того не кажу, але нігде правди діти, боюсь, щоб ми задалеко з такими силами не зайшли. Ми задалеко від Запорожжя. Коли б вороги позаду нас станули, так хіба на дикі поля. Нам треба десь ближче.

— Ми замок білоцерківський приведемо до ладу і буде можна довго оборонятися. Припасів всіляких тут доволі.

— Кажу вам, що ви діти, — говорив

старий Шило. — Зачинати війну проти панів гнобителів на те, щоби сидіти за валами? Подумайге! На таке діло йти вперед, не задержуючися, здобувати замки на те, щоби їх нищити, щоб пани відтак ніде не знайшли захисту. Але нас замало, щоб йти вперед. Памятайте, товариші, з ким граємо, то неабиякий шляхетка, то Острожський. Він лише десяту часть своїх грошей видасть, а поставить таке військо, що з німецьким цісарем поміряється, не то що. Я кажу так: Біла Церква не до оборони. Шукати нам пригіднішого місця, а за той час збирати сили, рушити ціле Запорозжя. Тепер би нам лише по трохи рвати панів, де вдасться, а цілої нашої сили не виставляти, поки не запевнимось, що ми побідимо.

— На твій резон, сотнику, то нам ніколи не доконати великого, задуманого діла.

— Пане гетьмане, ти береш річ гарячо. Не наставляй даремне голови Ти лицар, ти добрий ватажок, але ти нерозважний, і то тебе згубити може. Чи доконаємо ми задумане діло? Ні! Ми робимо початок, уготовляємо путь грядучим поколінням, ані ми, ані ті, що прийдуть зараз по нас, не поконаємо панів, це зробиться пізніше. Але початок треба когось зробити. Треба показати мирові хрещеному, що можна би це зробити, якби це й те.

— А поки що на нас йде королівська комісія, — обзивається Павло Пук. — Вони вже в Хвастові отаборились. Самих знатних панів до нас худобахолків король посилав.

— Кого?

— Претвича, Струся, Гульського, разом з ними йде і наш паперовий гетьман Язловецький — самих старостів понасилали.

— А йде за ними військо?

— Ні, вислали самих комісарів. То таке діло, панове, що коронні пани не конче то за Острожським руку тягнуть. Вважають це діло приватним самого князя з козацтвом. Це для нашої справи і добре. Нам леда день сподіватися письма з адмоніціями і зачнуться переговори, з котрих ніякого пожитку не буде.

— Не може це бути, щоби комісарі без війська йшли. Я знаю від своїх людей, що якась там сила з ними, і по якого чорта вони би окопувались у Хвастові..

— А я все кажу, що Біла Церков для нас не добре місце, — говорив Шило.

— А куди би ти гадав?

— Краще в Трипіллі. Звідсіля заберемо усю гармату, та муніцію. Зайняли Білу Церкву, займемо і те. Чи згода, панове товариство?

— А вже ж що згода!

І Трипілля зайняти не було великої штуки, бо ніхто не хотів його обороняти, а ця здобича, яку тут знайшли, варга була легкого труду.

Косинський видав приказ добре окопатися, та поуставляти гармати, так ті, що тут знайшли, як і ті, що привезли з Білої Церкви. Не довго ждали тут як з'явився післанець від польських комісарів, з листом від пана Миколи Язловецького. Цей поставлений польським урядом „старший“ над низовим військом писав:

„Панам Молодцям Запорожським, що в Трипіллі під той час.

Панове Молодці! Хоч ви, не вважаючи на мое писання, вже показали себе непослушними і королеві, панові своєму, і мені самому, забувши свою присягу і обовязки супроти природженого пана, але я розумію, що ви то вчинили через Косинського, зрадника королеві і Річі Посполитій, і думаю, що за одного лотра всі не схочете терпіти. Тому посилаю до вас ще цього листа, наказуючи вам іменем короля, щоби ви того лотра видали, а самі волі королівській не противилися, бо тут ви породилися і трудно б було вам обійтися без Польщі, котрої вам би вже не знати. Инакше замість того, що я з вами мав служити королеві й кров поганську розливати, — коли ви зараз не увязните того лотра і не вишлете послів до мене, то я за помічю Божою з людьми королівськими буду мститися над вами“.

— Ова! — гукнули козаки. — Не страшний нам пан Язловецький. Нехай лиш прийде, поміримось, хоч би й зараз.

Комісарі, не дістали відповіді, підступили справді з невеличким військом під Трипілля.

— Піддайтесь, панове запорожці, нам, комісарям його королівської милости, видайте нам цього бунтаря Косинського, а тоді не мине вас королівська ласка, — гукали поляки до зібраних на валах козаків.

— Краще буде, як самі сюди прийдете, та поглядаєте собі між нами всіх бунтарів.

У нас є один Косинський, але то пан гетьман усього низового війська.

— Покайтеся, бо година пімсти близька!

— За ласку вам дякуємо, а вам ми радимо, забирайтесь до діявольської мами, бо зараз привитаємо вас слівяними галушками, що ні один з вас живий не вийде..

Що було робити! З такою малою силою годі здобути фортецю. Комісарі вzialiся за переговори — козаки пристали на них, і так списано угоду, якої козакам ані снилося додержати. Вони обіцяли бути послухними і більше ніколи Косинського гетьманом не вибирати. Ніхто не вірив у тривкість такої угоди, але комісарі мали чим похвалитися, що без проливу крови покорили козаків. Робили усе, мовляв, лівою рукою, бо ж це на загальну думку не була справа Річи Посполитої, а гордого князя Острожського.

Косинський остав далі в Трипіллі, не покидаючи думки допекти Острожському. Його ватаги почали шарпати посілости княжі. Між іншими напали і пограбили Переяслав, що теж належав до старого князя. З Київщини і Брацлавщини перекинулись ці розрухи на Волинь, а всюди доставалось або Острожському, або його приятелям. Шляхта жалувалась, що козаки „обычаемъ неприятелскимъ замки і места его кор. милости якъ и шляхецкие посадають и людей забияють и мордуютъ... на послушенство свое примушають“.

Ті жалоби мали такий наслідок, що король приказав шляхті з тих воввідств збиратися під руку кн. Острожського. Поза те уряд

не вийшов зі своєї байдужности до козацького руху.

Константин Острожський змобілізував сили свої і своїх приятелів: Претвича, Вишневецького і Гульського Яна і віддав команду своєму синові Янушеві.

Косинський сидів тоді в маєтности князя в Острополі. Та це місце не видалось йому певним. Він пішов далі на схід і окопався під Пяткою близько Чуднова. Військо князя підступало не разом, а частинами. Косинський користав з того і побивав одних по других. Так само було, коли наспіла головна сила. Це було 23 січня 1593 р. День був тихий, морозний. Ця зима дала багато снігу, що зверху примерз. Косинський вдарив сміло на військо княже. Воно не вдержало і стало розбігатися.

— Побіда! — гукали козаки і перли за втікачами, добиваючи їх серед глибокого снігу. Косинський радів, що одним ударом вдалося ворога розторощити. Та сталося щось несподіваного. В саму пору прийшов князь Януш з новими галицькими силами і вдарив на козаків, що ганяючись за втікачами, порозбігалися. Усе пішло шкереберть. Малі козацькі коні западали в глибокий сніг, в якому легше було повертатися великим панським коням. — Погром був страшний. Косинському ледви з невеликим гуртком козаків вдалося втекти за вали Пятки і тут замкнутися.

Підчас того бою Северин Наливайко робив так, щоб найменше до бою мішатися і найближче держатися князя. Князеві старсму, який нарештє сюди приїхав, пояснив Наливайко, що йому серед такого снігу ніяк

орудувати гарматсю, але як прийде до облоги, то він уже покаже, що вміє.

І справді зачалася облога. Наливайко мусів лаштувати гармату на своїх братів.

— Пане Северине! — гукали козаки з валів. — І ти став панською собакою? Ну, ну, бреши на братів — не вийде тобі це на здоровля, ще ми стрінемось.

Косинський пізнав, що чи тепер чи в четвер, а треба буде здатися. Він післав свого довіреного з листом до князя Олександра Вишневецького, просячи його о посередництво.

Вишневецький прочитав листа князеві, а сей каже:

— Такому лотрові, бунтареві замала кара згинути на колі.

— Ваша милість, треба по християнськи. Ласкою покорений ворог може з вдячності стати приятелем.

— Не треба мені його приязні. — Пане Северине, як довго здобувати будеш це бунтарське гніздо?

— Можу його здобути в одній хвилі, — каже Наливайко. — Знаю таку одну чудотворну гармату, що нам відразу всі брами отворить — а це є ласка вашої милости для всіх обложених.

— І ти тої самої співаєш?

— Так, ваша милість. Я козак і знаю козацький звичай Вони доведені до розпуки, усі вигинуть до одного, а не здадуться ані свого ватажка не видадуть, Силою ми його живого не дістанемо.

— Так нехай пропадають усі! — каже сердито князь.

Побратими.

— Стільки крові християнської православної поллеться. Ворог уже впокорений, а того лише вашій милості було треба.

Князь задумався, ходячи по кімнаті.

— Добре, — каже. — Ще той раз останній прощаю їм. Підеш до них на переговори.

— По приказу вашої милости піду зараз.

Наливайко взяв із собою сурмача й підступив під вали. Його зараз пізнали козаки.

— З чим приходиш, Наливайку? Гляди, що куля тебе не мине, бережись!

— Не говори небилець, а висилайте когось із старшини до переговорів.

Післали сотника Шила з писарем генеральним Іваном Кречковичем.

Шило каже:

— Не подам тобі, Наливайку, козацької руки, ти зрадник козацтва. Чи не мали пани кого іншого післати?

— Сотнику, опісля нехай козацтво мене осудить. Сам я поставлюся на суд, на саму Січ, або куди хочете, але знайте це, що я просив за вами всіми, бо вас усіх мали саджати на колі. Ось спитай присутного тут п. Претвича.

Претвич потвердив це.

Княжі послі поставили умови мира подібні до трипільських. Але козаки тепер зобов'язалися скинути Косинського з гетьманства і ніколи його не вибирати. Зобов'язалися не нападати ані княжих осель, ані посіlostей тих панів, що з князем стояли. Поставлена була ще одна упокоряюча церемонія. Косинський мав три рази вдарити чолом перед князем і його синами.

По тій понижаючій церемонії усіх козаків враз із Косинським випустили на волю, забравши їм усю гармату, разом 26 штук.

Косинський закипів ще більшим гнівом на князя. Прямо зпід Пятки подався на Запорожжа збирати нові сили до дальшої боротьби.

IX.

То був останній похід старого кн. Константина. Вертався до свого Острога з великим тріумфом, як побідник. Тих усіх, що йому помагали, нагородив він по княжому. Пороздавав їм різні надання в своїх посіlostях. Северин Наливайко не хотів такої нагороди прийняти.

— Такий непосидючий дух, як я, — говорив князеві, — не може придержуватись одного місця. Для козака світ широкий, то його вітчизна.

Князь нагородив його золотом і гарною шаблею з своєї зброївни, подарував йому гарного коня з багатим сідлом.

На приїзд князя роблено в Острозі великі приготування, в яких брала участь і княжа школа. Скомпоновано канти й віршований привіт. Петрові Конашевичеві припала честь витати князя віршованою промовою, в якій величалось великі лицарські прикмети князя. Було то в місяці лютім. День був погідний. Далеко в дорозі порозставляювано гончих, які мали звіщати, коли княжа коляса приблизиться.

Усе міщанство вийшло назустріч. Поставлено ворта з смеччини. Церкви вийшли з хоругвами. Школа уставилася під наглядом

ректора біля школи. Як князь сюди зближився, школярі відспівали кант, а тоді Конашевич приступив до княжої карити й виголосив сміло похвальний вірш, який князеві дуже подобався.

— А, то ти, лучнику! пізнаю тебе. Гарно ти виріс. Завтра прийди до мене на замок.

Той день був великим празником для Острога. У вечір палено смолоскипи й смоляні бочки. З вежі княжого замку трубили на широкий світ сурмачі славу князя. Цілий день дзвонили по усіх церквах дзвони, правились молебні.

Одна лише душа була, що не веселилася тої днини: Северин Наливайко. Йому запала гострою колючкою в душу та зневага, якої дізнав від старого сотника Шила, що назвав його зрадником козацтва й не подав руки.

Першим словом, яким привитав брата Демяна було:

— Пропала, брате, моя козацька слава. Мені Запорожці цього ніколи не вибачать.

Він оповів подрібно цілий похід і яку за-ключили мирову з козацтвом.

О. Демян його заспокоював:

— Не турбуйся тим брате, лише трохи потерпи, а все гаразд виясниться, і Запорожці тебе виправдають. Химерний то нарід ті Запорожці — з часом усе забудеться. При найближчій нагоді пішлеш їм гарний подарок і все забудеться. Ти памятай про те, що сповнив єси гарне діло. Раз, що добрі відносини між князем і Наливайками покріпшали, подруге: ти охоронив від неминучої смерти такого ватажка, як Косинський. З князем, то так, що поки він жиє, треба його використати для пра-

вославної церкви. Що тепер від нього церков дістане — то наше, по його смерті готово все пропасти. Бо хто ж перейме спадщину? Його зляшений синік Януш, його дочка Радивилева, ну і нічого не обіцюючий син, а з Олександром, то не знати, що буде, бо він слабкого здоровля.

По тім поході Северин довго не важився показатися поза посілости князя Константина.

Петро Конашевич дістав від князя гарної роботи сріблом кований лук і трицять київських стріл. Стріли київські були на той час дуже вартною річчю. За десять таких стріл, прикрашених орлиними перами, давали кримці один човен соли.

Розуміється, що довгий час говорено в Острозі про похід князя на всі лади. Конашевич мав одного знакового між придворними жовнірами князя, який у тім поході брав участь, і від нього довідався про цілу кампанію. Та то були нагі події. Причин ніхто не знав, тому ціла справа вида ась Конашевичеві неясна, незрозуміла. Петро був дуже маломовний чоловік, при тім дуже обережний. З ніким не хотів про той похід розмовляти, хіба з своїм побратимом Марком.

— Чому воно так? Православний князь, православне козацтво, православний народ, що до них пристав, а завели між собою бучу? До тепер жили вони в згоді. Народові у князя, як то ми самі нераз бачили, живевся добре. Що за причина?

— Вважай, Петре, що перша напасть від Косинського пішла на ки Януша, а це ж не православний, лише лях душею й тілом.

— Хто знає, чи то була напасть. Говорять, що кн. Януш покривдив Косинського, а він хотів лише помститися. Він пограбив княже добро, перебрав, а певно й понищив якісь грамоти.

— То був грабунок.

— Косинський на грабунок не йшов, бо був би увесь город пограбив, а він навіть у кн. Булики нічого не рушив. Очевидно, що то був порахунок між ним і князем.

— Мені потім неясно, звідкіля Косинський набрав стільки приятелів, що заризикували своїми головами за його справу.

— То не так, Марку. Вони всі мали свою справу в тім теж. На грабіж не йшли, як показується, нічого не здобули для себе, а полягли в чистім полі. Видно, що і в них були порахунки з паном. Вважай, Марку: сутичка інтересів народа з інтересами дуки...

— Воно виходить на бунт.

— Так і мені здається. Тут не йшло ані про церкву, ані про руський народ, лише про буття матеріяльне. Ми того добре не знаємо, бо ми поза княжі посілости не виходили, але там було зле. Впрочім ми по трохи бачили в Самбірщині. Пес не втікає від хліба, лише від кия. То був перший зрив працюючого люду проти гнету панів. Не вдався він, то піде за ним другий, третій, бо пани добровільно з свого не попустять. Ця робота й нас не мине.

— Ми князеві обовязані...

— Князь не вічний, але хоч би й як, то ми Наливайками не будемо.

— Правда, Наливайко не повинен був іти з князем проти своїх.

— А я його оправдував, поки думав, що Косинський звичайний собі розбишака, за якого його княжі слуги проголошували. Та тепер бачу, що то собачі язика того лицаря оплювали, й тепер я дивлюсь на Северина іншими очима, як перше.

— Гончий пес, тай годі, або обласкавлений вовк, що на панський приказ своїх братів розриває.

— Ти добре кажеш. Я бачу, що ми живемо серед неправди, а це не зробить нам наш побут в Острозі милим. Знаєш, Марку, коли б я був знав те, що тепер знаю, я був би не скомпонував тих повитальних віршів, а коли би був хто інший за мене це зробив, я був би не в силі їх виголосити. Мені б кожде слово в горлі заковязло.

Від тої хвилі Петро Конашевич наче б не той став. Почування його до князя геть перемінилося. Він відразу станув по стороні тих угнетених, покривджених від панів-дуків. Молода уява творила нові виднокруги. Він став міркувати над тим, чому це так, чому в люди ненаситні і яку тому раду дати. Петро став ще більше мовчаливий. Держався осторонь. Ще одне питання засіло йому в голові:

— Чого о. Демян дозволив своєму братові на таке грішне діло? Певно, що воно сталося без його відома і дозволу.

Його душу мучили сумніви. Може він помиляється, може так мусить бути? Він своїми думками грішить проти князя, свого добродія.

Таких сумнівів не міг йому розігнати Марко. Той був мягчої вдачі. Критично не вмів на світ дивитися, брав річ так, як вона йому зверху показувалася, а глибше не вмів міркувати.

Серед таких обставин пережили Кульчичане скільки літ. Перейшли всі науки, що їх вчено в острожській академії. Їх зачали помалу вживати до літературних праць в острожським кружку вчених. Ті прац оберталися коло питань богословських. За одну таку працю дістав Петро значну нагороду від князя.

А в тім часі скінчилося повстання гетьмана Косинського тим, що його підступом заманили під Черкаси в засідку й вбили.

Про таку неславну смерть Косинського довідалися в бурсі згодом. Це їх дуже збентежило. Із того їх побут у Острозі став ще скучнішим. Хіба ж так жити ціле життя, поза княжій посілості світа Божого не бачити? А що з собою робити? Вертати до дому, до Кульчиць і братись до плуга? На щож їм було такої науки, знання латини і греки? От, добре би було поговорити з дідусем Грицьком, та Господь знає, чи він ще живий. Довно, давно не було ніякої вістки про нього, ні про рідну сторону.

Станути на розстайній дорозі й не знати, в котрій бік повернутися, — це дуже людину дратувє й відбирає охоту до всякої праці. Хлопці дуже посумніли й робили свою роботу, як панщину. Їх душа рвалася у світ, та не мали відваги отворити власною силою тої золоті клітки, в яку їх судьба замкнула. І були б ще довго так мучилися, коли б та сама

судьба не зглянулася на них і не вказала їм
дорогу. Сталося це так нагально, що навіть і не
помітили гаразд, коли опинились на волі
серед широкого світу.

X

Нема людини на світі, яка б не мала якогось ворожого духа серед свого оточення. Хоч Кульчичан усі вчителі і старшина школи любили, хоч князь їх відзначав і милував, був у бурсі один діякон, Артемії звався, що не злюбив їх з тої хвилі, як вони що йно прийшли до бурси. За те, що ті хлопці у синіх капотах, звернули на себе очі усеї школи, він їх не злюбив і не ворожив для них нічого доброго. Та вже стільки літ минуло, а його ворожба не здійснилась, вони велись гарно і показували, що з них вийдуть неабиякі люде. Це його ще більше лютило. Де лише міг, мусив їм прищипити латку та лише дожидав нагоди, щоби їм підставити ногу.

Раз якось поїхав кн. Константин до Полонного. З ним поїхав і о. Демян.

Князь мав звичай виїздити з великим почетом служби і гайдуків, так для своєї оборони, як і для світлости свого княжого стану. Такі виїзди князя траплялися в останніх часах рідко. По тім виїзді в Острозі наче б усе перемінилося, наче б людей убуло. Князь самою своєю присутністю в Острозі вмів держати порядок. За час його неприсутности усе полустило трехи.

Отже сталося так, що одної ночі якийсь

бурсак шпурнув у вікно ректора каменюкою. Зачалось слідство. З того скористав о. Артемії і посвідкував перед старшиною, що то зробив Марко Жмайло. Він бачив його на власні очі як нічку викрадався з бурси, пішов на подвір'я, і, оглядаючись на всі сторони, як злодій, кинув каменем у ректорське вікно.

Прикликали неповинного у нічім Марка перед старшину. Дякон сказав йому це у вічч, та ще й на хрест забожився. Він показував, як Марко порпав у снігу за каменем. Марко тепер йно що придивився своєму ворогові, бо досі не звертав на нього уваги. То була людина невеличка, поганенька, кахікаюча, з рудим волоссям на голові з ріденькою борідкою. Марко присягався у своїй неповинності, оправдувався тим, що не було йому ніякої причини ворогувати на ректора. Даремне божився за нього Петро і інші товариші. Не допомогло нічого. Дяконові дали віру, а Марка по тодішньому звичаю порішено покарати різками.

Нічого було робити. Дякон, переходячи помимо Марка, поглянув на нього котячими очима, усміхнувся злобно і сказав:

— Не журишь, вашмость, ти шляхтич, на голій лаві тебе не покладуть, килимами підстелять. Це тобі належиться.

Присуд виконали зараз і вибили Марка болючо різками.

Та ще більше боліло його те, що потерпів невинно, що така кара приключилася йому в бурсі перший раз, хоч тут не жалували иншим березової кашки. Його боліло ще те, що потоптано його честь. Не менше терпів

з ним його побратим Петро. Він аж плакав з лютости, та нічого було робити. В часі езекуції Петро закусив губи до крови і зати-скав кулаки. А опісля взяв зомлілого від бо-лю Марка, мов малу дитину, і поніс на ле-жанку. Він обливав його студеною водою, щоби прикликати до пам'яті. Йно що по езе-куції дали ректорові знати, що винувника знайдено і покарано.

Ректор був з того не вдоволений, і ска-зав відразу:

— Ви помилилися. Того Жмайло не міг зробити. Як ви сміли робити суд без ме-не ?

— Бо то була справа вашої милости.

Смотрицький каже:

— Бідний хлопець, я знаю, що він не винен.

Марко перележав цілу ніч у горячці, а Петро не лишав його ані хвили самого. Пік-лувався ним, як малою дитиною. Від того ча-су Марко не приймав ніякої поживи. Поклав собі вмерти голодовою смертю.

— Не варто жити на світі, де живуть такі злобні люде, що на неправду хрест ці-люють.

— А тоб то ти зробив потіху рудому ді-яконові, коли б справді помер. Я з ним так ще порахуюся за те, що костей своїх не позбірає. Слухай, Марку, викинь з голови ті дурні за-мисли — їж, щоб набрав сили. Памятай, що з весною ми плюнемо на ту школу і махне-мо на Запорожжя. Аж тепер мені ясно ста-ло, що нам робити, хоч так довго вагались. Але перед тим розправлюсь із кривоприсяж-

ником, щоб він і під землю сховався.

Тими словами уговорив Петро Марка. У нього віджила охота до життя і почув вовчий голод.

— Спасибі тобі, Петре, що ти мене вразумив, справді воно так краще. Нащо нам молодим загинати?

Петро пильнував хорого і не ходив у школу.

Це не подобалося вчителям. Вони взяли це за зухвальство. Післали по Петра.

— Кроком відсіля не рушуся, поки Марко не подужає.

— То непослух! — говорили вчителі, — такого пропустити не можна. Непослух треба проломити силою.

На те не хотів ніяким чином згодитися ректор:

— Ви з глуздів збилися. Петра би хвалити за його гарне, побратимче серце, що друга не лишає в біді, а ви його карати хочете, ще може й різками? А що зробите, як за Петром вся школа стане? Вже за одне безправство вся школа гуде. Не доливайте олію до вогню, бо хлопці збунтуються, а тоді що?

— Хіба ж нам бунту боятися? А княжі гайдуки від чого?

— Ось куди мірите! Княжими гайдуками побивати княжу школу? Проливати кров дітей, яких князь повірив вашій опіці і за це вам добре платить?

Ректор чим раз більше горячився.

— Все пішло з наклепу діякона. Підождіть! Ще вам за Жмайла від князя дістанеться. Хлопці самі пожалуються, коли князь вер-

неся і я не замовчу. Школа під мою управу. На це, що задумуете, я не дозволю. А коли б ви ще раз таким безглуздом засудом довели до бунту, до проливу крові і споганили цим нашу школу, тямте, що князь прикаже вам голови познімати

Опір ректора мов студеною водою їх обляв. Вони налякались. Один складав вину на другого. Справді може бути з того халепа. Треба б якось Жмайла задобрити.

Та відомо на світі, що один промах родить другий, особливо як людина, що раз промахнулася, не старається зрівноважитись, а хоче промах направити за горяча.

Пошептавшись між собою, урадили задобрити його червінцями.

Післали одного даскала з червінцями. Він прийшов до Маркової лежанки і звитався з хлопцями, та вони ні словом до нього не відзивались, а балакали між собою нече б його не було. Даскал щось говорив, а далі всунув Жмайлові червінці під заголовок. Марко, почувши щось тверде, виймив гаманець з під заголовка.

— А це що? — питає грізно.

— Це ректор посилає за терпеливість.

Марко почервонів, як рак, і шпурнув даскалові гаманцем у лице..

— Йди до діавола! Ти зневагу і кривду червінцями хочеш заплатити, і то шляхтичеві?

Даскал, бачучи, що ще й Петро затискає кулаки, підніс гаманець із землі, і мерщій втік зі спальні.

— То, моспане, не жарт. Бунтар зухва-

лий, але його конче треба вилічити, заки князь верне.

— Треба до нього лікаря післати, а коли не схоче, то вже й не гріх буде сили вжити.

Післали княжого лікаря.

— Йди геть, бо голову ровіблю! — кричав Марко. — Напосілися не давати мені супкоюю — я сам видержу без тебе.

Та лікар привів з собою помічників, бо його упередили що без опору не піде.

Тепер виступив Петро в обороні псбратима. В його руді блиснув ніж.

— Котрий з вас хоче піти перший чертові в зуби? Виступай!

Помічники лікарські не вступалися. Та тут счинився пекольний галас. Хтось крикнув, що хочуть Петра бити. Бурсаки збігались з усіх усюдів. Йиші повибігали зі школи. Кожний хапав, що під руки попало.

— Не дамо знущатися над нами, досить проляли крови. Бийте напасників!

В цілій бурсі настало пекло. Лікар втік мершій. Повтікали й даскали, а ректор каже, заломлюючи руки:

— Що ви наробили? Подуріли? Що я тепер зроблю?

Ректор пішов сам до бурси. Його дуже всі поважали й любили.

— Діти! Що ви робите, що з вами сталося? Бог з вами, заспокійтеся. Слухайте, я знаю, що Жмайлові зробилася кривда, і справа піде перед князя. Чого ви так?

— Петра хотіли бити...

— То не може бути. Без мого дозволу

ніхто не сміє нікого доторкнутися, але старшину треба слухати.

Петро тепер отямився. Йому дивно стало, що міг так різко проти старшини виступити, хоч завжди її слухав. Він налякався свого вчинку.

— Прошу вашої милости, ми обидва були роздратовані тою кривдою, яка Маркові сталася, а тут ще як на глум, присилають сюди лікаря з пахолками.

— А ти не дозволив його оглянути? Петре, я мав тебе за розумного хлопця, хочеш, щоб твій побратим ще більше терпів? Я знаю, що як прийде ще раз княжий лікар, то ви обидва без опору зробите, що він прикаже. А ви, хлопці, до школи, не робити мені галасу, не бунтуватися, бо це мене дуже гризе й болить.

Наче б олію наляв на розбурхане море, так усе заспокоїлося. Хлопці розійшлися, а лікар міг в присутності ректора оглянути та перевязати Маркові рани. Потім Марко твердо заснув.

Тепер уже Петро не потребував коло нього сидіти, бо лікар приходив що днини і доглядав його. За кілька днів Марко став уже виходити та проходжуватися.

Одної ночі Марко, думаючи, як то вони обидва з весною на Січ помандрують, не міг заснути пізно в ніч. Ніч була ясна й морозна. Місяць світив крізь вікна та від дерев, що стояли перед вікнами, випишував різні фантастичні малюнки по долівці. В бурсі усі спали. Чути було спокійний віддих молодих гру-

Побратими.

дей. За печчу цвірокотів цвіркун. На замковім годиннику вибила одинацята година.

Марка аж тягло щось, щоби вийти на двір і полюбуватися чарівною ніччу. Він одягся, накинув на себе кожушину і вийшов потихоньки до сіней а звідсіля на бурсовий огород. Тут було тихесенько. Білолиций плив спокійно по небесному просторі, мерехтіли зорі, а по замерзлім снігу блищали мільярди іскор, наче б хто діамантів насипав.

Марко відітхнув повною груддю свіжим морозним повітрям і на душі в нього стало легче. Забув на злидні, що йому недавно лучились, забув заподіяну кривду. Йому стало весело, і він став прохожатись по огороді. Ходив так довшу хвилю і не помітив, що його хтось слідить. Із бурси вийшла за ним якась людина і станула за углом. У неї в сутіні світилися очі, мов у кога. Марко ходив хуленько, щоб не змерзнути.

„Тепер певно засну по тім проході“. Зайшов аж під вікна ректора. Там було темно. Він завернув та недалеко дверей вийшов йому назустріч діякон Артемій. Вийшов із сутіні на світло місяця. Марко так налякався цієї нежданої появи, що трохи не крикнув.

— Знову пан шляхтич на полювання ходить? Може і тепер випрешся, що заглядав у вікна пана ректора? Лише далі так. Пошукай добре каменяки. Дістанеш другу порцію, поки ще давне не загоїться.

Марко зразу став, мов вкопаний. Та кожне злюче слово Артемія його приводило до пам'яті. Тепер стануло йому все минуле

перед очі. Заболіла душу стара рана, нагадалася заподіяна кривда. Марко запалав страшним гнівом. Він чув, як кров у нього бе до голови і заливає мозок. Охота пімсти виступила з цілою силсю.

— Але ти, кривоприсяжнику, більше на мене свідкувати не будеш, — засичав крізь зуби Марко і з усієї сили зацідив діякона в висок.

Діякон без стону, наче підтятий гострою косою комиш, присів і повалився на землю. З губи жбухнула кров.

Тепер Марко пізнав у мить цілу вагу свого вчинку. Він вбив людину. Його напав великий жах. Пішло поза спину морозом, в очах почорніло, зуби стали бити об себе, а волосся стало дибом. На землі лежав вбитий чоловік. Марко, не оглядаючись, наче б чортяки за ним гонили, побіг до стальні й припав до Петра:

— Петре, Петруню, рятуй мене, я чоловіка вбив!

Він обняв Петра і дровав, як у пропасниці.

Петро спав мертвецьким сном. Прокинувшись від слів та обіймів Марка, не міг зразу прочуняти, та нагадати, де він тепер е

— Петре, ради Бога, прочуняйся і рятуй мене нещасливого!

Петро насилу протирав очі, а далі вщипнув себе болючо. Зразу здавалося йому, що Марко з безтями говорить, як тоді по екзекуції.

— Марку, Бог з тобою, тобі щось погане сниться.

— Тихше, Петре, щоб товариші не чули. Я не з дуру говорю, то дійсна правда, я вийшов на огород пройтись, бо сон мене не брався, а там чатував на мене анахтемський Артемій і знову підсунув мені думку, що я йшов ректорові вікна бити. Мене взяла лють, я його йно раз вдарив кулаком, а він й околів.

— Деж він тепер?

— Лежить в огороді на стежці. Слухай Петре, мені треба зараз, не гаючись, утікати, а то тюрма мене жде, або й смерть. Поможі мені одягтись і дай мені гроші, я втікаю у світ за очі, а ти за той час поватирай за мною сліди, як зможеш.

— Втікати треба, але нам обидвом разом. Самого я тебе не пущу.

— Ні, я того не хочу, ти остань, я знаю, що серед зими я десь в дорозі заковязну, та краще мені так, чим гнити в тюрмі, або згнути з руки ката. Та нехай я сам пропаду, а ти останеш і боронити будеш мові доброї слави.

— Марку! Ми побратими. Ще під кульчицькою церквою не раз визнавали собі, що один одного в ніякій пригоді не покине. Коли загинати, то обидвом враз. Тут нічого говорити більше. Одягаймося, а я візьму в дорогу, чого нам буде потреба.

Петро став поспішно одягатися, а відтак вибирати зі скринчини ріжну мізерію. Петро взяв трохи біля, взяв гаманець із грішми, взяв лук подарований князем і стріли з сагайдаком. Загорнулись кожухами і вийшли на пальцях із спальні до огорода. Артемій лежав на

стежці скулений, а при нім червонілась кров. Місяць освічував його. Хлопці аж задрожали на той вид, а Марко охнув і закрив долонею очі. Петро взяв мерця попід пахи і заволік під огорожу, де лежала купа снігу і тут загорнув його снігом. Відтак позасипував кров на стежці. Робив це з великою відразою, але так треба було конче зробити, щоб не зараз попали на слід, що тут зроблено. Поки сніг не став, ніхто не буде знати, де подівся Артемій, а за той час вони будуть далеко від Острога.

Серед тої роботи укладав Петро плян, що їм далі робити. Марко не в силі був що небудь думати. Він плакав і дріжав усім тілом, та дзвонив зубами.

Як покінчив Петро роботу, каже до Марка:

— Ставай мені на плечі, та перелазь через огорожу.

Марко послухався і за хвилину був за огорожею. Петро перекинув узлик з мізерією і перескочив сам. Перейшли в тіні від місяця вулицю замкову, перейшли ринок і подались у вулицю татарську, до воріт города.

XI.

Втеча бурсаків із школи при кінці шіснацятого віку не була чимсь незвичайним. Який втікав перед карою, який тому, що вчитись наскучило, який знову тому, щоб зажити слави на Запорозжжі. Кожний бурсак знав, куди в такім випадку діватись, бо про те всі межі собою толкували. Знав це й Петро.

Під самим міським валом столиці кн. Острожського стояла оселя старого вірменина Аслана. Він торгував усім. У нього можна було купити одяжу, зброю, коня. У нього можна було те саме продати, або проміняти за иншу річ. У нього можна було передягтись так, що й рідна мама не пізнала б.

Аслан мешкав у малій хатині, що від старости всіла в землю по самі віконцята. Малі віконцята, заслонені замість скла піхуровими оболонками, коли в хаті світилося, виглядали так, як очі якоїсь приземної потвори, що прилягла до землі й чатує на свою добичу, до скоу ладиться.

Петро застукав у вікно раз і другий. Докоола все спало мертвецьким сном. Чути було лише чікання великого годинника на вежі замку, та хід по скрипучім снігу сторожних.

Хоч було вже около півночі, на Петрів стукіт зараз у хаті заметушилося. Заблисло світло, а згодом рипнули двері сіней. Вони відчинилися й показалася зразу кудлата голова

з довгою бородою, а відтак і ціла постать Аслана.

Аслан був худощавий невеликий чоловічок пригорблений від старості. Зате голова в нього була незвичайно велика і не відповідала до його дрібної постаті. Дивишся тай міркуєш, чи той чоловік не заміняв голови з яким велитом, що дуби ломає. На голові довге сиве кудлате волосся, такаж аж у пояс борода і великі брови. Не відбіг від цьго ще великий ніс, яким старі вірмене дуже величалися. Довгі руки, що десь до колін сягали, вкриті синявими, жилами, мов мотузками.

Був одягнений у старий засалений кожух, з котрого либонь ніколи не роздягався.

Стрінувши таку цяцю в лісі, можна було його взяти за лісовика, або яку иншу нечисту силу.

Про Аслана ходила по городі недобра слава. Говорили, що за гроші він готовий був усе зробити. Люде його боялися, може були б і з города прогнали, коли б не те, що він був потрібний не лише людам, але й самому бургомистрові, який ним частенько послугувався.

— Добрий вечір, діду! — заговорив Петро.

— Доброго здоровля панам спудеям. А за чим так пізною порою?

— Не питай багато, а пускай у хату, на морозі толкувати не будемо.

— Дуже просимо вашімосців. — І дід відчинив перед ними двері, пускаючи їх у середину.

В сінях було темно, що годі. Дід замкнув перше двері на засув, а відтак отворив двері в хату, де вже світилося. В ту мить викарас-

кався слуга ізза печі й прислонив вікна гру-
бим сукном.

— Милости просимо, сідайте, панове, та
розкажіть, яке діло?

Знеможений зворушенням Марко присів
на лаві зараз. Він тяжко дихав і трясся цілим
тілом. Петро розглядався довкруги.

Була це простора низька кімната з счаді-
лими брудними стінами. Під одною стіною
стояв довгий стіл, неначе скриня з засувами.
За столом довга лава, так само попід вікна.
В куті знову велика піч з кахлевою грубою
для тепла. Під задньою стіною лежанка з по-
душками та перинами. Між печчу і лежанкою
чорні грубі двері до комори. Дивлячися зна-
двору на цю хату, ніхто не вгадав би, що в ній
стільки поміститься. По хаті вештався брудний,
мов кочерга, слуга. Він йно всміхався, отвира-
ючи рота, в якому не було ні зубів, ні язика.
Тому його Аслан і держав, бо він не міг ви-
говоритися з того, що тут бачив і чув. Старий
поглянув ще раз косо на хлопців і зараз вга-
дав, за чим вони прийшли. Він уже не одному
школяреві допоміг до втечі, не одного випра-
вив на Запорозжя. Одне йому було дивне,
що в таку пору втікати вибираються, бо на
Запорозжя втікається літом. Дід догадувався,
що якась важна причина до цього їх змушує,
й поклав собі вихіснувати їх скрутне поло-
ження.

— А гроші у вас є?

— Хиба ж без грошей приходити до тебе?
Передагни нас мерщій за козаків, та продай
нам ще два коні.

Дід змірив оком ріст хлопців, узяв кага-

нець і пішов у комору, полишаючи їх у пітьмі. Згодом виніс оберемок одежі й поклав на стіл. Були тут штани, жупани, свитки, кожухи, пояси та шапки. Хлопці роздяглися з своїх бурсацьких халатів і стали передягатися. Не довго трівало, як при помочі Аслана стали справжніми козаками. Вибрали ще дві шаблі й по два пістолі. Пильно їм було і не довго торгувалися.

Старому наказали, щоб вранці відослав бурсацьку одежу в бурсу.

— Справжні Запорожці, їй Богу! — приговорював Аслан, оглядаючи їх на всі сторони, — ще би йно борідки ваші обриту.

— Правда! ми й забули... а чим же бритися?

— Є! В мене є все.

Старий вийняв зі стола бритву й мило, яке розробив, намилив лица і в мить обрив перші молоді волоски.

— Тепер давай коні! Коли нема коней, то на чорта нам того всього!

— Вже би в мене коней не було! От, вигадали! У мене сам пан Наливайко коні купує, не то що. У мене самі турецькі, як огонь. Ходімо в станю й виберемо — є в чім. Перейшли через сіни в станю, яка стояла під землею міського валу. Передом йшов безязикий слуга і присвічував каганцем. В стані стояло яких двацяттеро коней. Петро вибрав на вгад, бо на тім мало розумівся. Торг йшов трохи тяжче. Старий хрін хотів добре заробити. Маркові було спішно і сіпав Петра за рукав, щоб кінчав. Старий таки трохи мусів

попустити. Німак вивів куплені коні до сіней, а старий пішов з хлопцями в хату.

— Це такі коні, що під кошового давай. Правдиві турецькі, як огонь.

— А де ж сідла і уздениці? — питав Петро.

— Хиба ж ви з сідлами та узденицями купували? Це треба купити окремо.

— А хиба ж ми не під верх купували? Хвоста будемо держатися? Вибачай, діду, нічого з того, забирай собі отце лахміття. Підемо на Заріччя між татар і знайдемо, чого нам треба.

І Петро став згортати в калитку дукати, які був висипав на стіл, щоб заплатити. А тих дукатів наскладав Петроз тих подарунків, які кн Острожський роздавав між пильних школярів при ріжних нагодах. Аслан, побачивши золото, змяк відразу, як віск. Став гостей перепрошувати й виніс з комори два сідла з узденицями.

В місті обізвалися перші півні. Крайний час було виїздити. Марко що раз більше нетерпеливився. Йому здавалося, що вже знають у замку про вбивство діякона і ось зараз прибіжать княжі гайдуки та його зловлять. Петро виплатив усі гроші.

— Як доїдете до воріт міста, подайте вартовому по золотому, а то, дalebіг, воріт не відчинить.

— Скажи, діду, куди дорога на Запорожжя?

Дід став хитати головою.

— Держіться на схід сонця, і більше на полудне.

Хлопці посідали на коні.

— Прощавай, діду!

— Щасливої вам дороги! — відгукнувся дід, замикаючи двері.

Хлопці обернулися в напрямі церкви, перехрестилися й подалися до міських воріт. В місті піяли півні. За хвилию воротар відчинив браму і з Острога виїхали два молоді козаки. Перед їх очима розкрилося біле безкрає море. Від снігу було добре видно, бо місяць давно зайшов. Хлопці так спішилися, що забули взяти з собою яких небудь харчів в цю далеку небезпечну дорогу, якої зовсім не знали.

Поклали собі виминати всі людські оселі, прочуваючи, що за ними неперемінно піде погоня. Одна в них була думка: коли б якнайдалше від Острога. Переїхали добре замерзлу Горинь, поскакали на полудне в тім напрямі, який вказав їм Аслан. Туди випадала дорога на Брацлав, та вони нізащо не поважились були поступити в город. Їм здавалося все, що увесь світ знає про їхню втечу, що вони втікають перед карою, що хто небудь їх переловить і відставить для нагороди до Острога. Не говорили до себе ні слова. Дивилися перед себе в цю далеку далечину, вкриту одною великою білою плахтою.

На дворі вже геть розвиднілося. На сході сонця зарожевіло небо, а далі викотилося велике червоне сонце. Його яркі проміння відбивалися від білого примерзлого снігу й засліплювали очі.

Їхали так до вечера, виминаючи здалека людські оселі, які лише здибали на дорозі.

Тої днини вони і їх коні не їли нічого.

Були голодні, коні стали постогнувати, та приставати від втоми. І тепер їм прийшла на думку турбота, де тут у такій пустині переночувати?

Нараз побачили якусь сторчачу копицю снігу. Це не могло бути нічого іншого, як якесь широкогалузе дерево, вкрите снігом. Оселя це не могла бути, тому і не боялися підхати блище. Та приїхавши близько, помітили, що це був вітряк, яких на Україні було багато. Снігу стільки навалило на крила, що їх ледви можна було доглянути. Те саме було з вершком і стінами. Видно, що давно сюди ніхто не заходив.

— Тут якось переночуємо, — говорив Петро. Вже хотів висказати свою турботу, що без їди для себе і коней годі буде, та здержався, щоби не трівожити хорого Марка. Марко був дуже знеможений. Рана йому долягала так, що інколи аж зуби затинав, щоби не йойкнути.

— Тут нема чого ні розбишак, ні людей боятися, — потішав його Петро далі.

— А що з кіньми зробимо? — питав трівожно Марко. — Коли трапиться тічня вовків, то завтра знайдемо лише сідла та копита.

Заки Петро на це відповів, побачив зараз за млином якусь малу будівельку, засипану теж снігом. Це очевидячки була хатина для мірошника і тут не видко було людського сліду, значить, що хатина стояла вже давно пустою.

Петро скочив з коня і підступив під двері, засипані снігом. Намучився чимало, заки відгорнув сніг. Двері були засунені із середи-

ни. Петро стукав та кликав, але ніхто з середини не відзивався. Брала його нетерплячка. Заперся усею силою і виважив двері із завісів. Вони впали до сіней із лоскотом. Петро підняв їх і знову вставив на завіси. Тепер зліз із коня й Марко, і завели сюди коней та зачинили і засунули мерщій за собою двері. Стояли тепер у великій непроглядній п'їтмі. Петро викресав огня і запалив обережно віхоть соломи. При світлі побачили себе в затишних сінях з жолобом і драбиною. Сюди заводили очевидно коней ті, що до млива приїздили. За драбиною було ще досить недоїдженного сіна. Коні пішли зараз сюди і стали заповідливо хрупати.

— Ог, буде де переночувати під жолобом, — говорив Петро, — Господь на нас ласкавий.

— Я такий голодний, що мені аж млісно, — каже Марко.

— Коби лише коні підживилися, а ми то якось витримаємо; може яку звірину дасться сполювати, ось я зараз вийду, йно коней розсїдлаю.

В тій хвилі Марко, мацаючи на помацьки, знайшов двері. Запалили знову віхоть соломи, відчинили двері і ввійшли до невеличкої кімнатки. Дуже тим втішились. В них вступила якась надія, що може що й для себе знайдуть.

Петро безупинно піддержував огонь і розглядався. На зимній печі стаяв каганець повний сала. Його зараз засвітили і оглядали хату далі. Стояв тут стіл збитий з дощок, лава під одиноким віконцем, над ним

полиця, на ній миска, горнець, посуда на воду та й увесь такий домашній достаток вбогого чоловіка.

Під задньою стіною лежав мішок із борошном, чим вони дуже втішилися.

— Коли в борошно, то буде і гарячий куліш.

Їм дуже хотілося попоїсти чогось гарячого.

За пічку була широка лежанка. Петро взяв у руку каганець і подався туди оглядати. Та зараз на перший погляд аж крикнув зі страху. Там лежав чоловік, вкритий кожушиною. Петро отямився, що нема чого одного чоловіка боятися двоїм, приступив ближче і став до нього придивлятися. Стягнув із нього кожух, та чоловік не ворухнувся. Це був старенький сивий дідусь. Здавалося, що він спить. Петро став його будити. Дідок закаменів зовсім.

— Замерз сердега, — говорить Пдтро, — ну годі. Неживий мусить живому вступитися.

Він взяв обережно мерця на руки і виніс на двір. Мерлець закаменів так, що годі було його розпростувати. Скулився, зігнувся. Обі руки склав під голову з боку, а ноги підогнув.

— А де ти його подів? — питає Марко Петра, як той вернувся.

— Поки що, я його в сніг запорпав. Може завтра зможемо поховати. Тепер ходімо до коней, ти світи, а я їх обійду.

І справді того було треба. Коні попріли так, що аж шерсть злипалася. Петро їх розсідлав, познимав уздечки і повитирав віхтем, а вишки скинув соломи і добре їм настелив.

За драбиною було ще досить сіна, а Петро позмітав в жолобі трохи зерна. Відтак став шукати по сінях і знайшов під соломою в куті купу рубаних дров.

— Покійник хавяїн був, царство йому небесне! — говорив Петро. — Ти, Марку, коли можеш, затопи в печі а я ще піду шукати, мені здається, що я ще щось випорпаю.

Зняв з себе кожух, узяв за халяву ніж і подався до вітряка. Прогорнув сніг і знайшов східці та поліз на гору. Варто було трудитися. Знайшов тут ще мішок з борошном, а другий з зерном. Завіс одне і друге в хату.

Тимчасом Марко розложив в печі ватру. В хатчині зробилося тепло і весело.

— Можемо тут і цілий тиждень пересидіти і відпочати.

— Наші коні не поєні.

— Правда, годі тепер за криницею шукати. Принесу їм снігу.

Петро пішов по сніг. Марко набрав теж снігу в усі посудини, які йно в хаті знайшлися і приставив до огню. Петро шукав далі на полиці та по кутках хати і аж скрикнув з радості. Знайшов добрий кусок солонини, два бохонці засушеного і замерзлого хліба, коробочку соли, кілька сушених риб, і все те складав на столі.

— Дивися, Марку — празник на цілий тиждень. Як стрінемо першого попа, то золотого дам на панахиду за душу „раба Божія, его же імя Ти Господи віси...“ далєбіг...

— Як ми тут довше посидимо, то погоня зловить нас, як риби в саку, — каже Марко.

— Чорт зна, що верзеш! Кому би хотілося за нами ганятися? Вони вже знають в бурсі, що ми втекли, а чортового діякона знайдуть хіба, як сніг стопиться, то значить не зараз. Впрочім, хай буде, що хоче, а я себе живого взяти не дам, — говорив твердо Петро і тупнув з досади ногою об долівку. — Ми вже, Богу дякувати, не дівчаки, а козаки.

За той час в хаті робилося що раз тепліше. Огонь від печі блимав по чорних зачаджених стінах хатчини. Петро набрав скільки пригорщів борошна і взявся варити куліш, до якого всипав соли і вкинув сала. Куліш кипів, а хлопцям аж слина від того набігала, так їсти хотілося... Відкололи два куски хліба і виладили ложки. Не треба й казати, що вечера дуже їм смакувала.

— От ще й лишилося для гостей, — каже Петро, заглядаючи на дно горшка.

— Лише не виговорися в лиху годину. А що би було, якби справді гості трапилися?

— Ну то що? Хіба такі самі втікачі, як і ми обидва; було б нам веселіше, а я їх ні раз не боюся... Те, те, те, треба коням всипати зерна, нехай добре відживляться. — Він розв'язав мішок і став набирати в шапку пшеницю. Та тут знайшов таке, що з дива не міг вийти. Там були завинені в платку три салені свічки.

— Не кажу ж я, що покійник добрий хазяїн був, — царство йому небесне.

Огонь став погасати. Петро присипав його попелом, щоб зовсім не погас. Відтак поклякали обидва й стали молитися Господеві за той

захист безпечний. Пороздягалися. Настелили на печі свіжої соломи і полягали спати. По такій утомі, по невиспаній попередній ночі заснули відразу твердим сном. Марко спав лекше, бо йому долягала рана. Крізь сон почув він якийсь рух довкруги хати. Якась біготня в ріжні сторони. Він прокинувся і став наслухувати ліпше. Біготня збільшалася. У стайні стали коні форкати і непокоїтись. „Що се може бути?“ подумав. „Хіба ж погоня?“.

— Петре! чи тичуєш, що там твориться?
Петро підвівся, протер очі і слухав теж.

— Це нічого иншого, лише вовки. Ото ж ми були б виховалися на вітряку!

Вовки стали гаркотіти, жертися між собою, добувалися до дверей, а далі стали по одному вити, поки те виття не злялося в один пекольний хор.

— А бодай вас св. Микола побив! — крикнув Петро, — не дадуть нам уже до ранку спати.

— Коли б хоч дверей не перегризли, бо коні наші пропали б а може й до вікна доберуться, та в хату в ізуть..

— Це ні, бо вікно засипане снігом, а на двері я піду подивитися.

Встав з лежанки, задягнув кожух, узяв пістоль і вийшов до сіней. Почув справді, що вовки гризуть двері. Коні страх непокоїлися. Петро встромив пістоль в отвір до засова тай почув, що за пістоль щось вхопило й стало ним термосити. Петро з пересердя спустив молоток — і розлягся стріл. На хвилю притихло гаркотіння та за хвильку розпочалося

Побратими.

на ново, поки вовки не розшарпали застріленого товариша.

Петро, упевнившись, що дверям нічого не станеться, пішов у хату й поліз на лежанку, де незабаром і заснув..

Як наші подорожні прокинулися, то вже був ясний день, хоч того в хаті не було видно. Петро шанував Марка. Сам устав, запалив у печі, обійшов коней і став варити сніданок. На дворі було тихо й гарно. Днина заповідалася погідна й морозна. Вовки пішли собі, лише сліди по них остали: куски шкіри розшарпаного вовка й останки костей бідного дідуся, якого вовки випорпали з снігу й зіли. Немило воно вразило хлопців, що з їх причини не судилося бідному мірошникові зложити костей у святій землиці. Марко скільки разів заговорював, щоб їхати далі, та Петро й думати про те не хотів. Поки стане харчів для них і коней, треба пересидіти тут, бо ледви, чи знайдуть кращий захист. Петро виліз на сам вершок вітряка й розглядав околицю. Хоч би де деревину побачити, а то один непроглядний степ, вкритий білою плахтою. Втікачі збилися зовсім з дороги. Не знали ані де вони є, ані в який бік їм повернутися.

Пересиділи так три доби в хатчині мірошника. Харчів вистало б ще на два дні, а це треба було взяти на дорогу. Коли б хоч за тих два дні знайшли яку людську оселю. Чим далі від Острога, тим менше треба було боятися людей і погоні. Під вечір останнього дня прилагодили все до дороги. Мали виїздити, скоро на світ Божий займеться. І вони і коні відпочили добре. У Марка рана вже добре

присохла. Вовки вже більше не приходили. І знову днина заповідалася гарна, коли, помолвившись, посідали на коні й рушили до полудневого сходу. Коні порскали весело, біжучи по скрипучому снігу, й їм було весело. Як зійшло сонце, то вітряка вже не було видно. В полудне нагодували коней, зіли трохи сушеної риби, паляниці й поїхали далі. Та чим ближче було до вечера, тим сумніше їм було. Одна турбота їх мучила, де тут у пустині в зимі переночувати? Їхали навмання все в один бік. Треба хіба так цілу ніч їхати, бо приставати ніде. Настала зоряна ніч, мороз побільшав, аж тріскотіло. Коні пообмерзали їмлюю. Нараз станули перед якоюсь загородою. Невеличкий кусок землі, огорожений високим плотом, у яким сторчало декілька присадкуватих верб.

— Це либонь якась пасіка буде.

За плотом не видно було ніякого домівства. Позлазили з коней і відчинили хвіртку. Це була справді пасіка. Попід плотом під остріжками стояли рядком улиї, обвиті соломою. В однім куті лежали порожні улиї й сухе вербове пруття, присипане грубо снігом.

— Може знова якого мерця знайдемо? — каже Марко.

— Цим разом дуже шукати не будемо. От, слава Богу, що є де як так сховатися.

Вони розсідлали коней, витерли віхтями і дали в мішочки пшениці. Розвели огонь і стали лагодити леговисько на ніч. Так не спали ще ніколи. Вправді, як були ще хлопцями, нераз ночували з кіньми в полі, та це було літньою порою. А тут зима. Мороз тріщить.

Небо засіяне рясно звіздами, що мерехкötять, а їх світло сипле мільонами дорогоцінних камінчиків по замерзлому снігові. Лежачи біля огня лицем вгору, дивився Петро на ясні зорі й згадував колишне: рідне село, широке оболоння, поки не заснув твердим молодецьким сном. Прокинулися далеко ще до дня і зараз вибралися в дорогу. Марко втратив цілком надію, щоб вони могли добратися до ціли своєї дороги, до Запорозької Січи. Прийдеться їм загинути в степу. Совість не давала йому супокою, що спричинив загибель нічого неповинного приятеля Петра, якому всміхалася така гарна будучність під могутною опікою кн. Острожського. Петро був иншої думки. Колись до краю якогось мусять доїхати. Знайдуть людей, що не дадуть їм загинути, й Господь не дасть їм пропасти. З полудня того дня побачили далеко на обрію великий ліс, і туди завернули коней. Той чорний ліс був окутаний темносиньою хмарою, більшав і поширювався в міру того, як до нього зближались. Якесь прочуття говорило їм, що там знайдуть безпечний захист і спроможність вижити. Коні відгребають собі сухої трави зпід снігу, а звіря в лісі досить, бо не можна собі без того ліса подумати, особливо в зимі.

Справді ліс був великий, хоч не дуже густий. Велити дуби й буки витягали свої безлисті конарі високо в гору. Корчів було мало. Декуди купка тернини, ліщини або малиннику, бо під тінню таких велитів годі меншій деревині вирости. Як раз сонце заходило, як вони вїздили до ліса. Високо на деревах лопотіли та покракували ворони, лагодячися до сну.

Хлопці оглядалися на всі боки, шукаючи для себе догідного пристановища. Петро побачив під корчами великого цапа. Він дивився здивовано на подорожних, неначе б хотів спитати, чого їм тут треба? Петрові прийшла добра думка в голову. Він зліз з коня здіймив з плеча свій лук, напняв стрілу й став хильцем до цапа наближатися. Стріла фурнула, поціливши цапа в груди. Він підскочив угору й простягся мертвий.

— Буде вечера, якої ми давно не їли. —

Взяв цапа на руки й поклав на коня, який зразу боявся й став боязко форкати. Поїхали далі, шукаючи місця, де би їм переночувати. Була тут невеличка полянка окружена, ліщиною і терням... Тут здавалося їм найліпше. Позлазили з коней. Марко нарубав шаблею ліщини, а Петро патрошив цапа. Небаром загорів весело вогонь. Петро вирубав здоровий кусень хребта, застромив на тичку й став пекти над огнем. Огонь порскав, мясо припікалося й розносило приемну воню. Тимчасом коні зачали порпати копитами за сухою травою. Хлопці так запряталися своєю роботою, так пильно їм було повечеряти, що й не чулися, як до них підійшов чоловік і гримнув над головою:

— А якого біса шляєтеся по мойому лісу?

Хлопці схопилися з місця, мов би хто над ними стрілив. Біля них стояв чоловік у короткій кожушині й постолах, пообвиваних ганчірками. На голові сторчала кінчаста татарська бараняча шапка. На плечах рушниця, а за мотузяним поясом довгий ніж.

— А ти, чоловіче, якого біса зачіпаєш по ночі добрих людей та не даєш спокійно повечеряти? Це такий твій ліс, як і наш. —

Петро стояв, держачи на тичці недопечене м'ясо.

— Ти, жовтодзьобе, я тобі зараз покажу, чий це ліс! — кричав старий, хапаючи за рушницю. Петро вмить відкинув тичку, вихопив ізза пояса пістоль і натягнув молоток:

— Не рушся, — гукнув, — а то далєбіг убу!

Старий пристанув на хвилю здивований, а далі став сердечно сміятися.

— От, козаки молодці! Далєбіг яйно вас налякати хотів. Бачу — школярі якісь, втікачі, налякаю, то плакати стануть, та проситися будуть, а я посміюся, — а то не те, бачу! — Ну, згода! Що козаки, то козаки.

Він наставив до Петра обі руки. Петро встромив пістоль за пояс і приближився до старого.

— Ну, а ти чого став, як намальований? — каже старий до Марка, — бери печеню, та кінчи пекти, бо на снігу, ледво чи спечеться, і я з вами повечеряю, коли мене не проженете..

— Милости просимо, до гурту!

Старий поклав рушницю коло себе в снігу, прикучнув до вогня і став гріти руки.

— Одного не можу я зміркувати: звідкіля ви цапа взяли. Бачу, що недавно вбитий, а я стрілу не чув.

— Це таке, що голосу не видав, а стріляє певно, — каже Петро і показав дідові свій лук. Старий став оглядати цапа.

— Мистець, дalebіг, мистець, поцілив в само серце.. ну, ну... та бо й лук якась панська штука.

— Він птицю на лету з лука поцілить, — прихвалював побратима Марко.

— Ну, хлопці, лагодьте мерщій вечерю, та ходіть спати до мене у мій зімівник. —

Петро врізав ще мяса і поклав на грань.

— То у вас, діду, десь тут недалеко зімівник є?

— Є зімівник і пасіка і станя; буде і вам і вашим коникам безпечно. Сиджу в самоті, та хіба що деколи гість трапиться..

— Ви, діду, певно із Запорожців, бо ми як раз на Запорожжя вибралися.

— Й не говори, бо сам знаю. Вчилися в школі, десь там, щось провинилися, та тепер втікають..

— Чому ж зараз говорите: провинилися...

— А вже ж, бо зімою втікаєте. Коли б не те, заждали би до літа так, як ваш брат школяр робить.. А вам було пильно, хоч як воно в степу зімою небезпечно.

За той час мясо спеклося. Заждали смачно, а дід вийняв ще з торби кусок паляниці та обділив усіх.

— Тепер пора в дорогу, незадовго й північ буде..

— А коли до вас далеко, то може б таки тут переночувати, бо дуже то підбилися.

— Дурний ти, хоч вчений. Гадаєш, що в лісі так безпечно? А вовки! Ти втечеш може на дерево, а що з кіньми? Остане сідло тай копита. Не цурайся гостини, коли добрі люде просять, а то певно того пожалуєш. —

Хлопці зібрали свої статки, забрали решту мяса і, ведучи коней таки в руках, йшли за старим.

Той ліс показався дуже великим. Йшли більше години, а краю не було. В таким лісі можна справді пропасти. Аж станули перед високою огорожею з плота і частокола. За плотом гавкали люто собаки. Старий відчинив ворота, придобив собак, і подорожві пішли туди за ним. Недалеко воріт стояла хатина обведена загатою з лісової трави. Біля неї стяла клуня. До неї завели коні, яким старий заніс оберемок сіна. За той час дві собаки вовчої породи обнюшили подорожних зі всіх боків і стали ласитися. Одна таки підскочила і лизнула на привитання Марка по лиці.

— Добрі ви, бачу, люде, коли Лиско так з вами ласиться, то мудре сотворіння: лиху людину нюхом пізнає і не попустить їй. Знаєте, що він раз на смерть загриз розбишаку, що хотів мене самітного обрабувати. Як хопив зубами за горло, то і не пікнув.

Старий відчинив хатчину і попросив туди гостей. На припічку тліло. Він розвіяв огонь і засвітив грубу воскову свічку.

— Витайте мені, любі гості! Слава Богу, що напутив вас до мене, дуже вам радий — сідати просимо.

Хата була зовсім проста; піч, лежанка, одна лава, стіл, полиця усе з простих дощок. Над столом образ Богородиці, а докола нього повішана в порядку зброя: шабля, пістолі, дві турецькі рушниці. Видно, що старий клись то козакував. Старий розвів у печі вогонь, та став подорожних приймати, чим хата ба-

гата. Приніс із погребу глечик меду, поставив з мищиною патоку, поклав велику паляницю.

— Будь ласка, споживайте здорові та напийтеся, лише за горівку, вибачайте, бо її немаю.

— Не дуже то і нам за нею банно.*)

— Ну, коли так, то ладно. Деколи і у мене вона появиться, коли який купець барильце привезе.

— Хиба ж сюди купці заходять?

— А заходять, я з них живу, продаю їм мід, шкури, віск.

— Які шкури?

— Та вже ж, що не з мишей, а звірячі. Є лисячі, вовчі, ведмежі, сарнячі, оленеві — звіря тут досить. Від них я купую всіляку потребу, особливо порох, одержу, борошно, що треба.

— А цей ліс чий?

— Що ж тобі казати, коли не віриш. Казав, що мій, а ти за пістоль хапавш. Вгадай сам, чий він.

— Не тому я за пістоль хапав, — оправдувався Петро, — а то не знав я, який ви чоловік, а ми все маємося на острозі.

— Що й казати, — обзивається Марко, — ми все погоні виглядаємо.

— Погоні? А, звідкіля?

— З Острога, від князя...

— Смійтеся з того, кому б там хотілося зимою за втікачами ганятися? Коли б ти і кріпаком був, та від пана втік, то ще не важлилися би. Зіма не мама. Вони вас вже і так

*) Скучно

за пропащих вважають, і як у вас був який приятель в Острозі, то певно вже й панахиду за вас наняв.

— А вам, діду, не лячно так самому в лісі жити?

— От, вигадав! Чого ж лячно? Усюди в Бог. Чого ж мені боятися? Я із цього ліса вже двацять п'ять літ не виходжу, і тут мені так добре, як у Бога за дверима. Не те, що не голодую, та ще і другого нагодую, коли трапиться. Два рази до року приїжджав до мене купець: в осени по мід і овочі, — весною по шкури. Привезе мені полотна, соли, тютюну, пороху та олива, борошна на паляниці, сухарів — чогож мені більше потреба? А коли б лихий чоловік трапився, то ще не дам себе живого взяти, а всі вірні собаки теж за мною постоять. От, побудьте у мене який тиждень, то побачите, як тут у лісі гарно живеться. Ні зимою, ні літом мені не вкучиться. В зимі мисливство: от ти, лучнику, коли хочеш, то й завтра підемо на лови, лише прилагодь багато добрих стріл, то заведу тебе в таке місце, що не жаль буде труду. А літом, то в мене так, як у Божім раю, самому Адамові не було краще. Ех, коли б побачили! Як ліс стане зеленіти, як трава зацвіте, як пташка защебече, як бжола забрентить, як усе стане веселитися, то я старий аж відмолднію. Справді тоді й людей не хочу. Навештався я по Божому світу, був на возі і під возом, усячини надивився, а тепер відпочиваю, та Богові милосерному дякую, що мене в той рай завів..

— Куди ж ви, діду, бували?

— Спита́й краще, де я не бував... — говорив старий, стелячи гостям сіно на долівці. — Бував на Запорозжжі, з козаками на турка ходив походами. Крим мене знав, побував я і в тяжкій неволі бусурменській, лише слава Богові, що не довго, бо вдалося мені втекти поки на місце у Бахчи-Сарай завели. Як будете на Січі, то поспігайте старих січових дідів за Ониська Печеного... Що я тепер? Старий гриб, а тоді я молодець був... та що й говорити! Потому я з козаками на море ходив...

— А скільки вам, діду, років буде?

— Скільки мені буде, я того не знаю, то в Божій силі, я лише знаю, скільки мені є: вісімдесят минуло і на перший пішло.

— Молодший від нашо дідуся, — каже Марко до Петра...

— А твій дідусь хто такий?

— Далеко звідсіля, аж під Самбором, коли знавте. Йому минуло сто років, як ми ще хлопцями були, та у школу до Острога виїздили... Грицьком Жмайлом звався, незнать, чи ще живий?

— Коли живий, то нехай здоровий буде, а як вмер, то царство йому небесне... Жмайлів я знав на Запорозжжі кількох. У мій час було їх на Запорозжжі кількох. Та не кожний там і Жмайлом мусів зватися. Запорозжці такий химерний нарід, що кожному своє імення приложать, до чого хто вдався, або й так. Ось мій батько звався Залужний, а мене прозвали Печеним, а як прозвуть раз, то не відпросишся і не викупишся. Коли будеш за це сердитися, то вони ще більше при своїм бу-

дуть стояти. Ось із чого мене Печеним прозвали: Пішов я раз з козаками в Крим. Післали мене з другими на розгляди ворожої сили. Так трапилося, що татари мене піймали. Привели мене до якогось мурзи, та давай розпитувати, що і як, скільки козаків прийшло. А я наче б водив рот, — ні чичирк. Хіба ж своїх буду зраджувати? Тоді стягнули з мене сорочку, та давай припикати розпаленим залізом. Шкварчало моє тіло, а я затяв зуби, тай мовчу. І були б мене на смерть замучили, коли б не свята Покрова за мене не заступилася... Як мене так мучили, зробився крик: шейтан! аллах! аллах! А тут чую гомін та стукітню наших... Наскочила одна козацька чета, як вихор, вирубали татар, а мене освободили... Довго я лічився з ран, але таки не пропав... І тоді прозвали мене Печеним.

— Щасливо воно сталося, що ця чета на них натрапила...

— Еге ж! Побратим мене виручив... От, був товариш щиріший рідного брата... Царство йому небесне! У морі потонув, а я остався.

Старий присів біля печі, порпав ціпком огонь і важко задумався.. Дивився старечими очима на грань.. може там кого із своїх знакомих у своїй уяві побачив...

— Не знаю, як там у сих великих книгах, що в по церквах, написано, бо я не грамотний, але мені здається, що в Господа милосерного в така книга, де всі люде списані, і кожному приписана доля, від якої ні втечеш, ні встерешся. Так цьому й бути. Тому то

наші Запорожці нічого не бояться — що має бути, то й буде. Козак — то так, як муха: бренть, літає, веселиться, аж поки в мід не впаде...

— Або в дьоготь, — добавив Петро.

— Добре кажеш: або в дьоготь, або поки й яка птиця на проковтне.

В хаті стало горячо, мов у парні. Хлопці роздяглися до сорочок.. Довгенько ще в ніч балакали. Петро став розказувати, які тепер на світі порядки, та старий йому перебив:

— Не хочу слухати ні про людей, ні про їхні порядки, вони були і будуть все с-днакові, досить мені їх. Ти краще переказуй мені молитву „на сон грядучих“, а то далі забуду все.

Петро став говорити молитву, а дід повторяв за ним кожне слово..

В хаті стало тихо. Всі позасипляли. На дворі інколи собаки гарчали, коли під опліток який звір приближився.

Вранці старий заварив кулішу і побудив хлопців. Вони хотіли зараз вибиратися в дорогу.

— Ого! так мені за гостину відплачується? Ані думай один з другим їхати. Перед весною не пущу. Слава Богові, що гостей дав. Я хоч людей не люблю, а таки інколи за міром Божим скучаю і хочу з добрими людьми повеселитися, та побалакати.

— Нам, діду, пильно на Січ..

— Гадаєш, що Січ он там за оплітком, або край цього ліса? Ще, небоже, не одну

паляницю треба буде зїсти, заки туди дістанешся.

— Хибаж воно так далеко?

— А ти гадаєш, що близько? Коли поїдете тоді, як я схочу, то покажу і дорогу, а коли наперлися, то їдьте, але над вечером знову до моєї зимівки завернете...

— А тож як?

— А так, що я вас зачарую, і колесом будете їздити... я характерник... — Старий став сміятися... — Може ви, школярі, й не знаєте, що воно таке характерник?

— Характерник то такий козак, що із всякої халепи може себе вирятувати... що його куля не береться...

— Ось бо то й є.

— Що з чортом знається...

— О то вже неправда. Хіба таке в книжках написано? То неправда, бо характерник і чорта не лякається, тай і чорта перехитрить, окульбачить, та мов на шкапі їдить. А при тім він Богові молиться, в церкву ходить, людям добре творить... Ось який характерник і про таких я знав... А коли в мене ще останете, то і про тих характерників, яких я знав на Запорожжі, розкажу вам.

Нічого було робити. Хлопцям стало ніяково відказуватися від тої щирої гостини. Хто знає, як воно буде далі, чому ж не вихіснувати хвилі. І вони осталися.

Зараз другої днини пішли на лови. Старий пішов лише з Петром, бо Марко не міг ще добре ходити, так йому рана долягала. Петро мав нагоду показати своє мистецтво з луком. Не хибив ні разу. Старий не міг

з дива вийти. Того дня вбили скільки більших штук і з бідою дотащили їх до дому.

По вечері старий порався коло дсбичі, знімав шкуру, чвертував і вішав в димарі мясо, а коли по вечері полягали, зачинали балачку...

— Діду, — каже Марко, — ви сбіцяли розказати нам про характерників, я дуже цікавий почути.

— Ти собі будь цікавий на все. Старайся все своїм розумом збагнути. Чоловік, що не цікавий, остане до смерти дурнем. Але ти ніколи не кажи, що ти на що небудь цікавий. Особливо на Січі таких мають нізащо. Ти або слухай, що другі говорять і на вус мотай, або питай політично так, щоб ніхто не знав, куди ти міриш. Розумний чоловік, та ще й козак, куди инде мірить, а поцілить там, де ніхто того не сподівався.

— Спасибі, діду, за науку, вона нам придасться, та ти не заговорюй, лише розкажи, що обіцяв, а то завтра ні одного звіря не поцілю. Буду мірити в оленя, а поцілю в дерево...

— От і не говори! Хиба ж не знаю нашого брата мисливця? А що скаже стрілецька слава? Та вже досить, що обіцяв, то й додержу. Слухайте, поки не заснете...

— У мій час жив на Запорозжі характерник старий Артем Похожий. Ніхто не знав, скільки йому літ, бо він раз показував себе старим столітнім дідуганом, а другий раз молодцем, хоч під вінець ставай. Від других Запорозжців держався осторонь, усіх називав жовтодзьобами та дурнями. Говорив мало.

От так від нехочу кинув кілька слів, тай за-
мовк. Всі його поважали і боялися. Старши-
на поважала його тому, що ніхто так не по-
радив, так діла не повернув, як Артим. А на
язик з ним було піти дуже небезпечно, бо
відрубав мов сокирою. При тім був він неаби-
який силач. Возьме було коня поперед себе
і несе, як ягня. Піднесе на злечах гармату
з колесами, то нічого. Куля його не бралася:
що до нього встрелиш, то він і оком не мор-
гне. А вже тих татар, то торощив, як мишей,
та ще до них по їхньому говорив не гірш та-
тарина. Раз якось наскочив татарський загін
на наші степи, і зайняв табунець козацьких
коней. А тоді як раз коней нам було треба,
бо у похід ладились. Татари захопили і кіль-
кох молодиків, що коней пильнували. Дізнався
про те Артим, і не говорячи нікому ні слова,
сів на коня і поїхав. Кошовий навіть погоні
не посилав, бо ті, що спаслися, говорили що
татарва з добиччю вже певно в Криму. Не
знать, куди Артим поїхав, але він скорше
приїхав до Перекопу і тут вижидав Кримців.
Це все розказували спісля ті піймані хлопці.
Кримці такі раді, женуть добичу і ясир, аж
тут на дорозі стоїть старий жебручий татарин.
Здержав їх та щось по їхньому з ним галакає.
Татари здержалися і його обступили. Йому
якраз треба було мати їх всіх у купі, щоб
не розбігалися. Тоді він миттю скинув татар-
ську шапку, відкинув сиву бороду — вона бу-
ла у його бачите причіплена — а тут довгі
козацькі вуси показалися. Зпід поли витягнув
кусень довгого заліза. Говорили опісля хлоп-
ці, що їх двох ледве то залізо піднесли. Тоді

як зачне бити, кого попав по спині, то так і переломив хребет, а кому по голові достанеться, то й мізок зараз на верха. Усіх побив. Тоді порозв'язував хлопців, закурив люльку, тай каже:

— Ну, хлопці, пора нам до дому.

І у трьох пригнали табун коней до дому. І гадаєте, що хоч одним словом почванився з свого діла? Ні. Махнув рукою, наче б він йно муху забив.

— А раз його ляхи піймали. Намотловився він тих панів драгунів, чи як там вони називаються, а опісля станув тай ні вусом не моргне. В нас усіх і дух завмер, бо він нам тоді ватажкував. Ну, не оборонемо, як він сам себе не оборонить — пропало. Кожний втікає в комиш. А вони вже й не дивляться на нас, лише вяжуть Артема, але він за кожним разом, як його вяжуть мотузами що мали сили, йно рушить руками, то всі мотузи потріскають, мов те павутиня. Вяжуть знову, а він те саме. Ми з комишів дивимось, що воно буде. За третим чи четвертим разом він вже нічого. Стоїть звязаний, як вівця. Його повели — такий смиренський, що годі. Що сталося? Чи так знемігся? А вони такі раді, вигукують, та веселяться. Неодмінно настромлять на палю, або почвертують живого. Ми ждемо нощі, щоб до себе перекрастися, аж тут Артем як не гукне над нами:

— Хлопці, збирайтеся, тепер ворогам справимо бенкет.

Ми гадали зразу, що то його праведна душа при нас з'явилася, а то сам Артем

Побратими.

стєть, як і перше, люлька в зубах, а шабля в руці.

Повів нас опісля в ночі на ворожий обоз... Господи, що там тоді за бенкет був.. усіх перебили, багата здобича лишилася нам у руках. Тоді Артем каже:

— Ходіть, хлопці, похажу вам, кого то вороги замість мене піймали.

Приходимо поміж обозові вози, а там до великого паля, вбитого в землю, стоїть на грубїм ланцюгу привязаний цап.

— Що, що?

— Ну, кажу вам цап. Гадаємо собі, воно ж і правда, що Артем, бо хіба ж цапа вяже хто на ланцюгу до такого паля?

Ог бачите, що то значить бути характерником!

— Може він з чортом знався? — каже Марко.

— Гріх тобі, синку, таке говорити. То був богобоязливий чоловік, мелився, на церкві давав у Черкасах, вбогого не поминув... То вже такий угодник у Господа був, і Пречиста йому в усіх пригодах помагала..

Такі балачки й оповідання вели вони кожного вечера.

Петрові таке життя в лісній пустелі дуже подобалося, і радо був би тут посидів до весни. Та Марко намагався дуже їхати. Йому вже не давала супокою та думка, що можуть їх догонити. Він просив Петра, трохи не плакав, щоб уже раз їхати далі. І Петро дав наклонитися.

П'ятого дня заговорив до діда:

— Нам, діду, пильно на Січ.

— Останьте ще трохи, — просив Онисько, — хиба вам у мене зле?

— Нам пильно.

— Та воно ~~небезпечно~~ тепер їхати — мороз пустив, буде сніг, а може...
Пам'ятайте, що тут довкруги нема ніякої оселі, ніякого захисту, та ще як із шляху зібетесь, то пропадете..

— А весною, як води порозливають, а опісля, як татарва рушиться, ще небезпечніше буде..

— Щож порадиш? Їдьте з Богом, на мотузок вас не прив'яжу.

Другого дня вранці, попрощали старого, подякували за хліб-сіль і поїхали.

Старий дав їм багато харчів на дорогу, нав'язав сіна для коней. Виправляв їх у дорогу, мов рідних синів, розповів їм, кудюю їхати. Та коли вже мали виїздити за ворота, він зняв з стіни ікону Богородиці і благословив їх в дорогу, достоту так, як дід Грицько Жмайло зробив, коли виїжджали з Кульчиць.

— Поклоніться від старого Ониська матері Січі та Дніпрові Словутиці, і мене помяніть у ваших молитвах!

— Оставайте здорові, діду!

Зразу їхали лісом, поки знова не опинилися в чистому полі без краю.

— Жаль мені цього зимівника, таї старого діда. Ти завважав, що він прощав нас так, як наш дідусь..

— Його благословення піде вслід за нами, — каже Петро, — бо він богобоязливий, праведний чоловік.

— Коли б я почував себе безпечним, я увесь вік звідсіля не рушився б. Так тут гарно жити...

— Добре так жити, а молодий не видержав би. Кінь відгого кортить у світ між людей розуму добути, та слави нажити. Старі люде говорять, що те все, за чим люде ганяють, суєта. Молодий, хоч вірить тому, а все ж хоче сам те все збагнути, інакше не може бути, бо світ явився б на ніващо. Старий Онисько лишається у своєму лісі при пасіці, бо він уже своє відробив. Тепер черга на молодих, поки знову не доведеться лягти за печю. Ми призначені до діла, до слави..

Було вже з полудня. Небо занеслося чорними олівяними хмарами. Чути було у воздуху сівогість. Сонця не видно стало. Довкруги стало темніти. А далі почав падати грубими пластами сніг. Зразу рідко, а відтак що раз густіще. Хлопці нагодували коней, перекусили, що було в торбі, і поспішали що сили далі. Онисько розповів їм дорогу, кудю їм треба їхати. Та чи можна було тепер потрапити тай з шляху не збитися? Сніг падав що раз густіше, а далі завелася хуртовина. Мело снігом з усіх боків, що на кілька кроків нічого не було видно. Хлопцям стало страшно. Вони мовчали, думаючи те саме. Нарешті простогнав Марко:

— Пропали ми, Петре, тут нам остання година, в снігу загинемо.

— Не говори так, Марку! Бог батько... От, краще ми помолімося... щира молитва із дна моря добуває. Як тяжко було з нами не-

давно, а дав Бог, що знайшли захист один і другий, знайдемо ще...

Та воно лише так говорилося, а небезпека була велика.

Снігу нападало багато. Коні стали постогнувати. Вони дуже знемоглися, бродячи у мокрому великому снігу.

— Мене страшно пече рана, — говорив Марко, — до сідла обтер.. може би ліпше пішки йти?

— Куди! все ж, що кінь на чотирох ногах, то не чоловік на двох.

— Онисько говорив, що тут ніякої оселі близько не буде.

— Хіба ж ми вже від Ониська близько? Цілу днину ідемо.. Не журися, трапиться який небудь хутір.

Та Петро сам не вірив у те, що говорив. Він говорив на те тільки, щоб свого побратима не тривожити, але й потішити.

— Петре!

— А що?

— Чи ти пам'ятаєш наші Кульчиці?

— Як таке можна забути?

— Я вже там ніколи не буду.. — і він зітхнув важко.

— Не говори! У всім воля Божа, не бути тобі, то й мені не бути.

— Я прочуваю мій кінець. Мені привиджується, що це наше кульчицьке оболоння. Ось там стоїть наша стара церквця, під якою твій покійний батько поляг.. Гм... Бачу і старого дідуся Грицька: стоїть з образом, як тоді, коли нас прощав.. він таки мене кличе, їй Богу!

— Тобі, Марку, так привиджується, то все так бував під снігову пору.

— Сам не знаю. А чому тобі не привиджується? Це так перед смертю. Я це знаю. Тіло завмирав, а душа освободжується і тому бачить таке, якого чоловік здоровий не видить.

— А вже ж, щоб там яка душа не була, а не побачить тут ні Кульчиць, ні обслоння, бо це зі сто миль звідсіля! — жартував собі Петро, хоч йому ніраз не було до жартів, бо від слів Маркових його проймало жахом, трівогою.

Він боявся ще одного, про що Маркові не згадував: коли б так тепер надбігла тічка вовків, тоді було б їм амінь.

Петро зближився до Марка й приложив руку до його чола. Воно було гаряче, мов грань, хоч холодний сніг безупинно його обліплював. У висках бив живчик, наче мслотком.

— Ти, Марку, нездужавш..

— Тихо! чуєш? десь недалеко дзвони дзвонять. Так само дзвонили в самбірській церкві, як приїхав владика на наш екзамен. Ти маєш ще той хрестик?

— Певно, що маю... Владика говорив, що він нас від усякої біди вирятув.

— Але дзвони таки дзвонять, що й ні говори.

— Це в тобі так кров ворухиться. Не думай про те, брате, а краще молися до Пречистої, щоб за нами заступилася..

— Молитися буду, щоб Господь гріхи простив, мені вже не жити...

— Не вдайся в розпуку, все буде гаразд.

— Мені вже загинати, так загинати. Отсим гріх свій спокуюю. Я ж вбив чоловіка. Але чого ти зі мною гинеш? Ти в нічому не повинен, тобі би йно жити... а мені все одне: чи на шибениці повиснути за вбивство, чи в снігу закаменіти, може так і краще...

А тимчасом курява не вгавала, але ще більше з кожною хвилею душала. Петро знав, що це значить. Він втратив усю надію.

— Пропало! — крикнув Марко в передсмертній розпуці. — Слухай, Петре. Послухай мене ще раз перед смертю... Лиши мене тут, а сам втікай, рятуй себе! Я вже не можу на коні всидіти. Рана огнем пече, я мушу злізти з коня, а йти нездужаю... А як вернеш унаші Кульчиці... так постав мені під церквою на цвинтарі хрестика.

— Марку, не говори небилиць, забороняю тобі це.

На дворі стемніло зівсім. Метелиця не вгавала, а снігу насипало по коліна. До того взявся ще сильний вітер, що кидав масою мокрого снігу на всі боки й заліплював очі та запирав духа.

— Бачиш, Марку, зараз буде біді кінець, цей вітер геть розжене снігову хмару й ви-погодиться.

Марко мовчав. Коні страшно потомилися, вони тяжко стогнали й ледво волікли ноги. Часто вони приставали й треба їх було підганяти. Петро сгав зтиха відмовляти передсмертні молитви. Йому страшно було жаль молодого життя. Ладився, мов сокіл, до лету, та крила передчасно підломило.

В тій хвили кінь Марка спотикнувся й упав зразу на передні коліна, а опісля повалився в сніг боком, застогнав і простягся. Петро скочив зі свого коня й з бідною витягнув Марка зпід неживого коня.

— Ет, може й так бути, сідай на мого коня, а я його поведу; я прочуваю, що тут десь недалеко буде людське житло.

Марко отягався.

— Лиши мене, Петре, тут; мені так страшно спати хочеться. Я ось так приляжу біля того бідного коня й трохи подрімаюся... а ти... ти втікай звідсіля, бо тут смерть!

Він скрикнув ті слова якимсь нелюдським страшним голосом... втікай!

— Марку! я старший, мене маєш слухати, — говорив твердо Петро, — зараз сідай на коня!

Він з бідною висадив Марка на свого коня, взяв за поводи й, бродячи в глибокім снігу, йшов навмання.

На світі стояла ніч, ніч біла, як сорочка мерця.

Воліклися якийсь час, а далі й кінь під Марком став спотикатися, поки не впав, як і його товариш..

Петра аж заморозило. Пропала остання надія. Він узяв Марка під руку й так бродили далі нога за ногою.

— Не можу далі й кроком рушитися, — говорив Марко, сідаючи в снігу. — Лиши мене тут.

— Не лишу, — говорив завзято Петро, — пропадемо, так вкупі в братніх обіймах, як слід щирим побратимам. Сідай мені на плечі..

— Не хочу.. Я остану тут, а ти втікай.

— Мусиш! чув? я приказую.

Він скинув з себе кожух, нагнувся й підсадив на себе Марка та взяв його попід ноги.

— Держися шиї, та не души, щоб можна дихати.

Тяжко було Петрові нести недужого товариша. Хоч зимний вітер прошибав до кости, він прів і добував останніх сил, щоб наперед крок за кроком поступати.

Аж нараз... Господи! чи це може бути правда? Петро почув гавкання собак, що несло десь здалека збоку... А може це лише так причулося? Маркові причулися дзвони, а йому голос собак. Та ні, воно справді так...

— Марку, чи ти чуєш щось?

— Я давно вже чую голос собак, та нічого не говорю, бо ти кажеш, що мені прислухавтсья й сердитсья на мене. Та коли ж правда, то пусти мене, я вже відпочив і піду сам.

Маркові справді прибуло сили. Держачися за руки, поспішали, що мога, далі на голос. Собаче гавкання ставало що раз ближче, виразніше помимо виття вихру.

— Як є собаки, то є й люди, якась оселя недалеко. Радій, братіку, молитву нашу вислухала свята Покрова.

Тяглися так довший час, аж станули над якимсь широким ровом, за ним щось сіріло, наче б ліс, а за тим гавкали собаки. Не знать, хто там живе?.. Хай би й татарин, а все ж людина. Собаки, почувши чужих людей, ще дужче стали гавкати та присікатися.

Петро став гукати з цілої сили:

— Гей, люде добрі, пустіть подорожних!
Товариш мені занедужав. Рятуйте, Бога ради!

— Я тут трохи приляжу, тай відпочину..
мені дуже спати хочеться.

— Не можна тепер спати, — крикнув
сердито Петро... — Хочеш заснути на віки
тепер, коли ми людей знайшли? Кріпись, Марку,
вже нашій біді кінець.

— Люде добрі, рятуйте мерщій, душа
християнська пропадає..

Собаки гавкали, аж землю гризли.

За тим лісом щось заметушилося, скрип-
нули десь двері, чийсь голос закричав:

— Пугу! пугу!

— Христа ради, пустіть, бо загинемо.

— Хто ти такий, озовись, а то собак на
тебе пушу..

— Не роби цього, добрий чоловіче, гріха
на душу не бери.. ми подорожні козаки, з шляху
збилися, а мій товариш хорий..

— Такий ти козак, що козацького зви-
чаю не знавш, верещиш, мов баба..

Знов собаки прискочили й стали гавкати.
Знов скрипнули двері. Тепер побачив Петро
світло.

Перед ними відчинилися ворота, яких
Петро досі не помітив.

Він рушив наперед, а Марко впав зімлі-
лий на землю.

— Стій, дурню, — кричав той чоловік, —
не йди, бо в рів упадеш, хай спущу міст.

Щось заскрипіло, один чоловік світив
смолоскип, другий спускав великий деревляний
міст півперек рова.

— Тепер ходи!

— Не можу, товариш зімлів, допоможіть!
Двох людей перейшло міст і взяли Марка на руки. Один світив смолоскип і відганяв собак.

— А ти, небоже, без кожуха вибрався по степу гуляти?

— Був у мене кожух, та я його скинув, тяжко було нести недужого товариша...

— То ти його ніс? Ну, ну...

— Годі було побратима в біді лишати...

— А лука, то таки не кинув.

Війшли в сіни, а звідси в простору теплу хату...

Були врятовані.

Напроти них вийшов з другої кімнати високий козак з довгими вусами та чубом закрученим за ухо. Він був босий і в сорочці. Свої широчезні штани попідв'язував здолу мотузками. Видно було, що він тут хазяїн. Марка казав занести до другої кімнати й покласти на печі. З нього зняли кожух, роздягли й ззули чоботи, перемоклі від снігу. Козак розняв йому пальцями рота й вляв ковток горілки. Відтак натирав йому груди й виски. Йому помагав у тій роботі другий старший чоловік.

Марко відотхнув важко й отворив очі, та знову їх заплющив. Козак обернувся до Петра й каже:

— Твій товариш хорий, його треба довший час лічити...

— Та чейже видужає, — сказав заляканий Петро.

— Як Бог схоче, то видужає.

Марко відкрив знову очі, оглянувся довкруги й спитав:

— Петре, де ми тепер?

— У добрих людей, парубче, — каже козак.

На те Петро:

— Ми подорожні козаки, в степу заблукали...

— Хіба я тебе питаю? Бачу, що хрещені, тай цього мені досить. Знаєш, що в святім письмі говориться про милосерного Самаритянина? Як ти голодний, то сідай їсти, а як ні, то лягай спати, а завтра, то вже поговоримо.

— Я дуже голодний, бо вже давно не їв.

— Максиме, подай йому з печі вареників, а твій товариш хай вибачить, сьогодні нічого не дістане, хіба молока.

Петро, заїдаючи вареники, мав час роздивитися по хаті. В першій кімнаті, куди ввійшли з сіней, напроти дверей стояв стіл, застелений білою скатертю. На нім лежав хліб, сіль, і стояла пляшка. За столом і під вікнами довгі деревляні ослони, застелені багатими турецькими килимами. На стіні образи в золочених рамах. Понад вікнами на цілу довготу стіни полиця, а на ній ріжна посудина: деревляна, мідяна, а то й срібна, миски, полумиски, збанки та чарки. На противній стіні від вікон навішано всілякої зброї: рушниці, шаблі, кинджали, келепи, ножі, все багато сріблом коване.

При дверях грубка з зелених кахлів. Це була світлиця для гостей. Петро зміркував, що попав до славного козацького лицаря. Це все по тодішньому звичаю не було куплене в краму на базарі, це була воєнна здобича,

якою тодішні люде величалися, й про кожну річ уміли сказати, де її здобуто.

В другій кімнаті стояла велика піч на хліб з грубкою для тепла, і з припічками, на яких можна було спати. Під стіною стояла лежанка, вкрита кожухами. Кімната не вибаглива, яка трапляється усюди по селах.

Максим постелив гостям на печі. Марка непритомного ледви туди висадили.

На дворі змагався страшний вихор. Вітер бив скажено об стіни хати, наче б хотів її вивернути. Петро вкрився кожухом. Він був мокрий до самого тіла. Дякував Богові за спасення, бо в таку негоду пропали б у степу певно. Йому дзвонило в ухах, переходило через голову страшно йно що пережите. Відтак заснув мертвецьким сном. Захріп і Максим на лаві. Один хазяїн не спав. Він шептав молитву за „путешествуючих“.

І хуртовина там, на світі, не хотіла спокоїтися...

Марко став зпросоння балакати:

— Господи, я ж не хотів того... я... не хотів його вбити.. раз лише вдарив з пересердя.. за мою кривду.. за неповідні побої.. ще й глузував з мене.. Ох, Боже! прости мені гріха в передсмертній годині! Петре, Петрусю!.. Лиши мене тут, хай я загину, та мій гріх спокують... а ти будеш.. ти мусиш жити... ти в нічому не повинен... ти втікай, мерщій, тут смерть!

Марко скрикнув страшно, наче б справді побачив смерть з косою.

— Дідусю, ой, дідусь прийшли, — говорив, мов врадувана мала дитина... — Йду вже, дідусю, йду зараз.. тільки з Петром попрощаюся.. Дідусю, — говорив крізь плач, — я нічого не винен, я вікон ректорові не вибивав, бігме Боже! Дідусеньку.. чи далека нам дорога на той світ?.. до Господа небесного.. Не лишай мене самого... я дуже боюся...

— З ним щось недобре, — говорив до себе старший козак. Встав з лежанки й завіттив свічку. Марко сидів на печі. У нього горіли очі, усе лице було, мов у полуміні. Розкидав руками й безупинно балакав уривані слова.

Козак прийшов до нього й обмацав голову й тіло, Марко його не видів.

Хазяїн закликав Максима, що спав на лаві:

— Вставай, небоже, з тим парубком не добре щось коїться. Вважай на нього, я розведу огонь. Зілля треба заварити.

В тій хвилі Марко крикнув: Вже йду! й скочив з печі в обійми Максима, що його придержав.

— Покладь його на мою постелю.

Пішов хазяїн, приніс липового цвіту, кинув у кипучий глечик і всипав патоки.

Марко не давався Максимові:

— Гайдуки, голубчики, пустіть мене, не віддавайте на муки, не сажайте в тюрму!

Він страшно плакав.

Хазяїн помагав Максимові, та заспокоював:

— Не сійсь, синку, нічого тобі гайдуки не зроблять, ти в безпечнім місці між козаками.

Коли діткнулися болючого місця, Марко засичав з болю.

Поклали його на лежанку горі спиною. Хазяїн став обережно його роздягати, пски не добрався до болючого місця. Окрівавлена сорочка пристала до рани. Треба було відмочувате сорочку теплою водою. Показалася велика рана.

— Здорово вибили, чортові сини, дивись, Максиме, та держи його таки так, поки я не вернуся.

Хазяїн пішов до комори, приніс якогось сушеного листя, яке розмочив у воді. Рану промив теплою водою, обложив розмоченим

листям і обв'язав. Тепер обернули Марка і посадили. Хазяїн подав йому кухоль липового вивару з медом.

— Пий це, парубче, здоровий будеш.

У Марка запеклись уста, аж почорніли. Він жадно глотав солодкий напйток, бо спрага його мучила.

Від того хорий наче б прочуняв. Дивився на всіх наляканими очима:

— Де я? Що це? Петрусю, чи ти тут?

— Твій Петро спить, і ти проспися, ти безпечний. ніхто не рушить тебе і гайдуків не бійся, бо ти між добрими людьми, що тебе не зрадять і нікому не видадуть...

Марко знеможений впав на лежанку. Хазяїн поклав йому мокре полотенце на голову і груди.

Марко дихав важко й заснув.

Хазяїн просидів коло нього усю ніч, змінюючи полотенця. Максим кунав на лаві, далі приліг і захріп.

А на дворі не вгавала заверюха.

Вихор вив та свистів на всі тони, бив об стріху снігом. Достоту чортяче весілля завелось там на дворі...

Над раном здавалося, що минулася в Марка горячка. Він спав спокійно. Петро прокинувся аж коло полудня. Перше його слово, як не побачив біля себе товариша, було:

— А Марко де?

— На моїй лежанці. Добре ти спав, хлопче?

Петро зліз з печі й приступив до Марка:

— Що з ним, батьку?

— Нічого, подужає, нехай йно зіпріє доб-

ре. Ми його зараз на піч перенесемо та добре кожухами вкриємо.

Перенесли його на піч, у якій горів огонь, наче під хліб.

— Тепер мені розкажи, Петре, куди ви небожата, в таку лиху годину чимчикували?

— Ми козаки, на Запорожжя їхали, та в дорозі в снігу заблукались, з шляху збилися.

— А ви ж знали шлях на Запорожжя?...

— Кожда дорога веде на Запорожжя...

— Те, те, те.. Як не вмієш брехати, так кажи правду, ось що. Ви й не козаки й розуму козацького у вас дасть Біг. З Острога не туди на Січ дорога. Не козаки ви, а школярі, бо козацького звичаю не знаєте. Нема у вас козацького розуму, бо добрий козак не пускається в дорогу в таку пору.

З Острога? — питає наляканий Петро. Йому вже тоді ніяково було, як хазяїн назвав його по іменню, звідкіля він те все знає?

— З Острога! — повторив хазяїн. — Я тобі ще щось скажу, що я знаю. Твій товариш був суджений в школі за те, що вибив ректорові вікна, хоч він того не зробив. За це вибили його дуже болюче різками. А опісля він з пересердя вдарив брехуна і вбив відразу. Через те ви передяглися за козаків, і втекли в світ навмання, міркуючи, що Запорожжя зараз за бурсацьким тином. Коли б були так трохи ще поїхали на право, були б попали між буджацьку орду. Тоді би було вам Запорожжя. На щастя ваше, — так вже вам Пречиста Діва помогла, — ви натрапили на мою редуту, а то було би вам амінь. Бо кого степова зима візьме в свої обійми, того не ви-

Побратими.

пустить аж до страшного судища Христова.

Петро не міг з дива вийти, звідки хазяїн те все знає. Хіба ж тут були вже княжі гонці і все розповіли, та ще й піймати приказали? Петро зложив перед козаком руки, як до молитви, і став благати:

— Батеньку рідний! Не видай нас княжим слугам! Помилуй наші молоді голови! Мій побратим нічого не винен, він лише з пересердя, що його з наклепу скарали. До віку вам служити буду, лише захистіть нас, сховайте в себе.

— Ех ти, зелене, дурне! Хіба ж я княжий гончий, щоб втікачів ловити? Знай мене: я сотник запорожського війська, Іван Чуб, а то моя слава на всю Україну редута Чубівка. Хто попав під мій покров, той безпечний, як у Господа за пазухою.

— Та коли б сюди наспіла княжа погоня, гайдуки, так...

— Начхати мені на твого князя і його гайдуків. Хай попробує мене взяти. Не доказала того орда, скільки разів собі зуби вищербила, не візьмуть і княжі гайдуки. Шкода, що ти письменний, та таке верзеш.

Петро приступив і поцілував сотника в руку. Він цілком заспокоївся тай питає:

— Пане сотнику, звідкіля ви все про нас знаєте, це для мене дуже цікаво.

— Ха, ха, ха! Невелика штука, а дурному чудо: твій брат виговорив у горячці цілу вашу історію.

— Він не брат мені, тільки побратим.

— То ще краще, коли так твердо побратимство держите. Ти його ніс на плечах?

— Коні нам попадали, годі було його в степу оставляти на певну смерть...

— Гарно, синку! Люблю за це і давай, хай тебе поцілую, як твій батько. Ти ж з Острога лише задля побратимства утікав. Будуть з вас люде. За твого Марка заспокійся. Я не таких лічив, тай вилічив. — Тепер приймаю вас до свого товариства. Побудете тут, козацького звичаю навчитесь. Скучати в мене не будете. А як прийде слухний час, тоді з Богом на Запорожжя я сам вас вишлю.

Сотник обняв і поцілував Петра в голову.

— Тепер посидь ти коло Марка, а я вийду. Там у печі в глечик з завареним зіллям. Коли прокинеться, дай йому напитися. Та скажи, як вас зовуть, бо я вас у мій козацький реєстр заведу.

— Я Петро Конашевич, а мій побратим Марко Жмайло Кульчицький.

— Невже ж! — скрикнув врадуваний сотник. — Ви певно зпід Самбора?

— Так, справді.

— Петро Жмайло товаришував зі мною на Січі. Враз ми у Крим ходили. Славний козак був, на шаблі мистець. Шкода його, замолоду поляг головою.

— Це був рідний стрій отсього Марка.

— От гаразд! Будете для мене любими гостями, а опісля товаришами.

— А я все ще побоюся, що за нами буде погоня.

— Дурниця! Кому схочеться за якогось там цапообразного діякона погоню висилати за двома зеленими бурсаками. Та скажи мені,

звідкіля ти роздобув такого лука. Штука не аби яка, панська...

— Це подарував мені князь, як вернув з походу на Косинського.

— Видно, що князь дуже радий з того, що побив Косинського. Невелика штука. Косинський горячо купаний. Взявся до боротьби з такими дуками, не обчислив гаразд своїх сил.

Сотник вийшов.

В тій хвилі Марко підвівся й сів на печі. Він дивився кудись широко відкритими очима.

Петро прискочив до нього, врадуваний.

— Марку! голубе мій! Ми безпечні, вдобрих людей, промов до мене хоч слово.

Марко не пізнав товариша. Як Петро наблизився до нього, він відтрусив його з цілої сили:

— Геть від мене, ти, диявольський діяконе! Не приводь мене другий раз до гріха, я ще одного не спокутував... — Марко кричав.

Надійшов сотник.

— Він іще в горячці, ще не отямився. Ти його напувай пильненько тим зіллям. Не дам його. Кожного Жмайла два рази шкода.

Сотник обернув Марка, щоб перевязати рану.

— От, поглянь, як здорово били.

Петра аж за серце стиснуло. Рана була більша, як зразу. Місцями повідпадала шкура. Марка пильнувати лишився Максим. Сотник пішов з Петром через сіни до куреня обідати.

Курінь то була простора кімната, на яких сто людей. Стіни були городжені з хворосту й обмазані глиною. Попід стінами стояли ле-

жанки, а на середині, на гаку висів чималий казан, з якого йшла густа пара. Під казаном горів огонь. Дим виходив димарем у гору, аж під стріху. На стінах висіла козацька зброя. На почетній стіні висіла ікона Покрови, а під нею горіла на срібнім ланцюжку лямпка. Здовж куріня стояв довгий стіл а по обох боках лави.

Петро такого ще не бачив. Він не знав, на яку ступити, й що з собою зробити.

Сотник каже:

— Прийміть до гурту нового товариша, називається Петро Конашевич. Дайте нам їсти.

Козаки підходили з деревляними мисками до кухаря, а той черпав кожному великою варехою. З цими мисками йшов кождий до стола й сідав, виймаючи зза халяви ложку. Знайшлась миска і для Петра. Сотник сів на почесному місці. Відтак стукнув до стола і всі повставали. Сотник проговорив голосно: „Отче наш“, перехрестив тричі стіл і тоді всі посідали. У Петра не було ложки.

— Їж, товаришу, — глузували козаки.

Петро добув ножика, відкріїв кусок хліба й зробив собі ложку.

— От, бачите, що вмів собі дати раду.

— Коли б мені роздобути кусок яворини, то завтра матиму свою.

— Не лише яворина, у нас знайдеться й кривий ніж, — каже сотник.

По обіді пішов сотник спочивати, а Петро остав і знайомився з козаками.

На стіні висіла бандура.

— Чи можна взяти? — питає Петро.

— Як вмєш грати, то можна.

Петро навчивсь грати на бандуру в бурсі.

Підстроїв струмент і вдарив по струнах. Зразу „пробував пальців“, а відтак заграв дрібненького, що аж жижки скакали.

— Ось мистець! — говорили козаки, обступивши його довкруги. Далі стали притупцювати і вдарили тропака.

Петро грав, козаки гуляли, аж попріли.

Тепер вдарив скілька акордів і заспівав думу. Голос у нього був гарний, дзвінкий та сильний. Усіх узяв за серце, кожний слухав, запираючи в собі дух. У куріні стало тихо-тихесенько. За тим пішла друга пісня, як батько виправляв сина в похід, як сестра виводить братові коня вороного, а мати-жалібниця нишком плаче, та молитвою супроводжає, як козак дістається в турецьку неволю...

Так усі заслухались, що не бачили, як ввійшов у курінь сотник і станув позаду інших.

Петро скінчив сильними акордами бандури.

— Бог тебе сюди прислав, сину, — каже сотник, і поцілував його в голову, — такого голосу я ще з роду не чув. Не їв ти дармо хліба в бурсі. Спасибі, що розважив душу, та повеселив. А що хлопці — раді з нового товариша?

— Дуже раді! Хай здоровий буде.

— Хвалить, та не перехвалюйте, — обізвався старий осаул, Касян Байбуза.

То був старий, високий та сухий, мов вуджена козяча лопатка, дідуган. Він шепелів тому, що в нього зубів не було. Був дуже строгий і злючий, а до сотника щирий, хоч не раз на сотника воркотів, мов старий пес. Сотник зробив його осаулом тому, що знав козацький звичай, як „Отче наш“. Розумів добре

всі козацькі й татарські хитрощі й провадив усюди порядок, як у годиннику. Навпаки сотник був м'якого серця й на високи молоді дививсь крізь пальці. Найбільше ремствував Касян, що сотник псує тих шибайголівів і не дає їх вивести на добрих козаків. На Петра дивився він зпід лоба сердито й жалкував, чого вчора того дурного жовтодзьоба пустив у реду.

— Хвалить та не перехваляйте, — повторив ще раз Касян. — Не кожний бондурист буде добрим козаком. Лицарство в шаблі, а не в бандурі.

Така бесіда всім не подобалась, бо Петро всіх взяв за серце, та ніхто не посмів старому противитись. Навіть сотник скривився на це, та не казав нічого, лише махнув рукою.

Петро показував, що цього не бере собі до серця, та щоби звернути бесіду в інший бік, каже:

— Товариші, а дайте мені кусок доброго дерева, тай того кривого ножа, я собі витешу ложку, бо не буде чим вечері їсти.

Петро сів на лавці, й став мовчки стругати. Небаром вийшла гарна ложка.

Сотник оглянув і каже:

— Витнеш таку й для мене. Ти й тут мистець.

Ложка пішла по руках, аж дійшла до Касяна. Йому вона не подобалась.

— Такою ложкою треба два рази так довго їсти. То для дитини ложка, а не для козака.

— Годі, батьку! В кого нема в роті зубів,

то може там і волами заїхати, а в мене поміж здорові зуби велика ложка не влізла б.

Касян аж закипів зі злости. Всі пізнали, що Петро не до його беззубого рота, й раді були, що старому хрінові так відрубав.

Старий не знав, що відповісти, й зараз вийшов з куреня.

— Чого він такий злючий, усе йому не влад.

— Він такої вдачі, та притім добрий, характерний козак. Але в тебе, Петре, гострий язик.

— То лише тоді, коли за що нелюбого завадить, а так то я не страшний, посачите.

Марко приходив помалу до себе. Дуже підупав на силах. Горячка його знемогла так, що зразу Петро мусів його водити під руку. За той час Петро мав нагоду пізнати цілу редуту й порядок, який тут заведено.

Ця редута — звана Чубовою редутою, або Чубівкою, була одна з тих, які козацтво ставило на пограничі земель татарської орди. Вони мали на меті не лише зорити за рухами татар, але ще в разі татарського набігу орду здержувати, а то й нищити. В редуті звичайно посилено із Запорожської Січі відділи Запорожців, які змінюлися.

З Чубівкою було инакше. Тут засів засів запорожський сотник Іван Чуб. Він її побудував і випосажив у всі потреби і не хотів звідсіля рушатися. Навпаки, він завів тут козацьку школу на подобу Січі. Сюди приходили молоді люди, хто мав охоту козакувати, й тут під умілою рукою сотника, під умілою й твер-

дою рукою осавула Касяна Байбузи, ставали справжніми козаками

Таких вишколених у воєнному ремеслі людей посилав сотник від часу до часу на Січ з окремим реєстром. Хто в той реєстр попав, приходив на Січ не як новик, а як козак товариш.

Чубівка лежала на правому березі Синюхи, що впливала до Бога То був чотирокутник, окопаний із трьох боків високим валом. З четвертого боку притикала вона до великого ліса. З того боку була забезпечена ровами, засіками, вовчими долами і такими іншими штуками. В потребі можна було випустити з недалекої Синюхи воду, а тоді цілий простір між лісом і редутуою заливала широко вода. Щоби остерегти добрих людей, що не туди дорога в редуту, понастромлювано на краю ліса на тичках черепи з татарських голів.

На двох рогах валів редуту стояли наріжники, де містились по дві гармати. Вали були порослі терниною і дикою рожею, а на верху йшли дубові палісади з дірами до стріляння. Навкруги валів був широкий рів, а в ньому застромлені кінчасті коли. Хто в той рів упав, мусів застромитися на палі. В редуту вело двов воріт з противних боків з мостами до підношення на ланцюгах. У ворота заходилося попід земляний вал.

Редута виглядала з верху, мов який ліс.

В середині стояла хата сотника з приліпленим до неї курінем. Хата була широка, присадкувата. Крім тих двох кімнат, які вже знаємо, була тут і комора, від якої ключ носив або сотник, або коли його не було, його вір-

ний товариш Касян. З комори тої, де хазяїн ховав свої скарби, входилося в таємний хідник глибоко і далеко попід землю — геть аж до ліса серед великої гущавини. Коли б у редуті не можливо було вдержатися, то можна було втекти тим льохом у ліс, а тоді поминай, як звали.

У самих валах, довкруги невеликого майдану, містилися будинки й стайні, та склади на хліб і пашню, бо Чуб завів своє хазяйство. Зараз за редутою, по другій стороні ріки, були розлогі поля з усяким хлібом і пасовиска для товару й коней.

В редуті був військовий січовий порядок. Були поготівля й сторожі. Як лише сторожний козак помічав небезпеку, давав умовлений знак. Тоді робітники утікали з поля, скотарі й конюхи заганяли товар і коні в середину редути. Підносили міст і зачиняли ворота. Ця редута стояла близько буджацької орди, й частенько стрічала непроханих гостей оловом.

Згадати б ще, що крім хати всі будівлі були вкриті землею, й ніяким способом не можна їх було із зовні підпалити.

Ніхто тут не дармував і не нудьгував. Кожний мусів робити, до чого його поставили. Робота була розложена на кожну годину, а хто би зробив не так, стрінувся з твердою рукою Касяна, який побоїв не жалував.

Сотвик Іван Чуб, чоловік пятьдесяти років, невеликого росту і кремезний, довгі роки працював і думав над тим, як свою редуту зробити нездобутою. Завжди щось уліпшував і щось нового додавав. Його зброївня мала всього подостатком, а хліба, соленої риби,

вяленого мяса, меду, було стільки, що можна було перетримати облогу цілий рік, коли не більше.

Слава Чубової школи розходилась по цілій околиці. Охотників було стільки, що сотник міг вибрати, бо більше, як стокілька людей, не хотів приймати.

Касян завів такий порядок, що одні йшли до хазяйської роботи, других вправляв у воєнній ремеслі: вчилися їздити на коні, стріляти в ціль, поводитися з гарматою. Так було що день. В неділю і свята спочивали, читали святе письмо, то що.

Крім людей сторожили редути ще й собаки, яких було кілька. То була незвичайна порода собак сильних, розумних і чуйних. Такий пес заїдав на смерть вовка, а татарина занюхав здалека. Їх не припинали, бо своїм нічого не робили. За ворогів вважали самих татар.

Сам сотник, славний низовий лицар, був мягкой вдачі. Хотів, щоби кожному було добре. Любив поговорити і пожартувати, і для того може би не вспів завести воєнної карности, якби не старий Касян. Той завжди дививсь на всіх бісом, був непривітний, воркотун і дуже строгий для себе і других. Ті супротивні вдачі двох людей доповнялися дуже добре. Нераз як Касян став воркотіти, то сотник йно махнув руками і втікав у світлицю. Касянові було все вільно. Зате ніхто так не їздив на коні, хочби який дикий, ніхто так у ціль не потрапив, ніхто так розїзду не провадив, язика не дістав, як старий Касян. Козаки вважали Касяна за характерника, дуже його боялися але

поважали його за його лицарські прикмети. Відважний, що самого чорта б не злякався. Не завагався б піти до самого Царгорода і вимикати султанові бороду, коли б йому сотник це приказав. Але й кожний йому підчинений мусів виконати приказ, хоч би прийшлося і голову покласти.

Тому то з Чубової редути виходили славні лицарі, і на Січі мали велику пошану. Наші Кульчичане попали сюди в зимі. В цю пору не виїздили розїзди.

Занимались роботою домашньою. Уїжджали коней, молотили збіжжя, мололи борошно, заходили товар і ходили на лови в ліс. Робили припаси на літо.

Увечері сходилися всі в курінь: і тут не було теж без роботи. А при тім співали пісень, та розказували усячину, або читав один святе письмо, а всі слухали, хто стругав дещо, кравці шили, ткачі ткали полотно або сукно — ніхто не був без діла. Сюди заходив і сотник. Аж дядько Касян вийшов на двір, поглянув на зорі, а коли пізна пора була, кричав з порога:

— Досить того, спати пора!

Кожний кидав свою роботу, відмовляв молитву і лягав на лежанку.

Наші новики мусіли вчитися кінної їзди. Коли перший раз посідали на коней, то ціла громада аж за боки бралась зі сміху.

— От, жаби! У козацтво преться, а на коні сидить, мов гуска на вербі. От, вчені! На бандурі грає, а до коня треба його привязати. Татарин йно дмухне, вже тебе нема.

— Та не сердься так, дядьку, поки б він

мене здур, то я його дмухну стрілою, — каже Петро.

— Ов, хвали мене, роте, бо тебе розірву.

— Це не хвальба, дядьку, а суща правда, коли прикажете, то можу піти об заклад, що поцілю в місце, де мені наперед прикажете.

— З дурнями не закладаюся, — воркнув Касян.

— Може я й дурень, а з луком знаю обходитися краще інших.

На те каже сотник:

— Добре, я піду з тобою об заклад, коли поцілиш в отсі двері.

— Не так, пане сотнику. Ми напишемо на дверях вугликом колісце, а я потрафлю звідсіля десять разів.

— Ти, мудрагелю, глумишся з мене, — каже сердитий Касян. — Я заложуся з тобою, але так, що на десять разів не поцілиш ані разу, вчишу тобі десять прутів на спину отсею рукою.

— То коли йде об заклад, то мусіло б бути те саме й навпаки. Надесять разів скільки разів поцілю, стільки ж би вам, дядьку, прийшлося хіба від мене відібрати прутів на спину.

— Ех, то язиката шельма, — сказав Касян.

— Ні, я закладаюся на правду, — говорив сотник. — Що ставиш?

— Ставлю червінця, бо більше не маю.

— А я ставлю коня, якого собі сам вибереш.

— Мені краще кожух придався би, бо мій десь у снігу пропав.

— Хай буде за першим разом кожух, за другим кінь, за третим шабля.

— Отже до трох разів. Та ба, у мене лук є, та стріли пропали. — Товариші, напишіть на дверях колісце, таке завбільшки чоловічої голови.

Сталося це миттю, бо всі були дуже цікаві. Петро виймив червінця і дав Касянові за руки.

Петро приніс свій лук, подали йому три стріли.

— Ні, — каже сотник, — давай десять. Заклад був, що на десять стріл має три рази трапити.

Петро поставився. Перші три стріли попали в колісце, одна при другій.

— Мистець з тебе, небоже, — виграв ти. Йди ж тепер у станю й вибери собі ковя. Будуть з тебе люде. Касяне, віддай йому червінця.

А Петро каже:

— На конях я не знаюся. Я прошу дядька Касяна, щоб для мене коня вибрав, з кожухом то я скорше дам собі раду.

— Не так, хлопче, тобі два коні належить, бо ти три річі виграв.

— Коли ласка, то цей кінь буде для мого побратима Марка.

— Ні, це для тебе обидва. Побратим нехай сам дорабляється, а що він уміє?

— Вміє жмайлову штуку на шаблі, — підхопив Петро, — тільки не знаю, чи здужає ще, бо дуже охляв у тій недузї.

— Я попробую, — каже Марко.

— Виступай котрий! — говорив Чуб.

Знайшовся охотник. Принесли шаблі, а Марко показав таку саму штуку, як тоді в бурсі.

— Далєбі, Жмайло, — говорив в радуваннй сотник. — Пізнати птицю, з якого гнізда. Марку, йди вибирай і собі коня. Будеш мати й кожух новенький.

Касян пішов з хлопцями до стані. Старий говорив:

— Я гадав, що ти один з другим хоч вчений, а в лицарстві незнайко, так бачу, що ні... добре. Тепер я вас сам вчитиму, як на коні їздиться.

Довкруги редути в степу стільки напало снігу, що не можна було туди на коні пускатися. Коні западали по груди й не хотіли йти. Треба було їздити в середині редути по майдані, звідки сніг відгорнули.

Касян вчив хлопців що-дня, й був з них вдоволений, хоч ніколи не переставав воркотіти й сердився за найменшу похибку. — Хоча їх поважали всі, й любив їх сотник, Касян у нічім не змінився й так строго й суворо поведився з ними, як і з іншими.

XIII.

Зараз по Йордані заповів Касян лови в великім Чубовім лісі. Такі лови відбувалися кілька разів зимою, а то інколи й літом. Козаки готовились на це, як на яке свято. В лісі було повно звіря, і то грубшого. Були тут цілі стада оленів, цапів, диких кабанів, можна було стрінутися з ведмедем і диким котом. На тих звірів полювали хіба лише в зимі, бо їх ловлено задля футра, яке відтак сотник продавав приїздним купцям.

Як йно стало на світ заноситися, Касян поділив козаків на гуртки, й порозсилав на призначені місця. На лови йшов сотник теж. Лише молодики мали остати в редуті, а це дуже не подобалося Петрові. Він зайшов до сотника й каже:

— Пане сотнику, невже ж і я мушу остати в редуті? А мені б так хотілося попробувати мого лука. Вже більше двох літ його маю, та йно що раз довелось мені застрілити цапа, як ми з Острога втікали.

— Лук то заслаба зброя на грубшого звіря. Добре, ти п'деш з нами на лови, але візьми рушницю. Там можеш і з кабаном стрінутися.

— Кабанові теж дам ради з лука.

Сотник запорядив, щоби й обидва куль-

чичане пішли на лови. Марко взяв рушницю, а Петро таки пішов з луком, узявши двадцять добрих вибираних стріл.

Зі сходом сонця були вже всі в лісі. Снігу було повище колін. Зверху він трохи примерз, однак не так, щоб чоловік наверху вдержався. Як поставали на місцях, Касян заграв у сурму і розпочались лови. Козаки з другого боку стали викрикувати. Вони звіря полошили і наганяли на стрільців.

Петро стояв під грубим буком. Коло нього зараз стояв Марко, далі сотник, а з другого боку Касян.

На Касяна вийшов великий олень. Побачивши чоловіка, він станув, потряс своїми великими рогами і став фучати. Петро побачив щось такого, чого дотепер не доводилось бачити. Касян не мав рушниці лише невеликий ніж. І по мистецьки він тим ножем орудував. Відвів праву руку назад і викинув ніж, котрий улучив оленеві в самі груди. Олень підвівся на задні ноги, вгору, заричав страшно і повалився на землю. Тепер підступив до неживого оленя, виймив ножа і обтер його об шерсть звіря. „Ог такої штуки навчитися б, це краще, чим мій лук“, подумав Петро, але в тій хвилі, порючи великою головою сніг на всі боки, йшов на Петра великий кабан. Він фучав люто, що вигнали його з леговиська серед морозу. Петро напняв лук і вижидав хвилі, коли кабан обернеться до нього боком. А тим часом кабан ступав щораз далі. Окружився цілий сніговим порохом, наче б у хмарі. Петро скрикнув, і кабан справді подався вбік. Тепер прицілився Петро і випустив стрі-

лу. Вона поцілила кабана під лопатку. Кабан підскочив угору і тепер йно що побачив свого ворога. Стріла сторчала йому в боці і він кинувся в сторону Петра.

— Втікай на дерево, — кричав Касян, біжучи з усеї сили з ножем. Та вже було запізно. Кабан вдарив рилом Петра і підкинув вгору. Петро впав на землю. Здавалося, що йому буде амінь. Сотник і Марко аж скрикнули і стали що сили бігти на підмогу.

— Пропав хлопець! — крикнув, бо саме тоді скочив кабан на Петра, який не міг видобутись зі снігу. В ту хвилю надбіг Касян. Надлюдською силою піймав кабана за оба уха. Ножа держав у роті. Кабан виривавсь з усеї сили, намагаючись зачепити клом. Та Касян держав його своїми жилавими руками, мов кліщами. Відтак виждав хвилю, вихопив правою рукою ніж з губи, і штовхнув кабана під ребро, в саме серце. Кабан захарчав і повалився на землю неживий. Позбігалися на те диво інші козаки, що стояли близько. Ніхто навіть не прочував, щоб у того старого сучого козака стільки сили взялось, бо, говорили всі, легче вола за роги повалити на землю, чим кабана вдержати за вуха.

Касян віддихав тяжко, обтираючи одержу з крові. Петро встав на ноги, приступив до Касяна і поцілував його в руку. Те саме зробив і Марко, котрий гірше налякався, як Петро, і трясся, мов у лихорадці.

— Чейже хоч раз признаєшся, — каже Касян до Петра, — що лук не на дика. Був би тобі тельбухи випустив. — Ну, чого поста-

вали? На місця! — крикнув на козаків. Усі порозходилися.

Лови пішли далі. Петрові пощастило, що вбив ще два цапи й оленя.

На сотника вийшов дик, і він його відразу положив з рушниці. Стріл загудів по лісі. За тим почулось ще кілька стрілів. В другім кінці дались чути крики. Туди побігли всі й застали таке, що скількох козаків із собаками обступили ведмедя. Пси присікалися до нього, торгаючи за кудли. Козаки сміялися та радились, як до нього взятися. Ведмідь певно не втече. Один хотів стріляти з рушниці, та інші не дали.

— Подожди, Охріме, шкода цсувати, ану хто піде на нього з ножем.

— Говори! Поки хто знайдеться, то собаки порвуть на ньому хутро.

— Подождіть, я піду, — говорив молодий кремезний козак. — Він скинув рукав кожуха з правої руки. Підступав до ведмедя, який стояв на задних ногах, а передніми обганявся від собак, мов здоровий хлоп. Побачивши нового ворога, не зважав уже на собак і пустився, ревучи люто, на козака. У нього був отворений червоний рот з білими зубами. Козак миттю впхав ведмедеві в рот руку, обвинену рукавом кожуха, а правою встромив йому ніж у серце. В саму пору ухилив голову, з якої злетіла шапка, бо ведмідь був би його зачепив за пошиття.

— Козак з тебе, Панасе! Далєбі юнак.

З противного боку надійшла та партія козаків, що робила галас у лісі. Лови скінчилися. Касян післав до дому по вози. Лови

вдалися гарно, привезли два кабани, ведмедя, два олені, скілька цапів і лисів.

Того дня не було иншої бесіди, як про лови. Всі дивилися на старого осаула з пошаною. А він ані чичирк. Знову сердитий воркотун дививсь на всіх бісом. Коли зішлися увечері до куреня, пішла розмова за сьогоднішні лови.

— Воно пішло б було краще, коли б менше снігу було.. Як тут ловити, як треба по пояс в снігу бродити?..

— Тут ще у вас не великі сніги бувають, а там у нас, на Поліссі, то як звалить сніг, то так занесе хати, що треба людей лопатами відгребати.

— От, не говори так, я такого снігу ще не бачив, щоб хату цілу засипав.

— А я такий сніг бачив, що не то хату, а ратушеву вежу засипало, — каже Петро.

— Як? до верху?

— До самої шпички тої, що на вершку вежі поставлена.

— Це вже неправда.

— Як неправда? Ось послухайте, як то було. Раз у Самборі падав сніг, більше як місяць безупинно. Старі люде не пам'ятали такого, й декому здавалося, що Господь хоче заморити світ потопсю зі снігу. Нанесло стільки, навіяло, що засипало ціле місто, а з ратушевої вежі сама шпичка осталася. В той поганий час випала одному шляхтичеві в Кульчицях потреба до Самбора. Осідлав коня, закував люльку і їде. Байдуже йому. Переїхав Дністер, дивиться, а міста немає, лише величезна гора снігу. Що робити? Місто буде під

тою сніговою горою, під землю не провалилося. Їде він далі, сніг примерз, кінь не западався, рветься вгору, мусить десь доїхати. Дивиться, а на середині стоїть шпичка з ратуша. „Ну, слава Богу, що я не заблудив“. Привязав він коня до тої шпички, а далі, як стане порпатися вниз, як стане порпатися, аж добрався до знакомого міщанина, в якого полагодив свої орудки. А тим часом, поки це, та те, засвітило Бже сонечко, подув теплий вірець і сніг геть стаяв та поплав у ріку. Виходить шляхтич той на ринок, а його коник висить у воздуху на тій шпичці, та хвостом від біжів обгавяється. Бачить шляхтич, що не жарти, що коня муха закусає, дав пахолкові городському золотого, щоби виліз на вежу і коня відрізав. Пахолок поліз, як різне ножем по уздениці, а кінь бебевх униз.

— Забився?

— Куди там! Шляхтич наставив шапку, і кінь попав йому в саму середину.

— Ха, ха, ха, ха! — стали усі реготати. Касян не вдержав свої поваги і реготався з іншими.

— Здорово ти брешеш, небоже, та скажи мені, звідкіля там бджоли взялися?

— Ось як воно було, дядечку, зараз скажу. Городський сторож держав на вежі кілька пнів бджіл, котрі якраз тої зарілися.

Тоді настав ще більший регіт, аж стіни куреня тріщали. Старий Касян поплескав його по плечи, тай каже:

— З тебе характерник вийде, лише не берись більше в кабана стрілою стріляти. Не жаль мені, що тебе сьогодні з біди виряту-

вав. Я ще з роду так не сміявся, як сьогодні. Спасибі, що душу розвеселив...

— Розкажи ще що, Петре, далєбі! — говорили козаки.

— Вже пізна пора, і дядько Касян нажене нас спати.

— Сьогодні то й дядько Касян нічого не скаже.

Касян не говорив нічого. Підпер обома руками свою стару голову, і важко задумався.

— Коли так, то слухайте, — каже Петро. — говорив я за сніг, тепер розкажу вам за воду, бо сніг і вода то одне. — Слухайте. У нас є ріка Дністер. Вона дуже химерна. Є ріки поважні, от наш Дніпро-Словутиця, якого я, нігде правди діти, з роду не бачив. Він поважний, статочний, от як би наш дядько Касян, дай йому Боже вік довгий. Дніпро пливе з повагою до моря, як необережного кого на собі зловить, то не пустить, але щоб він аж на беріг виходив і людей або кого ловив, то ні. А наш Дністер, йно коли б трохи води прибуло, зараз пнеться на беріг і хапає, що попало, коли не чоловіка або скота, то бодайвіхоть соломи, аби лише з порожними руками до моря не плисти. Він собі дуже химерний, та це не тревав довго. Не стане води, а він знову останками з камінцями бавиться. тай муркоче, наче кіт, що мишу зловив. Ото ж одного разу, во время оно, прибуло з весною більше води, і давай гуляти по своїому. А в ту пору гнав один вірменський купець воли у Краків чи Львів — не знаю. Дністер якраз розгулявся і всі воли йому забрав, як через річку їх переганяли. Вірменин переходив клад-

кою і його забрало. З тяжкою бідною чепивсь мотуза, що йому підкинули, і він вирятувався, але такий мокрий, як хлющ. Занесли його, сердегу, до поблизького панського двора. А в тім дворі чорт завів своє володіння, й коверзував по ночах так, що ніхто не міг видержати. Знайшлись смільчаки, що завзялися з чортом погерцювати, та кожного з них найшли вранці без голови.

— Про те знав той вірменин, але не міг нічого говорити, бо сливе живий був. Про ту ніч страшно, розказував він сам мені ось як:

„Зразу, — каже, — я заснув і прокинувся аж десь коло опівночі, саме в чортову годину. Слухаю, аж щось свистить. Еге, думаю, це чортяки по мене приходять. Щож мені було робити інше, як молитися? бо я так задеревів зі страху, що ні ногою, ні рукою не можу рушити. А воно все свистить. Раз біля вікна, то знову біля дверей, то десь в печі. А я молюся, та душу Господеві поручаю. Чортяки сходяться з ріжних боків. Говорю всімолитви, вже й „Вірую“ проговорив, а воновже мені під подушкою свистить. Мені виступає зимний піт на чоло, ось мся остання година. Проговорити би ще „ослаби, остави“, і якраз Господеві душу віддати... Не договорив я ще половини... слухаю, а то мені так в носі свистить...

Знову настав страшний регіт. Дядько Касян відвів руку від голови, і сам за боки держався від сміху.

А Петро замовк і ні вусиком не моргне.

Касян підступив до Петра, поцілував його в голову і каже:

— Спасибі, синку, стократь спасибі! Давно я, дуже давно, не сміявся, здавалось, що й забув сміятися, аж ти мене розвеселив.

— Щож вам, дядечку, такого сталося, що ви й сміятися забули? — питали осмілені тепер козаки, бо таким вони Касяна ще не бачили.

— Діти мої любі, не дивуйтеся мені старому, що я для вас такий суворий буваю, та хто таке перейшов, як я, той на віки вічні розбратався і зі сміхом і з веселістю. І я був молодий і веселий, і до мене світ божий усміхався. І радів свігом, кожною ростиною, що з весною до сонця Божого свою голівку повертала. Аж настала для мене страшна хвиля. На її спогад, мене мороз проймає.

— Та розкажіть нам, дядечку, будь ласка, — говорили молоді козаки, цілуючи старого по руках.

Старий знову задумався і не говорив нічого.

— Я молодо оженився. Зажили ми з жінкою молодою в одній балці. Що вам з того, як вона називається. Вона для мене раєм була. Ми доробилися і придбали таких статків, що більше собі і не бажали. Було у нас двоє діточок. Донечка Настя семи літ, і п'ятилітний хлопчик Івась.

Наслав на нас чорт загін татарський. Хто знає, звідкіля він прийшов, бо мій зимівник не був при шляху, і добре був закритий у гушавині. Наскочили нас ненадійно. Я оборонявся, як лев, поки мене зацідив татарин ломакою по голові. Я впав без пам'яті на землю, і не знав нічого, що робилося. Як я прочунав,

то побачив таке, що краще було вмерти. Моя хата і клуня догаряли. Скота ані сліду. Не було ані моєї небоги, а двоє моїх діточок, безвинних янголят, лежало недалечко з розбитими голівками. Жінку відай довезли в ясир, і ніколи я її вже не побачив. Підвівся я на силу, викопав огсами руками яму і поховав моїх соколят, а сам пішов у світ за очі. Опинився я на Запорозжі у Січі. Тут я сидів так довго, поки не вивчився від одного старого діда татарської мови. Передягся я за татарина, помазав тіло горіховим відваром і з тим пішов у Крим за мовою небогою шукати. Перейшов його вздовж і повперек. Ходив по тих городах, де ярмарки на християнських людей відбуваються. Надивився я на людське горе-муку, та не знайшов того, чого бажалося.

Від тої страшної ночі не покидав мене сум ніколи, і не покине, хіба, що стільки татар злодіїв набю, що моя помста насититься...

Касян замовк і задумався. Всі мовчали. Аж Касян пррчуняв, обтер очі рукою, либонь плакав, і сказав твердо:

— Хлопці, пора лягати спати.

XIV.

Усюди ми бачили весну, та усюди вона инакше виходить: не так у городі, як на селі, не так у горах, як у степу. І не кожному прийде на думку стежити за її приходом і розвитком. Зачинається від прибільшування дня. Сонце йде що раз вище, воно набирає сили, і дуже гріє. Від того тає сніг, зіма бореться з літом і змагається непопустати свого володіння над землею. Бувають боротьби дуже завязті. Ще нераз сипне снігом, зимний вітер повіє, та таки весна переможе. Приходить теплий вітрець з далеких сторін, забирає з собою усю вогкість і жене далеко на північ. Річки й потоки набирають жовтої води і несуть останки зіми геть до моря. Показується перелетна птиця. Крюкають журавлі, лопотять та погегують дикі гуси. Злітаються бузьки і бродять по болотах за жиром. Десь кудись покажеться зелена травка, покажеться вчасна квітка. Дерева випускають пупянки і все так переміняється. Де недавно була біла плахта снігу, тепер простираються зелені коври. Під небесами жайворонок свою пісоньку до Бога Творця защебече, а тут по болотах скиглить чайка, відзиваються цілі стада жаб, як лише сонце піде на супочинок. Хазяїни лагодять плуги та борони, із хат висипаються веселі

діти, радіючи, що можуть вийти на світ Божий. Оживає надія у серці кожного на краще вільніше життя.

Та не все так бувало на Божому світі. Наші батьки не все раділи весною, бо то була пора лихоліття татарського. Не один вітав весну з тим почуттям, що цейого остання весна буде. Бо то була пора татарських набігів. Як лише сніг стаяв, вода сплила, і теплий вітер осушив степ, коли стало трави попасти коні, голодна орда бігла на Україну поживитися. Збиралися поганці в купи, ладили коней, зброю і сирівці ясир вязати, та у свій поганій край, мов товар, гнати.

Так було кожного року на весну. Це знав добре український народ і ладився до оборони. Сподівалися того і в Чубовій редуті і, як лише конем можна було проїхати, виїздили розїзди в степ, зорити за рухами орди. Виїздили в різні сторони. Ночами бачила сторожа високого валу попав від пожарів на обрїю, то татари так давали хрешеному мирові знати, що вони вже при своїй поганій роботі. Бережись, християнський народе! Не одна твоя оселя піде з димом, не один головою поляже, не одна людина в татарські пута попаде, і не побачить більше рідної України, і його не побачить, не приголубить рідна ненька. Сторожа, бачучи далекі попали, хрестилася та молитву відмовляла: „Хорони, Господи, мир хрещений“.

Їздили що днини розїзди, по кілька миль далеко і верталися з нічим.

Аж одного дня вернувся розїзд із півночи і сповістив, що татарський загін розтабо-

ривсь по цім боці Бога, яких дві милі від Чубівки. Із табору було чути плач і крики. З того міркували, що татари ясир везуть.

Сотник порадився з Касяном. Поки можна було на щось рішитися, треба було гаразд розвідатися, яка там сила, і чи дасться їм ради. Касян рішився поїхати сам на розслід і з невеличксю дружиною вибрався під вечір. Ждали на нього досвіта. Сторожа пильно зорила за ним з валів. Всі дожидали нетерпеливо. Цілу околицю закривала мряка, як почувся від степу тупіт коней, а за хвилию гукнув старий Касян козацьке гасло:

— Пугу, пугу!

Всі пізнали Касяна. Забрящали ланцюги і спустили міст.

Касян віддав коня козакові, й пішов до сотника.

— Дамо їм раду; це не орда, а табор. Орда пізніше наспів. Табор вижидає на орду, бо розтаборився не аби як і шатра порозпинав. В таборі є досигь награбованого добра, є і бранці. Треба на них скочити, поки орда наспів. Вони з Поділля вертають. Безпечними почуваяться, бо і сторожі не поставили, я підповз під сам табор і їх розмову підслухав. Я лежав недалеко татарської арби і добре чув. Так само непомітно відійшов я до своїх, та й ось ми. Коли нападати, так негаючись, бо цілому загонові в чистому полі не дамо ради.

— Як так, то так, — каже сотник. — Він вийшов до куреня й запорядив так: — Нініше поготівля остане в редуті. Слідити пильно й не спати. Налаштувати всі гармати. Може ми вернемо аж у ночі, тому треба нам мати

гасло: Київ, відзив: колоти. Тямте! Хто не скаже гасла як слід, пали з мушкету. Решта козаків сідлати коней і поживитися. Не завадить яку паляницю взяти в кишеню, бо татари не запросять обідати. Скажіть кухарові, щоби наварив багато страви, дай Боже гостей-бранців. У Чуба ніхто не сміє бути голодний.

Пішли до куреня, поїли, що попало й вже сиділи на конях. Ватага складалася з 80-ох людей.

Відчинили браму, спустили моста, й ціла чета висипалася з редути, мов з рукава. Оставші в редуті козаки супроводжали їх зором, поки не запали в степ далекий Попереду їхало двох козаків. Вони мали дати знати, коли би що помітили Попереду чети їхав сотник з Касяном. Вони між собою радилися, як їм робити. Доїхали так до річки Бога, й тут запали під берегом, наче б під землю провалились.

— Як нас лише татари не помітили, то ми виграли, — каже сотник.

— Не могли нас помітити, бо це ще дуже далеко й мряка нас прислонювала.

Сотник дививсь по небі.

— Сьогодні погода буде. Ми підідемо до табору й підіждемо під берегом до заходу сонця.

— Розумію, і я так думав, — каже Касян, — надідемо від сонця, то побачать нас аж під табором.

Довгенько їхали понад воду під берегом довгою верівкою, кінь за конем.

Сотник зліз з коня підповз під беріг, і розглядав татарський табор. Звідсіля доходив гамір і плач бранців. Сотник каже:

— Ще того нам треба було, чорт татарина до ріки несе.

— Ми його спрячемо так, що не побачить свого улуса.

— Справді. Та поперед усього треба нам його гаразд випитати, заки пірне у воду. Пильнуй його, Касяне, ти мистець ловити язика.

— Ми задалеко заїхали. Піймаємо одного злодія, прийде десять, як той не верне і нас відкрийють. Мерщій завертайте, ось там на закруті. Я тут остану.

Завернули коней і поїхали назад, аж скрилися за закрутом.

Касян сидів під берегом за кущем і чагував. Татарин, не прочуваючи лиха, зсунувся з берега й пішов з кожаним мішком черпати воду. Касян підокрався, мов кіт, і піймав татарина за карчило:

— Як крикнеш, — каже до нього по татарськи, — зараз заріжу. — Не надумуючись довго, накинув татарина на плечі й побіг до своїх. Татарин налякався, що слова не міг промовити.

Касян, держучи ніж у руці, став його розпитувати. Довідались, що зараз з весною вибралась орда на Поділля. Пограбили кілька сіл, набрали добичі та ясиру й тепер вертають. Наперед післали табор, а орда скочила ще на бік за здобичю. Сюди мають прийти завтра й тоді переправляться на правий беріг Бога.

— Дурні ви, — говорив Касян. — Вам було вчора так зробити. Чи ви не знали, що тут недалеко стоїть фортеця?

— Ми знали, та ми не сподівались нападу, бо все ж до фортеці далеко.

— Зв'язи його, Пархоме, й пильнуй, щоби не втік, бо наробив би нам бешкету.

У тім місці перестояли, аж сонце стало хилитися до заходу. Яркі проміні сонця освітлювали цілу околицю. Тоді рушили на давнє місце й повийздили на беріг.

— Клином, — скомандував сотник.

Уставились у клин. На переді станув сотник із Касяном, відтак ставали козаки один за другим, віддаляючись що раз далі, достоту, як ключ журавлів.

— Боже нам помагай! — Сотник перехрестився й рушили з місця. Зразу їхали ходою, далі підтюпцем. Татари їх не помітили, бо сонце з того боку не давало дивитись.

Як були вже близько табору, сотник крикнув:

— Списи в руки й скоком!

Задудоніла земля. Козаки крикнули: „Слава Богу!“ й, мов сокирою, вбились у татарський табор.

Татари не могли зміркувати, що з ними сталося. Мало хто боронився. З криком: шайтан, кождий ховався попід вози, по шатрах. Козаки перевертали шатра, ганяючись поміж вози, й кололи, кого попало. Навіть ті, що під арби поховались, не минули смерті. Бранці, побачивши своїх спасителів, підняли великий крик з радості. Один другому помагав розв'язувати сирівець. Помагали собі зубами, заки козак подав їм ножа.

— Бранці! — кликав сотник. — Сідайте на арби. Хто міцніший, женіть скот. Мусиме перед ніччу бути в редуті, бо орди йно що не видно.

Козаки й бранці стягали татарські шатра, впрягали коней до арбів зганяли товар і коні, — й так ціла валка, околена козаками, вертала в напрямі редути. Касян їхав з самого заду.

Як прийшли під ворота Чубівки, то вже було темно. На ясному небі показувались одна за одною зорі. Від заходу ще йно рожевіло небо. По болотах залунали цілі хори жаб. Здалека чути було летючі стада диких гусей.

Обмінювались гаслами, а тоді закрипіли ланцюги, впав міст через рів і відчинилися важкі ворота.

— Що чувати? — питає сотник.

— Усе гаразд, пане сотнику. Було спокійно.

На майдан редути заїздили татарські арби з жінками й дітьми. Загнали товар і коні. Стало так глітно, що нікуди було поступитися.

— Що ми з тим цілим крамом зробимо? — журився сотник, а на те Касян:

— Маємо порожні стодоли. Позаганяємо туди товар, а опісля піде все пастися, тепер весна.

— Не буде нам спокою цього року. Татарва нам цього не подарує, що їм сьогодні виладили. Що нам з бранцями робити? Відсилати їх до дому небезпечно.

— І тим нема чого журитися. Заоремо трохи більше степу і хліба не бракне.

— Порядкуй же тут, Касяне, а я навідаюсь до кухаря. Треба тих бідних нагодувати, бо певно добре голодні. Запорядкуй, щоб те все трохи попрятали. Коли б так зараз тата-

ри до нас навідалися, то далєбі подушимо-ся всі.

На приказ сотника запалено смолоскипи. Кухар винївсив з козаками з курєня цілі казани теплої страви, та оберемки хліба.

— Люди добрі, поживайте здорові, що Бог дав.

Не треба їх було довго просити. Народ кинувся на страву, розбирали коритця й сідали по кутах. Хто не мав ложки, брав жменею. Матері годували та заспокоювали плачучих діток. — Сотник казав їм дати по михайлику меду.

— Касяне, зараз по вечері понаганяй їх спати. Мені аж лячно, що тут стільки народу. Я все ще сподіваюся непроханих гостей, а цілий порядок перевернувся до гори дном. Гляди, щоб наші нічого не вили. Ще би нам лише цього треба було. Треба поготівля здвєсти, коли б лише ординці показалися, отворити заставу і пустити воду з ріки.

— Чого ти, пане сотнику, такий сьогодні схвильований? — говорив Касян. — Сам кажеш, що твоєї редути татарин не візьме. Чого ж боятися? Ще й між бранцями знайдемо людей, охочих до оборони. А зброї і пороху буде у нас доволі.

— Моя душа щось недобре віщує. Ми зачепили собі чорта, а глота в редути мене страшно дратує. То все підійме крик, і буде попід ноги плентатися та заваджати.

— Годі ж їх у степ вигнати..

— Цього я не кажу, але ти завчасу йди поміж бранців, та вибери пугніщих людей. Я

Побратими.

тепер піду на хвилю спочити, бо мене сон бере. Опісля я тебе зміню.

— На якого диявола брали ми татарів у полон! Який з них пожиток?

— У літі треба нам буде робітника. Ти їх запри у льоху та постав сторожу.

— Звідкіля стільки сторожі набрати? На валах сторожи, від ліса сторожи, поготівля ставляй, посилай на розїзди, — звідкіля людей ввяти?

Сотник уже не чув того воркотіння, бо пішов у хагу. Його приказ мусів бути виконаний, бо й ще дехто з козаків його чув, а Касян не хотів перед своїми учнями показувати, що прикази старшин можна знехтувати. Касян був би найохотніше казав полоненим татарам поскручувати в'язи.

Згодом стало усе стихати. Бранці позасипляли. Сторожні козаки ходили по валах. Касян таки на майдані редути поклався на кожусі...

Нараз посхапувалися собаки і стали непокоїтися, а далі побігли, гавкаючи до брами. Касян наслухував. З валу кликнув сторожний козак: Пугу, пугу!

В тій хвилі поцілила його стріла, і він повалився на землю, стогнучи.

Касян вже був на ногах, скочив на вал і звідсіля побачив щось неждане: редуту обступила ціла хмара татар. Заки здужав збігти з валу, почув скріпління ланцюгів. Якись чорні постаті спускали міст.

— Сурмач! труби... — не докінчив слова, бо в тій хвилі почув петлю на своїй шиї, і заки вспів зняти її рукою, вона затяглась і Ка-

сян повалився на землю. На нього налягло кількоро людей і стали вязати. Його душила петля. В голові шуміло й очі вилазили на верх..

Та в тій хвилі післав йому Бог таких оборонців, про яких і не думав. Йому на підмогу прискочили собаки. Лиско й Султанка, як занюхали татар, прискочили й кинулись на ворогів. Татари їх не сподівалися. Султанка хватила татарина за ногу і впялила свої здорові зуби, аж татарин завив з болю. Лиско скочив другому татарині до горла і повалив на землю, аж прогриз йому гортанку. Касян маючи вже свобідні руки, здіймив петлю й підвівся. Він гатив довкола себе кулаками, мов довбнями.

Касян побачив щось таке, що його аж заморозило. Татари силкувалися відчинити ворота, лиш їм те не йшло.

Те все відбулося біля брами серед метушні, але без крику. Крик Касяна за сурмачем прогомонів безслідно. Вартові пильнували валів і не знали, що тут твориться, бо всюди залягала густа мряка. Касян добув пістоль із за пояса і стрілив на тривогу. Від того посхпувалося все із першого твердого сну. Надбігло поготівля і кинулося до воріт, куди пхалися татари, силкуючись виломити тяжкі ворота.

Один з парших, що вискочили з курія, був Петро. Він чув під воротами метушню і галас, та нічого не бачив. Побіг на вал і запалив смолоскип, відтак запалив бочку зі смолю, яка тут стояла з пороховим льонтом.

Бухнуло великим полум'ям і стало ясно

в цілій редуті. Татарва заревла пекольним голосом і рвалась у браму, як нетлі до світла.

Поготівля стануло до оборони й стали густо стріляти з рушниць. Та тим не можна було ординців здержати. Вони пхались густою лавою через міст, поломили поруччя й стручалися в рів, де калічилися на гострих стовпах.

Сотник прокинувся зі сну й вибіг босий, у своїй куцїй кожушині на майдан.

Напад був так нагальний, що всі потрапили голови. Вартові не знали, що їм робити: чи бігти на підмогу, чи пильнувати валів.

Тоді Петро задумав щось на власну руку. Прикликав скількох молодиків, пішли під шопу й виточили звідси гармату.

— Хлопці, беріть порох і сіканці — давай льонт.

Затягли гармату, мов сикавку, під браму й налаштували сіканцями.

— Геть сюди, козаки, геть від брами на майдан! — кричав Петро, — я гармату поставив.

Козаки подались миттю взад. Татарва рванула за ними, й наповнила густо перехід під валом. У цю діру звернув Петро гармату й приложив льонт до запалу. Було це в ту хвилину, як кільканацять татар висипалося на майдан.

Гукнув стріл, мов у бочку, й аж оглушив усіх. Навіть ті татари, що вспіли на майдан дістатися, місто кинутися на обслугу гармати, поставали, мов вкопані.

— Давай другу гармату, — кричав Петро, — стріляймо наперемінку.

Заки те сталося, гукнув другий стріл. Перехід завалився трупами й раненими. Тут був

страшений крик, що лунав глухо, наче з бочки.

— Бий собачих синів! — кричав Касян.

Козаки кинулись, на горстку татар і били, чим попало. Касянові подав хтось великого келепа. Настала різня.

Петро налаштував гармату залізною кулею. Вона пробилась крізь трупи й ранених і попала аж на міст. За тим пішла друга, третя ..

Петро віддав льонт пушкареві й пішов ік хаті, бо почув, що йому кров лице заливає. Хтось утяв його шаблею по голові. Міг у за-замішанні хтось зі своїх його скалічити

Сотник стояв недалеко хати й дививсь на храбровання своїх бравих борців. Не знав, що з ним твориться. Аж почув, що за його плечима щось тяжко впало.

Сотник оглянувся. На землі лежав неживий татарин, а над ним стояв Петро з окривленим ножом.

— А це що?

— Нічого, — каже Петро, обтираючи кров з лица. — Я йшов саме до куреня, щоби перевязатися, бо кров мені очі заливає, та побачив, як татарин підвівся з землі й хотів тебе, пане сотнику, ножакою штовхнути ззаду. Я його випередив і зробив йому те саме.

— Хлопче, тебе ранено.

— Нічого, коли ще на ногах стою. Трохи хтось шкуру здряпав.

— Ходи, я тебе перевяжу, тут тепер без нас обійдеться.

Пішли в хату. Показалося, що рана не була значна. Шабля на шапці задержалась. Якби не те, то був би йому голову розчерепив.

Так говорив сотник, засипав рану порохом і перев'язав полотенцем.

— Ти вже там не ходи, без тебе обійдеться. Ми, слава Богу, татарву відбили. Але мудрий був той, хто заточив гармату. Те нас врятувало.

Петро не сказав ні слова. Він чув, що рана зачинає долягати, бо перед тим серед боєвої горячки того не завважив. В ухах стало шуміти, в очах іскорки скакали.

Зразу хотів ще піти подивитися за Марком, та не мав сили стати на ноги. Голова в нього кружляла, а в висках кров молотом била.

Прочування сотника, що будім то вже всьому кінець, не справдились. Татари, побачивши, що туди до редуту не дістануться, стали шукати іншого проходу. Вони облягли її зі всіх боків та стали добуватися до валів. Тут були перешкодою широкі рови, з понастромлюваними колами. Багато їх тут застромилося. Козаки з валів зпоза частоколу пражили їх із рушниць, з гармат, а дехто таки колодки шпурляв у збиту масу ворогів. Найслабша сторона показалася від ліса, де крім вовчих долів і ям не було нічого. З того боку були доріжки, відомі мешканцям редуту. Коли б вороги на ті стежки попали, то нічого би не здержало їх вірватися в редуту. Один рятунок був би, коли б витягти заставу на греблі й пустити туди воду. Та серед тої великої метушні ніхто про це не памятав.

Марко вештався всюди, й помагав, де було треба. Нагадав собі Петра, й пішов за ним шукати. Довідався, що Петро лежить ра-

нений і побіг до нього. Гадав, що застане його в куріню й побіг туди. В куріню горів огонь. Пасмуга світла виходила заднім вікном і освічувала цілу сторону далеко. В тім світлі побачив, як ватага підходить доріжкою від сторони ліса.

— Мати Божа, рятуй! — скрикнув він. Коло нього не було ні живої душі. Вмить пригадав греблю й заставку.

„Коли б лише на час наспіти“, — подумав. Вибіг з куреня й кинувся до греблі. Йшов хильцем, щоби його не помітив хто. Добравшись до греблі, побіг до застави й став її підносити. Робота не була під силу одного чоловіка, тим більше, що річка весною багато води набрала й на заставу налягала. Надлюдською силою, тямлячи, що від того залежить доля всіх товаришів, він так довго силкувався, поки застави не рушив. Поволі цаль за цалем підніс заставу вгору, аж вода рванула цілою силою. Задиханий і знеможений не міг кроку поступитися. Дихав важко, кров біла в жилах.

Він присів з умучення й забув, що з ним робиться, аж почув, як сюди бігли якісь люди, а рівночасно з долини почувся крик. Вода стала долину заливати.

Татари побачили небезпеку й хто міг, то завертав.

До застави прибігло кілька людей.

— Гляди, Пархома, заставу вже хтось відсунув, вода рветься цілою силою, а дядько Касян сварив, що про заставу ми забули.

— Та ось тут хтось в... — каже другий, що наткнувся на знеможеного Марка.

— Поможіть, братіки, — говорив слабим

голосом Марко, — не можу своїми силами підвестися.

— Та це Марко! Тебе ранили?

— Ні, я знемігся.

— Хіба ти сам заставу відсунув?

— Як бачите сам, нікого тут не було.

— Було чого знемогтися. Ця робота на двох, коли не на трьох.

Марка насилу підвели, він ледви ноги волочив.

На дворі стало світати, а ще боротьба не вгавала. Тепер татари побачили, що нічого не вдіють, редути не візьмуть. Вони стали відступати. За ними стріляли з гармат. Дехто піддавав думку, щоб сісти на коні, та погерцювати з поганцями в полі.

— Буде з них, — говорив Касян. — Ми знемоглись. Татарин подякував би нам, коли б так ми йому поле дали. Нас замало

А тим часом у стодолі жінки з дітьми аж тряслися зі страху, що з ними станеться, коли татарам вдасться редуту здобути. Неодмінно всіх поріжуть.

Тепер, коли стріли переставали, аж душа в них вступала, всі були раді.

— Гей, баби, — кликав Касян, — виходьте козакам свідання варити, та ранених обходити.

— Збір! — кликав Касян.

— Скажіть, хлопці, кому впало в голову викотити гармату до брами?

— Та я помагав, але Петро мене до того закликав...

— Славний хлопець, де він?

Сотник каже:

— Він трохи ранений, лежить на моїй лежанці. Тепер я був у нього. Він спить.

— А тяжко ранений? — питає Марко.

— Нічого йому не буде. Трохи дряпнув хтось шаблею по голові. Шапка його врятувала.

— Тепер скажіть, хлопці, хто з вас заставу на греблі відсунув?

— То Марко. Застали ми його там, ледви дихав — так ізнемігся

— Сам один? Ну, небоже, ведмежа в тебе сила...

— Ніде правці діти, пане сотнику, — каже Касян, — цих двох бравих козаків слід нагородити. Вони врятували редути. І серед такої метушні, не втратив жаден голови і робив з власного розуму, що було треба і зробив добре.

— Так тому й бути, — каже сотник, беручись під боки. — До того Петро мені життя урятував, того ви всі не знаєте. Він в саму пору заколов татарина, як підходив до мене ззаду. Знайте сотника Чуба. Петрові за це, що мені життя врятував, сто червінців, а за те, що вони обидва так гарно знайшлися, по оксамитному жупані, по шаблі і рушниці з мові зброївні. Маркові ще коня дати, щоб пішки не тьопав. Тобі, Касяне, старий товаришу і друже, мої дві пістолі сріблом ковани, турецькі, що над мою лежанкою висять.

— Вам усім, мов сердечне спасибі. Сьогодні в нас празник буде. Бранці нехай погребуть татарські трупи. Під літо йде, і стерво занечистить повітря, що дихати не буде чим. Тепер скажіть, скільки вас полягло.

— Буде п'ять, — каже Касян.

— Тих поховаємо, як лицарів. Годі, де дрова рубають, там тріски летять. Ще одне хочу сказати: обидва наші молоді лицарі віднині переходять з новиків у козацтво.

— Добре, — каже Касян, — згода, вони варті цього. На спомин винішнього дня, даю їм від себе по одній пістолі, які щойно від сотника дістав.

— Славно! ходімо до Петра, — гукали козаки.

— Кажу, що не можна. Він спить, нехай перш подужав, а це буде незадовго.

— А я ще мало не забув на своїх оборонців; — каже Касян.

Він став свистати, і на це прибігли пси, між ними була Султанка, а Лиска не було.

— А он Лиско лежить, — говорили, — що він: неживий?

Прийшли ближче, Лиско лежав на тарині і держав його за горло. Він дивився на козаків зизом і махав хвостом.

— От завзятий! Лиску, пусти то вже труп.

Але Лиско не міг розняти писка, так йому задеревів, треба було силоміць розвести вилиці. Лиско ледве стояв на ногах.

— Йому зараз теплого молока дати. Бідний добрий Лиско! — Всі його стали гладити. Пси стали його нюшити. Султанка була дуже врадувана, підскочила до старого осаула і лизнула його широким язиком по лиці.

XV.

Від часу, як у редуті засіли бранці, не можна було завести давнього порядку. Сотник був невдоволений, і не знав, як цьому порадити. Він бачив, що карність у редуті псується, і тим найбільше журився. Між бранцями були гарні молодичі й дівчата, які козакам позавертали голови. Козаки ходили, наче зачаділі, і коли лише сонце заходило і стемнювалося, не було кінця жениханню. Позаводились пари, які сходились по різних кутах редуту і під спів соловейка заводили свої ахи та охи.

Скільки разів зачинав розмову з Касяном, та ніколи путнього нічого не договорився. Касян все розводив руки і говорив:

— Годі, сотнику, у степ не виженемо, не на те їх освободили, щоб знову в пута попали. Ординці йно того ждуть, щоб своє відобрати.

— Та бійся Бога, Касяве, у нас січовий порядок, як можна з жінками? Козацтво геть знівечилось, збабіло. Якби так тепер орда на нас наскочила, то далєбі, що кожний козак поперед усього хапав би свою дівчину наперед себе, та ховався б у мишачу дірку, щоб її личка часом татарин нігтем не задряпнув. Тоді ми пропали, а тепер пропадає наша доб-

ра слава у низових товаришів. Господи! Нащо мені було треба того всього?

— Не гніви Бога, сотнику. Дав нам Бог велику перемогу над поганцем, привели добичу, освободили хрещений нарід, а ти ремствуєш і Богові хулиш...

— Тфу на вас, старих і молодих дурнів. Прийдеться між вами вдуріти. Та ні, я кину все, заберу свою мізерію і піду на Січ, а ви тут робіть собі, що вам завгодно; вибирайте собі на сотника яку Палашку, або Катерину.

Сотник сердився, як ще ніколи і пішов у свою світлицю.

— Тим дурним жовтодзюбам не дивуюся, бо то ще зелене, молоде. Побачить хвартушину, то вже мякне, як віск, але не можу з дива вийти, що сталося Касянові? Може він залубився? От, старий здурів до краю, і козацьку славу занастив!

Сотник став сердечно сміятися.

— Та я мушу його вислідити, котра то йому в серце запала. Тоді бігме на сміх його поставлю, хай сміються, та може це його отямить. Бо так справді не може бути. Старий був строгий і суворий, карав кожну провину в службі, а тепер то молодики по голові йому скачуть, мов горобці по полукіпку. Мушу його виловити.

І сотник став слідити за Касяном. Виходив на майдан тоді, коли його ніхто не співав.

І вдалося йому.

Одного пообіддя, тоді як звичайно йшов спочивати, вийшов сотник із світлиці. Перей-

шов майдан і зайшов до стодоли. І тут побачив таке, що йому й на думку не прийшло би.

Старий Касян сидів на пеньку й стругав якусь іграшку ножем. Біля нього бавилось на землі двоє діток: дівчина може десять літ і може шестилітний хлопчик.

— Дідусю, — каже хлопчик, оперши свою румяну головку на його коліні, — а вистружи мені шабельку, я хочу татарина бити.

— Добре, Івасю, вистружу тобі шабельку і вчити тебе буду, як нею орудувати, щоби, як виростеш, добрим козаком був...

— А наш татко, — обзивається дівчинка, — мав шаблю справдішну, гостру. Він так рубав татар, як вони нас наскочили, поки його не зарубали.

— Татари поганий народ, моя дитинко. Їх треба нівечити, бо то наші вороги.

— Дідусю, а мені не можна шаблі так, як Івасеві, чому воно так? А я сильніща за Івася.

— Так уже Бог дав, що жіноче інше діло, а козацьке інше...

— А я тобі покажу, — каже Івась, — що я сильніший і тебе поборю.

Він схопився і хотів поборотися з сестричкою...

— Годі, діти, так не можна, — говорив Касян. — Коли б ви побилися, то я нічого вам не зладжу і сердитись на вас буду. От, краще ви поцілуйтеся, — ось так, то люблю, а тепер поцілуйте вашого дідуся.

Діти прискочили до Касяна і взяли його

за шию та стали цілувати. Касян кинув стругання, і обняв їх, цілував у русяву головку то одне, то друге і гладив по личку. Не міг очей від них відірвати, як в образок дивився. Сотник дивився на те крізь щилину. Бачив лице старого Касяна, і не міг його пізнати. Уся суворість щезла, лице випогодилося, проясніло, він цілий сіяв з радощів. Сотник побачив, що в його ясніючих очах блистіли сльози.

„Нагадав сердега своїх небожат, може вони якраз на них схожі, радів, мов мала дитина. Ог, яку собі мій друг любовзнайшов“. Сотник відійшов зворушений, не показуючися Касянові. „Не треба старого соромити. Очевидно він не хоче, щоб його підглядали“. Сотник, йдучи до себе, побачив Петра, що якраз виходив з куреня.

„Може хоч той не звівся в глузду, та може що путнього порадить. Нехай буде, як хоче, але перемінитися мусить“.

— Петре, заходь до мене, діло є.

Як війшли в світлицю, сотник зачинив двері і присів на лаві.

— Чи ти бачиш, що в нашій родині завелось?

— Певно, що бачу, і так не може остатися, коли не маємо пропасти, — ми тепер збабили, і не дай Боже набігу, не здержимо.

— Слава Богу святому, що бодай від тебе одного почув розумне слово, а то й Касян верзе, як з дуру, — говорив сотник, розводячи руками.

— Інша причина в козаків, а інша в дядька Касяна, — каже Петро.

— А ти знаєш, яка?

— Знаю, тай не дуже старому дивуюся. Ми ж знаємо сумну історію його життя. Він втратив все, що мав найдорожчого на світі. Через те відбігла від нього усяка радість. Не знала душа ясної хвилі. Тепер знайшов на старості літ, серед твердого козацького життя двох діточок на його янголяток похожих. Не дивниця, що змяк, як віск, і хоче на старості літ надолужити собі те, що в молодих літах стратив. Я його цілком розумію і виправдую, але це не приносить шкоди його лицарській славі, і коли знайде потреба, він знову перекинеться в давного Касяна.

— Хлопче, ти говориш розумно, як старий досвідний чоловік.

— Спасибі, пане сотнику, за ласкаве слово, але не подивуймося старому, і не затроюймо ясних хвиль на склоні його життя. Він заслугує на те, щоб йому потурати. Увесь курінь знає, що він з дітьми водиться, а йому здається, що ніхто того не бачить і не знає; думає, що радість виключно для нього. Й ніхто не сміє з ним нею ділитися. Йому здається, що кожне чуже око споганило б його святощі. Тому я наказав товаришам, щоб ніхто не важився зрадитися, що знав тайну старого. Ніхто не сміє заглянути в стодолу під ту пору, як старий там пішов. Бачите пане сотнику, мене. Я втратив батька дитиною, й не дуже його памятаю. Батька заступили мені родичі мого побратима Марка Жмайла. Його прадід був для мене прадідом. І коли б я в гурті людей побачив чоловіка, на старого Грицька Жмайла

похожого, чи не зрадів би я? Я б його по руках цідував, я б.. не знаю, що я би зробив.

Петро дуже зворушився. Сотник каже:

— Хлопче, нехай тебе обійму. Такої душі, як твоя, я ще не бачив. Але таки скажи мені, як діло повести, щоб і давний лад у редути завести, й старого не обидити.

— Справа не важка, пане сотнику, й до осені може бути все гаразд..

— Цікавий я, як?

— Заснуймо зараз із того боку редути вольницю й назвім її Чубівкою. Маємо бранців з Поділля, шістьдесять душ. Зразу вистане,

— Хіба ж самі баби будуть хазяйнувати? Між ними мало муштин.

— Чого самі? Хіба в нас нема козаків? А ще й інші прибудуть; люде знають, де Чубова редута. Хай самі козаки поженяться й заживуть на слободі. Поля, лугів, лісу, лук, у нас вистане.

Як Петро те оповідав, сотник, не міг з дива вийти над його розумом і статочністю.

— Бо до чого воно доведе? Будуть з собою дикі пари воркувати, та лише образа Бога з того вийде, й церкву поставимо.

— Та як будуть вінчатися без попа?

— Коли б стільки лиха. Знайдемо попа з попадею і церкву поставимо.

— І гадаєш, що до осені поставимо село, як слід, з церквою і зі всіма порядками?

— Не зі всіми, бо не буде в нас ні панана, ні жида, а самі вільні люде, козаки. А дасть Бог, то і школу заведемо, щоб діти вчилися грамоти. Тоді Чубівка стане славна на всю Україну.

— Коли ти таке видумав, то даю тобі власть. Орудуй всім і роби, як знавш. Я нічого не пожалію, щоб гаразд все переведено. Тільки може нам сил, робучих рук не стане.

— Пане сотнику, коли їм скажемо, про що йде, то днями і ночами будуть працювати.

— А ти вже любив яку дівчину? Признайся!

— Моя дівчина ще в попелі гравься, а тут її нема.

— Ну, добре! Одна нам буде біда. Коли нас татарва занюшить, на певно нічого не вдіємо. Скличемо народ на слободу, а татарва наскочись та в ясир поведе.

— Будемо так робити, як роблять ухонники на диких полях. Будемо стерегтись. А для безпеки прокопаємо підземвий льох аж до самої редути. Розуміється, що редуту треба поширити, щоби вона не сто, а тисячу народа помістила. Молодь буде до нас напливати, як мухи до меду. Вишколивши їх, посилатимемо на Січ, а відтак котрий верне, одружиться тут і заживе спокійно, не знаючи ні холоду, ні голоду. Із тої Чубівки буде колись оселя, славна на цілу Україну. Ухонництво повернеться на нас. Вона набере такої сили що й орда нічого не вдіє.

— То правда. Мала сила козаків добре узброєних пове велику татарську купу. То розбишацька голота. Вона лише у великій купі небезпечна. Татары зле узброєні. Шаблю має в них хіба десятій, а то все ломаки, кінські черепи на дрючку, лук тай стріли. Я мав з ними нераз роботу. Та з ними треба бираз зробити порядок.

Побратими.

— Як?

— Козацтво мусить здобути Крим, за-
давити петлею ту шию, якою татарва нашу
кров проковтує. Перекоп мусить бути наш. Ро-
зумієш? З Криму вся біда йде. Ногайці і буд-
жацькі татари не були б страшні, як би в Кри-
му хан татарський не сидів.

— А щож січові товариші на те?

— Відкладають все до слухного часу,
а поки що на Крим, на татарські та турецькі
землі набігають тільки. Татари їм відплачу-
ються тим самим і так зводяться, місто
зробити вже раз путне діло й кінець.

Петра мов запалив до давно придумано-
го діла. Не раз хотів поговорити з сотником
та вже на стільки познакомився з козацьки-
ми звичаями, що не слід молодому старого
розуму вчити. Він не смів перший заговори-
ти, і тому радий був, що так воно до ладу
склалося, що міг сотникові розкласти та по-
яснити.

Зараз того вечера, як вернулися з поля,
вийшов на майдан і тут об'явив народові, що
сотник задумав.

— Слухайте, товариші! Заснуємо тут за-
раз під редутою слободу, покладемо село, а то-
ді, кому охота, нехай жениться і хазяйнує.

— Славно! Ось далєбі добре!

— Але треба багато праці, бо ніхто нам
не pomoже, хіба один Бог; треба буде добре
чуприну нагріти, щоби до осени бути зі всім
готовим. Я розмежую, поміряю місце, а з не-
ділі зачнемо рубати дерево в лісі й хати ста-
вити.

— Будемо працювати день і ніч, дай Бо-

же здоровля пану сотникові, що таке видумав.

Сотник слухав тих Петрових розпорядків з хати:

„З того хлопця щось велике буде. Розумний до біса, як старий. І я певний, що він діло виведе на чисту воду. Тоді слава наша піде гомоном по усій Україні. То буде Чубівка, а я тут буду собі таким самим паном, як князь у своїм Острозі, або кошовий на Січі. Тільки, що мене ніхто не скине“.

По тім всім каже Марко до Петра:

— Чому ти мені того всього не сказав?

— А хіба ж ти не довідався тепер, як вже всі знають? Впрочім не було ще часу, бо це все зробилося нині рано.

— Знаєш, Петре, що як вже тут стане слобода, то й ми оба тут останемо раз на все.

— Ані не думай про те. Як лише діло покінчу і заведу лад, ми ідемо на Січ. Гріх би, коли б ми, покінчивши острожську академію, засиділися за піччю. То би був закопаний талан. Перед нами будучність. Ми для України маємо щось більше зробити, чим заснувати одну Чубівку.

XVI.

Петро мав таку вдачу, що коли що раз задумав і обміркував, то мусів перевести в діло, щоб не знати які перепони стрівув надорозі. Так було й тепер. Сказав слово сотникові, що заснує слободу, і на це видавав усю свою енергію.

Порозумівшись з Касяном, котрий за цей плян аж вицілував Петра, він поділив козаків, новиків й бранців на партії і призначував їм роботу. Одні йшли своїм звичаєм робити в полі, інші йшли до ліса рубати та возити дерево на будівлі. Навіть жінки мусіли помагати — місити глину, витинати хворост на огорожу, сушити очерет на стріхи. Петро сам розміряв з Марком місце, де мали стати будинки, стодоли, стані та клуні. Показалося, що Петро, хоч любив з людьми пожартувати, був строгіший, чим старий Касян. Кожний непослух, або недбалість, лінивість, карав власною рукою дуже болючо.

Сотник говорив до Касяна:

— З нього кошовий буде, побачиш.

— Щира душа, їй Богу. От, слава небесному, що нам його прислав на потіху...

Старий Касян не менше других радів з того, що закладається тут оселя. Вже не треба буде розставатися з тими голубятами.

А то він страшно боявся, хоч знав, що така розлука мусила б наступити. Він бачив той непорядок, який тут завівся. Значиться, що тому конче треба було покласти край, і всіх бранців повивозити десь з редути. Тепер ця журба перестала його гризти. І старий укладав рожеві пляни на той час, як воно буде, коли він стане непотрібом. Тоді заживе в хаті своїх діточок, буде їх голубити, поки Господь не покличе його до себе.

— Господи небесний, — говорив собі Касян у молитві, — дав Ти мені дожити на склоні мого віку щастя, яке мені і не снилося. Заступала тяжка хмара мою душу, аж тепер післав Господь ясний промінь. Слава Тобі, Боже, і дяка! — А як воно добре буде, що мати мемо свою церкву і свого попа. Коли то я в церкві був? Вже й не памятаю.

Касян змінився не до пізнання, наче вітмолоднів, а ще й те його радувало, що тепер не потребував критися з своєю любов'ю до тих сиріток. Робив це явно, на очах усіх. Старий радів, що малого Івасика саджав на коня, наперед себе. Діти, що не мали ні батька, ні матері, прилягли до дідуса цілою душею. Усюди за ним ходили.

Продумав Петро цілий плян села. Відзначив місце на майдан. Там мала стати церква й попівство. Хати були довкруги, усі до сонця. Коло кожної хати огород.

Робота йшла гладко. Вже стали хати пошивати, як раз каже Петро до сотника.

— Пане сотнику! До осені я вже буду готовий. Та нам треба слобожан. Ніхто цього ще не знає, і ніде правди діти, не знаю, як

до того братися. Признаюся, що навіть того не знаю, в якій околиці я живу. Знаю, що над Синюхою, недалеко Бога, але як та сторона називається, їй Богу, — не знаю.

— Вона називається Україна, а те місце Чубівка. Про слобожан не турбуймося. Ми пішлемо охочих людей наших. Коли дізнаються про нашу слободу, то вістка піде, як по степу огонь.

Так воно і сталося. Розїхалось кількоро людей на Україну і під осінь стали люди стягатися.

Між иншими приїхало трьох козаків. Один з них ледви держався на коні. Вони принесли сумну відомість, що цього року панські війська розбили цілком військо Косинського, і він сам поляг головою.

Князь Вишневецький, з яким зачав собі Косинський, заманив його підступом у город Черкаси і тут його вбито. Його військо, кого не вбито, подалося на Запорожжя. Вони якось вирвалися із халепи, взяли хорого товариша й пішли в світ за очі. Щасливо натрапили на Чубівку.

— Косинський хоч добрий козак, а все був шибай голова, небсторожний і легковірний. Тому і згинув марно, хоч до великого діла був призначений, — говорив сотник. — Буде це наука для грядучого покоління: не знаючи броду, годі лізти в воду. У Косинського замала сила була, щоби з такими дуками мірятися.

Під саму осінь покінчено оселю на сто дмів. Кілька хат поставлено на запас, бо стільки слобожан ще не було.

Поки ще мали слобожане перенестися з редути, Петро клопотав голову сотникові, що треба це зробити врочисто. Треба усе посвятити й до того попа звідкілясь привести.

— Ей, коли б так можна о. Демяна Наливайка з Острога... — каже Петро.

— Що то за один? — питає сотник, — чи то яка рідня тому зрадникові Наливайкові?

— То рідний брат Северина.

— Я його й знати не хочу. Він зрадив Запорожців і станув проти них по стороні пана. Того йому Запорожці ніколи не забудуть, а хай його Бог заступить, щоби він їм у руки попався.

— Відкіля, пане сотнику, знавш про те?

— Хіба ж у мене Запорожці не бувають? Який би я був товариш, якби не знав, що на Запорожжі робиться?

— О. Демян певно тому не винен, — виправдував його Петро. — Северин був придворним у князя Острожського і мусів слухатися. О. Демян певно його до того не намовляв. То дуже дебела душа, і за нашу православну церкву дав би душу.

— Я того всього не знаю, який він для церкви, але його браток то поганець, який не варт козаком називатися, і тому я про ніякого Наливайка чути не хочу.

— Я би таки рад, щоби зачинати з Богом.

— І я того хочу, а хіба нема попа крім Наливайка? Та про те ще час говорити, церква ще не готова.

— Як не готова?

— А образи де? А іконостас? А дзвони? Навіть кадильниці не придбав... Я гадаю так.

У мене є в Умані — до Уманя ближче нам, як до Острога — знакомий піп Юрко Книш, гарний чоловік і гарно співає. До нього напиши від мене листа, щоб або готових образів нам купив, або вишукав богомаза, який би нам всі образи до церкви вималював, які треба, та щоби роздивився за всею потребою. Та це зараз не зробиться, тої роботи буде на цілу зиму. Отож з твоїм святом треба підодждати нарік.

Петро схопився за голову.

— Хіба ж ті всі бранці будуть зимувати в редуті? Що з нашої редути станеться. Треба буде в stodолі печі поставляти, бо померзнуть. А де ж зложити хліб?

— Чого ти так розкудкудакався, Петре? Забери собі їх хоч би зараз на слободу, а з попом то відложім справу нарік...

Нічого було говорити, коли не можна інакше.

Сотник прийшов у світлицю, як приступив до нього старий Максим з козаком Ониськом. Максим каже:

— Прийшли ми, пане сотнику, прохати, щоби ти нас пустив звідсіля, ва хліб та сіль дякуємо.

— А ви куди?

— На Січ йдемо, або в світ за очі...

— Що вам сталося? Так мене покидаєте? Чому?

— Вибач нам, пане сотнику, за слово. У твоїй редуті завелось таке, що сором козакові тут пробувати. Говорилося, що Чубівка — то мала Січ, і січовий закон тут є. І так воно тут було, поки чорт бабів не наслав. Те-

пер тут не Січ, а баїський кагал. Козаки нівечаться, бабють, місто козацького ремесла вчитися, вони воркують, мов голуби, з дівками, а старий Касян дітей няньчить...

— Та хіба ж ви не бачите, що всі ті люди підуть у село жити, а тут заведеться старий січовий порядок?

— Бодай так пси траву пасли! Хлопці забігати будуть на село до дівчат, нікому буде в редуті службу робити. Зле ти, пане сотнику, діло обдумав, нам того не треба було.

— Пождіть ще зо два дні. Я обдумаю діло ще інакше.

— Нічого не продумаєш. Один вихід: відогнати слобожан куди інде.

Сотник узявся за голову. Справді, старші козаки по приміру Максима порозлізаються, остане сама молодь, а тій все зелено в голові.

Сотник покликав Касяна:

— Що будемо робити, старий товаришу? Ми собі біду напители, козаки старші ремствують і втікати збираються від нас. Ось що йно Максим з Ониськом подякували за хліб та сіль.

— Хай ідуть з Богом, я відсіля не рушуся і моїх сиріток від себе не дам; а коли на те, то я для себе беру одну хату й зимовиком заживу. Вже пора дати старим костям одпочити.

— Маєш, бабо, книш! Ось вигдав! А хто ж у редуті осаулом буде?

— А хоч би й той Петро. Чом же не козак? Усьому дасть раду.

Якраз надійшов Петро.

— Петре, чи ти знаєш, що козаки перед

бабами на Запорожжя втікають? Ось Максим нагородив мені сім міхів полови.

— Боже мій! Та зараз нині забіраю всіх слобожан на село.

— Він каже, що хлопці до дівчат забігатимуть, а в руді собаки сторожити будуть. Нещаслива година. На що я на таке свій дозвіл дав?

— Пане сотнику, таке можуть говорити старі діди, яким заздро, що ніяка дівчина їх не хоче. Але світ для молодих. Коли б світ так робив, то би рід людський мусив загинути. А як Господь говорив до наших прародителів: ростіте і множітеся, ісполняйте землю..

— Але через бабу то й Адам в раю не вдержався, — докинув Максим, що з боку прислухувався тій розмові.

— А Господь казав ще інакше, — говорив Петро: — не добре єсть чоловіку единому бути, сотворім ему чоловіциу.

— До чорта зі всіми чоловічицями, тьфу, — сказав Максим і хотів відходити.

— Пождіть, дядьку Максиме, ще одне слово. Правда, що на Січі жінкам під карою смерти не можна жити, бо такий закон.

— Сам це добре знаю, тому тут не хочу з бабами жити.

— Але ти, дядьку Максиме, старий Запорожець і знавеш добре, що на Запорожжі, поза Січчю живуть жонаті козаки й хазяйнують, а коли кошовий закличе, то кожний вилазить із запічка, хапає за шаблю, і знову козак, ще може завзятіший, чим той нежона-

тий, бо він став в обороні своєї небоги та діточок, правда, що так?

— Ну і що з того?

— Чому ж би в нас такого не мало бути? Тут у редуті то наша Січ, а там за редутою то наше село. А те, щоби молоді козакки не нівечилися, на це в рада: закон. Не вільно виходити, тай годі. А хто не послухав законна, то зробиться з ним те що й на Запорожжі. Не бійсь, у старого Касяна тверда рука.

— Ні, синку, — каже Касян, — твоя рука твердіша, і я саме говорив сотникові, щоби тебе на мойому місці поставив. Мені вже час спочити, та за піччю галушки жувати.

— Таки так, Петре, й буде. Тебе роблю осаулом у нашій Січі. Порядкування села передай твому побратимові Маркові, а ти заводи тут порядок, як знаєш..

— Це для мене велика честь, по старім козарлюзі Касяні тут осаулувати, та я ще замолодий.

— Пішла би я, та боюся, — говорив Касян, — не відмовляйся, тебе ще кошовим не вибирають, а слухай, що старші говорять.

Петро став осаулом у Чубовій редуті. Проголосив це сотник усім, що зібралися обідати. До них говорив. Петро:

— За вас, товариші, я життя положу, але хто мене не послухав, то далєбі так випарю, що йому біс присниться. — У цю неділю відправимо молебень і всі слобожане підуть жити на своє хазяйство. Пан сотник дасть кожному по корові і хліба стільки, щоби перезимував, а про все инше треба самому про-

мишляти. Кожний дістане і зброю. У вільних хвилях від роботи, коли сурма на валах редути заграє, кожний козак приходить сюди узброєний. Хто би не прийшов, а не виправдався, буде строго покараний. А кому ця кара і раз і другий не допоможе, того зі слободи проженемо на чотири вітри. Жінкам до редути під карою смерти приходити не вільно. Село має собі вибрати свого старшину, котрого всі мають слухати. Того має кожний триматися, що я тут проголосив, такий буде наш закон козацький. Розуміли?

— Добре — того будемо держатися.

— Памятайте, що пан сотник не для примхи так наказує, лише для вашого добра. Під боком орда сидить. Якби не було тут порядку, то вас усіх забере, як кури з під стріхи, і в ясир пожене. Тепер кожний приступай, хто вибрав собі дружину, хай тебе запишу у реєстр...

Слобожане стали оглядатися, а за хвилию приступали парами, хто з дівчиною, а хто з молодицею.

Надійшла одна така пара: молодий хлопець яких вісімнадцять літ зі старшою молодицею, яких літ понад сорок. Всі стали сміятися, а Петро оглянувши їх, каже:

— Ти, Климе, хочеш з нею жити?

— Так.

— Підожди, я тебе зараз звінчаю.

Петро хопив хлопця за пошиття і став з цілої сили парити прутом, та по кожному ударі приговорював: беру — собі — тебе — за жінку, — а їж тебе — не опушу. — Ось тобі, жовтодзубий ледаре, ось мавш. Мамине

молоко зпід носа не вислохло, а він женився би! — Тепер, княгине, прочитаю тобі шлюб. Із бабою зробив те саме.

— Недавно тебе з татарського пута ослобонили, а ти будеш мені хлопця молокососа баламутити... тепер рушай. — А того ледара замкнути ще на добу до льоху о хлібі й воді...

Усі страшно сміялися, а сотник на рундуку хати аж присідав зі сміху.

Максим каже до Ониська:

— А що, товаришу, йдемо?

— Ні, лишімся, той дасть собі раду і буде порядок. Такого не сором і старому слухати.

І справді, від тепер настав порядок, якого давно тут не було. Слобожане пішли на село жити. Кожний порався під зиму в хаті й коло хати і дороблював, чого йому не ставало.

Петро часто скликував слобожан у реду-ту, і тут зарядив вправи військові. Першого, що спізвився, вибив. Показалося, що Петро строгіший був, чим Касян. А мимо того всі його любили, бо й порятувати любив, і оповів щось цікавого, і на бандурі загравав та заспівав.

Сотник післав з листом до Умяня по образи, й за те заплатив червінцями. Попа Юрка Книша замовлено заздалегідь, щоби приїхав посвятити церкву, коли буде готова, і повінчати слобожан. Коли це буде, сотник опісля дасть йому знати.

Вже було по весняних роботах, як Петро скомпонував таке письмо до о. Юрка Книша:
Ваша милость, благочинный отче!

Я, товаришъ славного сѣчового запорожского войска і наказный сотникъ Иванъ Чубъ на козацкой редутѣ тогож имене надъ рікою Сенюхою положеной, упорядковавши на способъ козацкій запорозкій слободу Чубівку, прошу со всемъ товариствомъ вашу милость прибыги къ намъ и посвятити нашъ новозиданный храмъ божий Пресвятыя Покрове во славу Господню и на пользу хрещеному православному народу, а ижъ у насъ въ реченой слободѣ много люда жиетъ въ безбрачнѣмъ сожитію, ибо священника не было доселѣ, то жиченіемъ нашимъ бы было пры томъ то тржествѣ, тоже и бракосочитаніе учинити соблазны избѣженія ради. Такожде было бы желаніемъ нашимъ приобрѣсти, намъ попа-священнослужителя, который бы здесь свою парохію имѣлъ и для насъ богослуженіе еженедѣльно и по праздникамъ господнимъ служилъ.

Вашой милости покорный слуга и приятель Иванъ Чубъ сотникъ власною рукою и осауль Петръ Конашевичъ.

Листа того повіз відділ козаків, забравши з собою два вози, навантажені всяким добром для протопопа Книша.

У той час приїхав до Уманя о. Демян Наливайко. — Він був з о. Юрком добрий знайомий і того року загадав його відвідати. Якраз під ту пору приїхали козаки з листом від Чуба. О. Юрко прочитав листа і передав його о. Демянові.

— Не знаю звідкіля у тій пустині такий гарний писар знайшовся — ось глянь.

О. Демян довго придивлявся листові, чи-

тав став щось нагадувати собі, а далі вдарився радісно по полах і аж скрикнув:

— А я по ньому вже й панахиду відправив...

— Хто ж то такий?

— А ось тут підписаний Петро Конашевич, колишній студей острозької школи. Та скажи мені, хто цей лист приніс, і приклич його сюди.

Прийшов козак, а о. Демян став його випитувати. В міру того, як слухав оповідання козака, щораз більше цікавився о. Демян. Був дуже радий, дізнавшись, що і Петро і Марко живі та здорові.

— То ціла з тим історія, — говорив о. Демян до о. Юрка, — там в бурсі счинилася халепа діввацька з наклепу одного діякона. Та по тім всім одної ночі, серед лютої зими, пропали оба хлопці, а з ними й діякон — Артемій звався. Ніхто не міг відгадати, що з ними сталося, бо ж не можливе, щоб діякон з своїми ворогами разом втікав. Іно що коли сніг стаяв, знайшли діякона неживого під бурсовою огорожею. Усі догадувалися, що хлопці помстилися на клеветнику, та що опісла втекли, але куди? як? — ніхто не міг відгадати. Сам князь тим дуже цікавився, бо обох хлопців дуже любив і великі надії на них покладав, а я теж. Усі розпити не довели до пуття... Аж ось вони в Чубовій редуті засіли, но і як видно з оповідань козака, вони там у пошані. Знаєш що, приятелю? Я їду з тобою враз, візьмемо зараз і монаха з якого монастиря, а може якого иншого попа маєш, і там впорядкуємо їм парохію. Я знаю,

що то Петрова робота, бо він завжди був дуже до церкви привязаний і дуже побожний. Я мушу тих гільтаїв побачити.

— Як вони вбили чоловіка і до того духовну особу, то не конче вони такі добрі.

— Говори своє! То була кара божа на того діякона. Ледащо був, та ще й криво присягав, я того певний. Хлопцеві сталася із того велика кривда, то я їм і не дуже то дивуюся. Впрочім мусіло то статися не злоумишленно, а так в суперечці, бо на діяконі знайдено лиш один знак від кулака, на виску. То була зрештою така нездара, що не багатово йому було треба. Впрочім так Бог зарядив, що вибрав собі їх на караючу десницю — кажу тобі, що діякон присягав ложно, я того певний. Коли ж ідемо? Шукай скоро того попа, що з нами поїде.

— Той піп жонатий.

— То й ліпше. Знаєш, що наші люди не люблять безженних, що за молодицями зиркають. Давай його зараз.

— Я мушу їхати, бо сотник мій приятель і благодітель моєї церкви. Що року пришло щось і на церков і для мене худопаківка, але зараз то так не може бути.

О Демян нетерпеливився, але нічого було робити.

Вибралися аж третього дня. Їхали на тих возах, що з козаками сотник прислав. На однім возі їхали оба благочинні, на другім молодий піп з попадею.

Супроводжали їх козаки, то й безпечно було.

Петро не радий був з того, що не

о. Демян, лише хто інший бачитиме його роботу і ревність до церкви, але годі було переломити упір сотника, котрий, як і всі Запорожці, не любив Наливайка за те, що козацтво зрадив і проти них воював.

Можна собі уявити, як зрадив Петро, побачивши о. Демяна неждано. Він цілував його по руках. О. Демян поцілував його в голову. Зате Марко не хотів зразу показатися. Він почував себе винуватцем, і о. Демян зараз того догадався.

— Скажи Маркові, — я знаю, що він тут є, що як посвятимо церкву, то нехай приїде до мене висповідатися.

А тепер Петро нагадав свою турботу, як тут сказати сотникові, що приїхав о. Наливайко. Сотник готов підозрівати його про який підступ, про непослух проти його волі.

„Нехай діється воля Божа, коли так Бог запорядив, я тут ні при чім...”

Сотник йно що вернув до редути з поля. Він зрадив, побачивши о. Юрка. В тім молодім догадувався попа до своєї парохії, на о. Демяна дивився, як на незнакомого.

— Чого ж ти, пане сотнику, так недовірливо на мене дивишся? — каже о. Демян. — Зложилося так, що я якраз був у нашого спільного приятеля, як приїхав твій післанець, а що я знаю добре Петра і його побратима, то я з власної охоти приїхав сюди. — Чи не радий такому гостеві.

— А хто ж ти, отче, будеш? Звідкіля знаєш мого осаула Петра Конашевича?

Побратими,

— Давно його знаю, ще зі школи Острога.

— Коли ти, отче, Наливайко, а здається, що так воно й буде — о. Демян притакнув головою — то нігде правди діти, я тобі не радий, і краще, щоб ти був не переступав порога моєї редути. Імя Наливайка на Запорозжі, серед низового лицарства, зненавиджене, а Северин — то либонь твій брат.

О. Демян відразу догадався, про що йде.

— Заспокійся, пане сотнику, а побачиш, що справа мого брата вясниться.

— Вясниться тоді, як його козаки піймавши, живого у землю закопають. У нас така кара, коли козак товариша вб'є, а він убив їх більш сотні... А поки те, я не хочу, щоби який Наливайко у мене священнодійствував... Коли це твоя штука, пане осауле, то ми із тобою порухемось, — каже, дивлячись грізно на Петра, — ти хитрий з біса, але я не позволю нікому на носі собі грати!..

Петро стояв, не знаючи, на котру ступити, — він такого гніву в сотника Чуба не видів ще.

Тепер змішався о. Юрк:

— Іване! Брате мій! Прийми мої запевнення, як твого приятеля, що пан осаул тут ні при чім. Мій друг о. Демян приїхав до мене випадково в духовнім ділі. Мені здається, що по давній дружбі ти мені повіриш, а що до твоєї неохоти до о. Демяна то розтолкуйте річ, як на статочних людей пристало, а все вясниться.

— Не треба мені ніякого вяснення, бо саме діло за себе говорить, — каже сотник.

— Поперед усього брат за брата не відповідав...

— Навпаки, — обзивається о. Демян, — я на той раз за мого брата Северина відповідаю.

Сотник поглянув грізно на о. Демяна і хапав уже за пістоль. Положення ставалося грізне. О. Демян підвів руки до гори і каже:

— Можеш мене вбити, я в твоїй владі, але поперед послухай: я виправив Северина в похід з князем, щоб рятувати Косинського від неминучої смерти, бо я знав, що діло Косинського впаде. Я знав, що Косинський не буде себе щадити, буде між першими, і коли не поляже лицарською смертю, то попаде в руки князеві. Я знав, який був князь лютий на Косинського, і знав, що як піймає його, то відрубати голову прикаже. А Северин мав до того не допустити, і так воно й сталося. Северин його випросив. Косинського пустив князь на волю, те, пане сотнику, сам здоров знавш. Я тебе впевняю, і моїм словом ручаю, а й побожитися можу на євангелію, що так було. А що Косинський, попикшися раз, згорів у тім самім огні, то не я, не Северин тому винен, лише його необережність і нерозважливість. Косинського ти мусів знати добре...

Сотник Чуб слухав уважно, і м'як, як віск. Гнів його минався.

— Коли ти, отче, правду говориш, то дай тобі Боже здоровля, що ти мені діло пояснив. Велика шкода, що ніхто того на Запорожжі не знає. А може й знає, а нумо за-

раз розвідаємо. Закличте сюди тих двох ксзаків, що з Косинським були.

Та ці два нічого не знали, чи під Пяткою був Наливайко, бо лише так у війську Косинського говорилося. Вони бачили, що з княжим військом були якісь козаки, та Наливайка, а вони його знають, не бачили.

Хоч вони слів о. Деяна не могли потвердити, але й не перечили тому, а добрячий сотник повірив. І зараз виглядилося його лице, а він каже:

— Ну вибачайте за прикре слово, і будьте гостями, у хату просимо...

Попа з попадею відвели зараз у попівство на село, а обидва протопопи зажили в сотниковій хаті в редуті. З цього усього Петро найбільше був радий.

Посвячення церкви назначили на найближчу неділю. За той час гості оглядали нову оселю. Водив їх всюди Петро і пояснював, а вони з дива не могли вийти над цими порядками, які тут Петро позаводив.

Прийшла вижидана неділя. Посвятили церкву, а опісля по службі Божій звінчано шістьдесять пар слобожан. Та при кінці відбулося водосвяття перед церквою і о. Деян виголосив до народа проповідь. У ній згадав він і Петра:

— Люблю тебе, Петре, як рідну дитину, полюбив тебе від першої хвили, як ми стрінулись, і я проглянув наскрізь твою щиру душу. Провидіння показало тобі дорогу, яку ти вибрав, і якою підеш. Йди усе твоє життя туди в страхі Господнім, а зайдеш дуже високо. Тебе жде велике завдання між українським

народом, між козацтвом, а коли Господь тобі й далі благословити буде, то в твоїй руці опиниться гетьманська булава. Тоді ти пізнаєш, яка вона важка. Та тобі не вільно буде її кинути, бо тим закопав би ти талан, який тобі Господь дав. Коли на своїй гетьманській шапці заткнеш чаплине перо, не здоймай її перед ніким, хіба перед православною церквою, та козацьким товариством. Не корись нікому, хіба Богу та українському народові. Бог тебе вибрав, як оноді Мойсея на проводиря народів, з якого ти вийшов. Бог тобі помагати буде на славу вільного козацького народа...

І коли о. Демян говорив про чаплине перо, сталося таке, що саме в цю хвилю залопотіло в повітрі й надлетіла чапля. Вона летіла низько, не лякаючись людей.

Усі не могли з дива вийти, що це сталося в тій самій хвилі. Усі брали це за пророчтво, і аж ахнули з дива.

В тій хвилі подобав о. Демян на якогось святого. Цей старий згорблений чоловік, сучий, мов аскет, випрямився і говорив з жаром, а слова виходили з його уст, мов полум'я.

Петро стояв зворушений. Його налякали слова о. Демяна, бо так високо, аж до гетьманської булави він і думкою не сягав. Петро впав навколішки, закрив лице долонями і заплакав. Він сам повірив, що таке мусить статися... а гетьманська булава вельми важка і він не вдержить, опустить її, а тоді треба буде перед Богом тяжко відповісти, коли почує слова: „Рабе лукавий, проч від монє!“ Йс-

му так стало лячно, що аж морозом його пройняло.

Того дня справив Чуб народів великий бенкет. Виточили з льоху скілька бочок меду, і народ веселився.

Сотник говорив весело.

— Шістьдесять весіль, то не що будь. А тепер як стануть мене усі в куми просити, то, їй Богу, не подолаю того.

XVII.

Петро побув у Чубовій редуті ще двароки. За той час татарва не зачіпала їх. Раз йно вкрали татари Чубівським слобожанам табунець коней. Та не мали з того пожитку, бо не вспіли перебраться на той бік Бога, як їх Петро догонив з козаками, розгромив, а табуни відбив.

Настав початок зими. Земля йно що замерзла і вкрилася невеликим снігом. У ту пору сотник виправляв партію козаків на Запорожжа. Його редута стала справдішньою фортецею, а слобода розжилась на кілька сот душ. Старий Касян жив на слободі при своїх прибраних діточках. Вже оглядався за женихом для своєї донечки.

Сотник прикликав Петра і каже:

— Люблю тебе, Петре, як рідного брата, та не вік тобі тут вікувати, тобі пора у світ. Ти йди з цим гуртом на Запорожжа — жаль мені з тобою розстатися, та годі інакше. Тебе на Січі більше треба, як тут у редуті. Знаєш, яке тепер на Січі завелось, багато народу полягло над Солоницею з Лободою і Наливайком. Гей, гей! Коли то ті убутки заповняться свіжим народом! — Не повелось Косинському, не повелось тим двом, кому ж воно поведеться, хто освободить Україну від панського ярма?

— Замала сила була, — каже Петро. — На таке діло треба добре приготувитися, а поки не підійметься до боротьби увесь народ, то панів не поконаємо.

— Сила була замала, а незгода ще більша. Та вже не ми старі втремо цьому носа. Це велике діло на вас молодих жде. Я, Петре, на тебе велику надію покладаю...

— Коли Польща не ослабне, не можемо до неї братися, — каже Петро.

— А хто її ослабить, коли в нас сили не буде?

— Бачиш, пане сотнику, я не одну нічку над цим передумав, самі не можемо подоліти!

— А хто нам допоможе, де знайдемо союзника? — Від Москви нічого нам надіятися. Вже Косинський пробував, та не повелось. Москва лише до того руку приложить, де бачить свою користь. Куди ж звернемось?

— Я так міркував теж, але нам лишається одна Туреччина...

— Господи! Що ти кажеш! З бісурманами вязатися? Щож скаже увесь хрещений мир? І яка ж з того користь? Турки заняли би цілу Україну, яничарів би з нас робили так, як роблять в Молдавії, в Волощині, в Болгарії та в Сербії. Ні, сину, ти або глузуєш, або зле обміркував діло.

— Ні, батьку, я обміркував добре. Турки ані догадаються, що вони будуть нашими союзниками на ослаблення Польщі. Бо ми їх маємо бити, палити, грабити, а чим більше їх козацтво буде мотлошити, тим більше вони будуть мститися на Польщі. Знаєш пане сотнику, чому приходять від Польщі до козаків

ті всі заборони ходити на море? То все під грозою Туреччини, з боя-ни перед нею.

— Тоб то так: чергою, пане брате, то й батькові дістанеться, — говорив сотник, сміючись. — Та бач з другого боку Польща задавить козацтво, щоби від Туреччини мати спокій.

— Ні, батьку. Польща, боячися Туреччини, лише одною рукою держати буде козацтво за чуба, а все мусить про те памятати, що козацтво буде колись їй потрібне, чи на турків, чи на шведів, чи на Москву, бо і в московській огород лакоме їх око заглядає.

— Гаразд, сину. Так і роби, із того показується, що таких, як ти, на Запорожжі потреба. Ги незадовго вийдеш на верх. Ти козацький звичай знавш, і вчити тебе не треба. Бісурманів бити, а вони битимуть Польщу — гаразд так, ти гарно це обміркував, най тебе за це обніму. Посилаю тепер з тобою сорок чоловіків, вибирай собі їх сам. Я перезімую, з чим є, за той час прийде новий народ, вишколиться, а як зберу силу, то і я п пробую бісурман шарпати.

— Ні, батьку, не роби цього. Ти, оскільки мога, лиш обороняйся від тих поганих сусідів, та не пускай їх на Україну, але не зачіпай їх, бо не будеш мати супокою і Чубівка буде на тім терпіти. Виховуй, батьку, твоєю мудрою, досвідною головою козацтво, а тим найбільше допоможеш ділу. Поширяй свою свободу народом вільним, кріпким, а тим допоможеш неньці Україні. Та не гнівись, що я, молодик, тобі, пане сотнику, старому Запорожцеві, науки даю, але я привик говорити з тобою по щирости, як з батьком.

— Від тебе, любий Петре, все прийму, спасибі за щирість твою, спасибі за твоє щире товариство. Ніколи тобі цього не забуду. Ти зробив мою Чубівку славною, зробиш і Запорожжа славним, щоб вороги перед ним дріжали, а увесь світ, щоб забігав у нього приязни та побратимства. Чи Марко іде з тобою?

— З Марком ми не можемо розлучитися, бо ми побратими.

— Правда, правда, а того розривати я не буду, хоч добре було б мати тут письменного чоловіка. — Отож, Петре, ми зробимо так: ти будеш ватажком над тим гуртком, що на Січ йде. На проводиря, щоб ви по степу не блудили, як тоді з Острога, дам вам старого Запорожця Ониська Пугача, що в мене недавно гостює, а йому дуже скучиться за Січчю. Хотів сам іти, та небезвечно одного чоловіка самого пускати. Він не лише дорогу на Січ знає, а ще й порадить тобі в потребі, розумна голова.

Стали приготовлятися в дорогу. Сотник по прийнятому звичаю виправляв на Січ своїх учнів, одягнених, обутих і озброєних. Кожний діставав ще по коневі, які йшли відтак на власність січового товариства. До того додавав вози з харчами для усієї чети.

Так було й тепер. Вибиралось сорок козаків. Була то на той час сила, яка в дорозі не пропаде й оборониться від напасти.

Як мали вже виїздити, був лагідний зимовий день. Трошечки притрясало снігом. Козаки поставали на конях на майдані редути. Тут зібралися всі, щоб попрощати товаришів

в далеку дорогу. Петро з Марком вийшли з світлиці сотника. Він вийшов теж. З'явився старий Касян, що прийшов якраз з села.

Петро, знімаючи шапку, вклонився низенько сотникові і цілому товариству і каже:

— Благослови, пане сотнику, твоїх вірних товаришів у далеку дорогу. Спасибі тобі за науку, за твою ласкавість, що нас сиріток пригорнув до себе. Вибач нам за нашу неслухняність, коли тебе дечим образили. Дай Боже нам здоровля побачитися. Твоєї редути по вік не забудемо.

На те сотник:

— Нічим ви мене не обидили, мої голуби. Тішуся, що я вас в людей вивів, хоч жаль мені з вами розставатися. Служіть так вірно матері Січі на Україні, як мені служили, а Бог вас буде благословити. Я вас благословлю, нехай вас рятує свята Покрова від усякої пригоди.

Петро поцілував сотника в руку, а сотник його обняв і перехрестив. Те саме зробив і з Марком.

Петро приступив ще і до старого Касяна. Старий втирав сльози, обняв і голубив Петра, мов рідного сина.

— Боже вас провадь. Во ім'я Отця і Сина святого Духа, амінь!

Петро був зв рушений. Скочив на коня й станув напереді. За плечами в нього були, крім рушниці, ще й сагайдак зі стрілами та сріблом кований лук, подарунок князя. Задуніли на мості й рушили в село мовчки. Вали редути заповнилися народом, який вигукував і вимахував шапками.

А на селі згуртувалися всі на майдані коло церкви. Не було дитини, яка би сиділа в хаті. Багато людей повилазило на стріхи, щоби ліпше видіти.

Перед церквою стояв піп у ризах, повиносили й хоругви. Петро станув перед церквою з своєю четою в порядку.

Піп відчитав молитву й кропив козаків свяченою водою. Між народом почувся плач. Відтак ходив піп поміж ряди козацькі й давав цілувати хрест.

Петро знову станув на середині перехрестився тричі і рушив. Народ супроводжав їх благословенням. Жіноцтво плакало. Залунала пісня і покотилась широкою луною по степу...

Засвистали козаченьки
В похід з полуночі —
Заплакала Марусенька
Свої карі очі..,

У хаті вдови Прокопихи стояла на порозі її дочка Настя. Вона затиснула бліді уста і дивилася на відїзджаючих козаків, мов сонна.

Коли чета виїздила з воріт села, вона заламила руки і влетіла у хату.

— Мамо, моя мамо, нема вже його, що мені робити?

— Бог з тобою, мов серденько, за ким ти так побивався?

— Мамо, чи є хто такий інший між усім козацтвом, як цей Петро? Боже мій, Боже! чого я його так полюбила?

Вона плакала, ломлючи руку.

— А хіба ж він тебе любить теж?

— Не знаю я того, мамо, він мені того

ніколи не говорив, не знаю, чи дивився на мене...

— Дурна, дівчино, чого ж ти за ним побиваєшся, от, викинь дур з голови..

— Ні, мамо, не можу я його з серця викинути. Який він гарний, який бравий козак. Я би за ним на край світа пішла, якби лише словечко сказав.. Не жити мені без нього..

Настя, мов божевільна, вибігла прожом з хати і пропала.

А далеко із степу лунала ще козацька пісня..

Під Різдво виловили рибалки молоде Настине тіло зпід ледової кори Синюхи.

Козацька чета що раз віддалялася від редути. На полудне погодували коней, перекусили і йшли далі. Петро їхав із Марком та січовим товаришем Пугачем напереді. Всі були веселі, Марко каже:

— Петре, тямиш нашу втечу в Острога? Ми як нетлі на огонь летіли, чудом Божим спаслися.

— Ми були ще діти. Тепер зробили би інакше. Ось хоч би те: чого ми не презимували в діда Ониська? Були би ми лиху годину переждали.

— Але нічого нам не сталося, ми пережили прикру годину, досвіду набралися і на людей вийшли.

— Як біду перебудеш, то краще живеться, чим не зазнавши її, — каже Пугач, — не одну я біду перебув і з тим мені добре жити на світі.

— А яку ви, батьку, найтящу біду перебули?

— Та остання над Солоницею була найтяща. Те, що я там перейшов, то морозом проймав, а що я лише чудом врятувався, то хіба Богу подякувати.

— А розкажи нам, будь ласка, як то сталося? — питає Марко.

— Подождіть, сганемо ночувати, тоді й розкажу. Може й інші схочуть послухати.

Сонце вже зайшло і стало смеркатися. На землю насила мряка. Поставили чотири вози, які з ними везли провізію, поприпинали коні й розвели чималий огонь. В середині між возами розіпняли шатра. На трьох коликах розіпняли перед шатром великий котел і стали варити кашу. Накидали туди капусти і мяса. Як повечеряли, Марко нагадав Пугачеві, що обіцяв, і всі стали його просити, щоби розповів їм про похід Наливайка з Лободою та їх розгром.

Пугач подумав хвилину, і каже:

— Нема поганіщих людей на світі, як ті пани. Як їм козаків треба, як не можуть власними силами чого подолати, тоді до козаків: любчики та голубчики, допоможіть. Ось бісурмани на нас йдуть, ось татарва на нас чатує, а ви — християнське лицарство, а нуте, збірайтеся, ми вам нічого не пожалівмо, і це, і те.

Ми народ воєнний, і війна — то наше ремесло. Збираємось, гуртуємось, а тут показується, що нема ні зброї, ні коней, ні гармати, а панам не спішно нам помагати, а всі їх обіцянки — то грушки на вербі. Ми мусимо йти голіруч і здобувати собі усе на во-

рогові. А тут і пани пишуть листи, польські гетьмани, і король його милость, а от цісар німецький і різні князі й княжичи. — Зачала собі Польща з Волощиною, султан розсердився, гвалт! Козаки, помагайте! А ми, дурні, йдемо, проливаємо свою кров за ляцьку справу. У тій розправі багато нашого брата полягло. Нас таки добре пошарпали, і молдавани, і волоша, і турки, і татари. Але ми таки доконали великого діла. — Тепер вертаємо на Україну з свіжих ран вилизуватися. А пани до нас: вертайте собі, куди хочете, лише не через наші оселі. Йдіть собі попід землю, або хмарою попід небо, лише не важтеся стати на нашу землю, бо ви голодні, вам їсти хочеться, а вас нам тепер не треба. А як вернетесь до дому, то ті, що записані в реєстр, нехай остануть козаками, а уся инша голота, чернь, гайда до плуга до роботи, бо прецінь панові працювати не ялось.

Засіли ми зімувати в Брацлавщині, то тут, то там, бо не було нас сили йти далі. Пани в крик: гільтайство та свавільство грабує нас, обідає, і піднесли на нас увесь шляхоцький світ. З того вийшла велика буча, яка скінчилася аж над Солоницею. Наше військо засіло в Білій Церкві. Нас зразу не чіпали, та цілою силою кинулись на Наливайківців. Нічого казати, що Наливайко неабиякий ватажок. Він відступав збройною рукою возвим табором. Відтак звернувся на Білу Церкву, щоби з нами сполучитися. Хоч ми з Наливайком не були добрі, ще від часу Косинського, то мимо того не хотіли послуха-

ти панських брехливих слів, щоб на Наливайка кинутися, і допомогти панам його здавити. Тому то пани і проти нас виступили. Храбрував проти нас той собака запорожський, князь Ружинський. Він у нас держав козацьку булаву, він годувався козацьким хлібом, а тепер, пізнавши всі козацькі штуки, навчившись в нас воювати, виступив проти козацтва, мов кат.

Свою дорогу значив він шибеницями й палями, на яких застромлював своїх колишніх товаришів. Найлютішим показав себе, прийшовши у Паволоцьку волость. Страшно подумати, що там творилося. Від того, що очевидці розказують, волос дибом став. Бачить наша старшина, що то не жарти, посилав полковника Саська з трохтисячним військом проти Ружинського. Хто його знає, чи нас Господь відступив, чи Ружинському чорт помагав. Сасько поступив нерозважно. Не розвідавши гаразд, в котрім боці Ружинський, та яка в нього сила, вислав у цей бік передню сторожу, яка небачно наскочила на Ружинського і він її розбив на порох. Того налякався Сасько, і він уступив під Київ. А в Ружинського було всього на всього тисяча війська. Він, осмілений такою легкою побідою, підступив до нас під Білу Церкву. За ним пішов Жолкевський з своїм військом. Наш полковник Шавула виступив проти нього, бо ми довідалися, що йде до нас Наливайко. Нас було разом сім тисяч. Як бачите, ми могли тоді Ружинського роздавити. Та йому на час наспів з поміччю Жолкевський. Ружинський напав на табор

нагло. Ми збентежились. Настало замішання, бо ніхто такої смілости не сподівався. Наш табор розірвали і ми стали уступати. Йно що за Руткою вдалося Шавулі військо впорядкувати, і тоді ми Ружинського відбили. Наспів зі своїми і Наливайко, і тоді ми Ружинського так спражили, що ледво втік. Ружинський з останками замкнувся у білоцерківськiм замку. Та тепер наспів Жолкевський. Старшина вважала неможливим давати йому поле. Ми стали уступати на Трипілля. Жолкевський пустився за нами. Нас було більше шести тисячів. Господь нас відступив. На сором козацтву, ми з такою силою уступали перед на половину меншим військом Жолкевського. Ми отаборилися пятьма рядами возів. Усі ми були піші. — До того ще Жолкевський не був тут з усією своєю силою, бо він вирвався наперед, а решта йно що наступала за ним. Та мимо того він вдарив на нас на урочищі Гострому Камені. Та не вдалося йому розірвати табору. Ми гарно відбивалися. Тоді сталося нещастя. Шавулі гарматна куля урвала, руку а Сасько таки поляг лицарською смертю. Лободи не було тоді при нас, бо він з рештою нашого війська стояв під Київом. На місце раненого Шавули вибрано гетьманом Наливайка. Ми так збили ляхів, що Жолкевський не важився нас більше зачіпати, вернувся у Білу Церкву і вижидав підмоги. Ми пішли далі. Під Київом ми злучилися з Лободою. У його таборі було багато збігців, жінок та дітей, що втікали перед ляхами. То було наше нещастя. Та що було з тими нещасливими бездомними рєбити? Годі їх було лишити на поталу ворогові. Ми

Побратими.

18.

пішли під Переяслав, гадаючи, що в степ не поважаться пани за нами йти.

Тепер пани взялися до давнього способу розвдати нас. Жолкевський написав до Запорожців, обіцявав нам цілу торбу ласк, як лише покинемо гільтаїв, себто Наливайківців. Та ми його післанців увязнили і закували в диби. Гетьманом знову вибрано Лободу. Радили ми, що далі робити. Нам лишилося, або піти у московську землю, або получитися з ханом і татарами, або оборонятися до останку, а були і такі, що раді були здатися на ласку панів. Щоби забезпечитися від Жолкевського, треба було зупинити його переправу через Дніпро. Одні човни попалили, а другі поховали по комишах на всяку потребу. Тимчасом Жолкевському вдалося погромити Кремпського, що зібрався з козацтвом у Каневі, нам на підмогу. Як Жолкевський прийшов у Київ, міщани зрадили йому, де човни поховані. За те хотіли ми киян покарати. Зібравши сотню чайок, рушили козаки під проводом Підвисоцького горі Дніпром. Та Жолкевський уже стояв на березі і привитав їх гарматою. Похід не вдавсь. Підвисоцький трохи не втопивсь. Ми мусіли обмежитися до спинювання Жолкевському переходу через Дніпро і це нам вдалося. Ми гарматою затоплювали їм човни. А тим часом Лобода зачав перемирюватися з панами. І знаєте, чого Жолкевський від нас вимагав? Видати йому Наливайка і інших старших, видати цісарські хоругви і гармати. Дрібничка правда?

— Які то цісарські хоругви!

— А! то ви того не знаєте? Як хотіли

усі володарі християнського світу зробити спілку на турка, то німецький цісар прислав на Запорожжа свого посла Лясоту, він привіз Запорожцям у дарі хоругви, клейноди і вісім тисяч червінцями. Отож ті хоругви були панам солею в оці і вони наважились їх відібрати.

Видавати свого товариша ворогові на смерть мученицьку, то був би страшний гріх і Лобода це відкинув. Тепер Жолкевський пустився на хитрощі. До нас прислав двох, вони показувалися, що втікли від панів, і нас остерегли, що Жолкевський післав Потоцького геть повище Київа переправитися через Дніпро і напасти на наш табор, де були самі жінки і діти, бо ціла козацька сила стояла над Дніпром і не дозволяла Жолкевському переправитися. Ми тому і повірили. Треба було уступати ще далі. Наші човни поплили рікою Сулою, а наш табор посувався попри Сулу. Ми пішли аж під Лубні, щоби не дати себе заскочити. У нас ще була сила. Ми мали яких трицять гармат і багато усяких припасів. Як ми подались далі, то Жолкевському прийшлося легко перейти Дніпро. Він ішов вслід за нами. Йому прийшли на підмогу литовські полки. Тепер у Жолкевського була більша сила, як у нас. Ми уступали далі, хоч гірко було йти з таким великим табором. Недалеко нам було дістатися в степ, а тоді ми врятувалися. Відгадав наші думки Жолкевський. Він розпочав з нами мирові переговори, щоби нас приспати, а тим часом післав військо повище Лубнів, що перейшло Сулу і заступило нам дорогу в степ. Кажу вам, діти, що ляхові не можна

ніколи вірити, він тебе цілує, а ніж за пазухою держить. Ми стали табором над рікою Солоницею. Як ми побачили, що ляхи нас хитро взяли з двох боків, годі нам було з отабореного місця рушатися. Ми окопалися з трьох боків, і стали до оборони. Ляхи оточили нас і зачалася облога. Нашого табору не можна було силою здобути, бо з трьох боків вали, а з четвертого велике болото. Було в нас яких шість тисяч війська, і доброго, і менше вдатного, а друге стільки жінок і дітей. У нас було багато коней і скоту, яких не було де пасти і все то гинуло. Настала страшна спека і сморід від падлини. До того мало в нас було води. Ляхи стріляли у табор з гармати і багато люду нівечили. А Жолкевський не переставав вести переговори з нами. Ізза того Наливайківці стали підозрівати нас у зраді. Повстали у таборі колотнечі, аж на одній раді Лободу вбито. Зробили це ті злодії Наливайківці.

— Хіба ж це не козаки?

— Це збиранина з усяких злодіїв. Наливайко приймав усяку дрань, розбишаків. Вони нікого не щадили, а всі їх злочинства карбовано на справжніх козаках. Але по смерті нашого гетьмана не вдалось Наливайкові захопити гетьманську булаву, бо гетьманом вибрано Кремпського. Хоч Кремпський держав усе залізною рукою, то годі було обі сторони з собою погодити. Ми, Зопорожці, не могли вибачити тим злодіям Наливайківцям смерті нашого батька. А як уже раз незгода вкрадеться в табор, то не може бути гаразду. Жолкевський знав про це від утікачів. Йому теж пильно було, у його війську був голод. Не

можна було нічого довезти, а він знав, що в нашім таборі в полюстатком поживи і голодом нас не візьме. Йому теж дуже пильно було справу покінчити. З одного боку лякав нас своїми гуляй-городинами, а другого боку підпускав тумана на згоду.

— Що це таке гуляй-городини?

— Це такі рухомі фортеці на колесах, високі, мов обороги. З гори можна з них, скрившись за стіни, стріляти з гармати у середину табору. Та ти один з другим, як хочеш справді Запорожцем бути, не допитуйся всього, як баба, або дівчак. Ти слухай та міркуй сам, поки не виміркуєш, а коли ні, то таки колись прийде час, що сам побачиш таку невидальщину.

І ці гуляй-городини справді налякали малодухів і вони подались на погану, зрадливу, прокляту згоду. Коли про це згадаю, то аж кров мене заливає від сорому. Згодилися видати ляхам Наливайка, Шавулу і Шостака. Тим замарили козацьку славу на довгі віки. Треба признати Наливайківцям, що і чути про те не хотіли, щоб свого ватажка видавати. Вони окружили його і ладились перебоєм видістатися з табору. Наливайко вже перелазив через вал. Счинився такий пекольний галас у таборі, що ляхи прискакали на конях дивитися. Та Наливайка поконали, закули в кайдани і видали... Видали і наших славних полковників... Видали хоругви, клейноди, гармати і всю зброю. Тоді Кремпський, бачучи, що ціла справа пропала, зібрав коло себе вірну дружину і перебився через ляцьке військо. У тім пеклі я втратив голову і вже рішився

тут загинути. Та послухайте, яку тепер штуку втяла ляшня. У пунктах угоди того не було, чого тепер зажадав Жолкевський. Було умовлено, що ми всі можемо свobodно відійти, куди нам завгодно. На те взялись жонаті козаки, щоб тим способом врятувати свої жінки та діти. Та Жолкевський уже по тім, як ми видали усю зброю і стали голіруч, додав ще один пункт, а то, щоб ті пани, що з ним були, пізнавали своїх підданців-хлопів і забирали їх із собою.

Ми кричали: „Зрада! такого в умові не було, ми не пристаємо!“ — „Як не пристаєте, то обороняйтеся, — каже Жолкевський, солоденько усміхаючись, — баталія йде далі.“

Та яка ж то могла бути баталія? Ляхи були в нашім таборі, ми без зброї, а між нами голосять жінки і плачуть діти... Нас взяла розпука. Кожний хапав що під руки попало. Я виломив із воза люшню. Тоді польське військо розізвирене, що стільки з нами намучилось, кинулось нас різати, як баранів. Не жаліли нікого, різали жінок і малих дітей... Уявіть собі, що там діялось, бо я не в силі вам цього розповісти. Польські жовніри знасилували жінок, а відтак розтинали їм животи. Малих дітей застромлювали на списи, і перекидали один одному. Мене обскочили, і якийсь ляшок пізнав у мені свого підданця. Зі мною робилось щось страшного. Згинути, то згинути, але мене, вільного чоловіка, в підданство брати? Я скочив на нього, як ранений кабан, і зацідив його люшнею по голові так, що мізок відразу вискочив. Дісталось також і тим, що мене хотіли живого брати. А що

в тім місці табору було менше люду, то я замислив себе рятувати втечею. Я втікав що сили, поки не дібрався в комиш. Тут було велике болото, і з цього боку наш табір не був окопаний. Там я пересидів дві доби, пючи гнилу воду з багна. Сюди чув я страшні крики, голосіння і плач. Та вони, собаки, не мали найменшого милосердя над жінками; здавалося поганим, що в цім таборі зібрався увесь український нарід, та що тут відразу все хлопство вимордують. По двох днях, коли все втихло, я викрався з болота і втік...

Дібравшись до Дніпра, кого я там стрінув? Я стрінув Підвисоцького, що йшов нам на підмогу... з ним получився і Кремпський з своїми недобитками. Та вже не було кому помагати. За тим йшли із Низу Запорожці. Коли би було ще два дні перетримати, то Жолкевському була би одна нога не вийшла жива. Підвисоцький мав думку зайти їх із заду від Дніпра.

Чи це не кара Божа? За незгоду, за кириню, за зраду своїх товаришів, за смерть Лободи.

— А як воно тепер на Січі, коли стільки народу витратилося? — питає Петро.

— Багато народу витратилося, то правда, а народу буде, бо він не пропаде, ми ще помірємося з ляхами, і наша земля буде вільна. На те не довго ждати, але воно буде, як не тепер, то в четвер. Військо в нас буде, та коби лише добра голова знайшлася, щоб усе гаразд запорядити...

Оповідання старого Пугача залягло гли-

боко в душу козакам. У Петра виступав тепер що раз в ясніших зарисах той конфлікт, який витворився між тими, що мають, і між тими, що не мають нічого. Бо ж та ціла буча ізза того пішла. Пани хочуть, щоб бідні на них робили, а вони, щоб безжурно панували.

Було вже пізно в ніч. На небі зорі попеременялися. Деякі вже й псаходили, інші посувалися на своїй дорозі далеко. Косарі стояли високо на полудні. Козаки сиділи при великій ватрі й куняли. Дехто поліз під шатро і захріп. Старий Пугач поліз на віз під буду, накрився кожухом та невдовзі захропів. Коні хрупали зерно, стоячи на припоні коло возів. Десь далеко завили вовки, зразу один, наче б давав гасло до загального виття, за ним інші. Сторожні козаки проходилися повагом по замерзлому снігу, позіхаючи голосно. Петро з Марком сиділи ще при вогні, покурюючи люльки.

— Один з нас най йде спати, — каже Петро до Марка, — опісля змінимося.

— Яюсь не хочеться заснути. Так то оповідання залізло в голову; страхіття по мізку снується, що годі забути.

— Тепер бачимо, Марку, те, чого ми в Острозі не знали. Як воно добре, що нас доля звідти вивела. Що було б з нами сталося? Були б ми вчилися далі, переливали з пустого в порожне, а відтак були б ми на віки приковані до їх милости князя кайданами вдячності, а може згодом були б заложили шию в панське ярмо, і сталися панськими собаками, як багато інших.

— Та ще на князя Константина нема що нарікати, там народів добре живеться.

— А що буде потім? Він же не вічний, його ціла фортуна перейде в ляцькі руки, а тоді руський народ вийде на тих багатствах гірше. Краще, щоб їх не було.

В тій хвилі коні стали непокоїтися і форткати. Дві собаки, що повлазили на вози, посхапувалися і заворчали. Петро вже був на ногах. Старий Пугач встав теж і протер очі. Він спав чуйно, наче птиця на гилячці. Дивився в даль. Десь далеко чути було гаркотіння.

— Тічка біжить! Гей, хлопці! До рушниці! Будемо мати гостей. Нуте хлопці, повідв'язуйте коней.

— Коби лише не порозбігалися, — завважав Петро.

— Ти, козаче, хіба не знаєш степових коней. Побачиш, як наш степовий кінь від вовка обороняється.

Всі посхапувалися і згуртувалися при вогні. Поспускали коней. Вони стали бігати, позадиравши хвости, але ні один далеко не відбігав. Опісля один з них заіржав голосно. Голос лунав далеко по замерзлому снігу. На той знак всі коні згуртувалися в колесо, головами до середини.

— Дивись, — каже радісно Пугач, — яка мудра твар. Побачиш, як вони гарно обороняються.

А гаркотіння вовче що раз зближалося. Тепер козаки, які повлазили на вози, могли бачити чорну плахту на снігу, яка швидко

тяглась до табору. Спереду бігла велика вовчиця, а те все гнало, наче б великий та широкий хвіст якоїсь потвори.

— Хлопці! — гукав Петро, — рушниця на поготові. Як наблизяться на десять кроків — пали!

Тічка зближалася. Гукнули стріли в цілу купу. Тічка розбіглась на всі сторони і стала атакувати зі всіх боків. Багато вовків остало на білім снігу.

— Дивись на коні, — говорив Пугач до Петра, — то варто видіти.

Справді варто було видіти. Скільки вовків кинулось на коней. Вони страшенно заквичали, наче безроги, а відтак стали бити попитами поза себе. Скільки вовків вертілось по землі в судорогах. А коні ані рушилися. Стояли в збитій юрбі, один при одному. Понизили голови і дивились поміж ноги поза себе.

— А що, не славні, не козацькі коні? — гукав Пугач. — Не дадуться, їй Богу!

Тим часом козаки стріляли густо, вже на близьку віддаль.

— Хлопці, шпуряйте на них головні, то собі підуть до чорта.

Так воно і сталось. Набили вовків багато, а решта пішла врозтіч. Стало стихати стріляння. Тепер і собаки позіскакували з возів і пустилися за вовками. Пугач їх прикликав до себе.

— От, дурні, було би вам капут, якби так вовки на вас обернулися.

З того всього тільки було шкоди, що одного коня вовк шарпнув зубами, і добре

скалічив в удо. Його зараз перевязали, засипавши рану порохом. Та вже до ранку ніхто не спав, а як йно стало на світ заноситись, приказав Петро ладитись у дорогу.

— А що з вовками зробимо?

— А вже ж поздирається шкуру, тепер під Різдво кожух добрий, не пустить, — каже Петро.

— Киньте їх до чорта. — каже Пугач. — То не на козацький кожух. Козакові кожух овечий найкраще любиться. А з тим ми б цілий день возилися.

Рушили в дальший похід. Знову залунала по степу весела пісня. Веремя було дуже гарне, погідне, хоч мороз що раз більшав.

І так ішла дорога одноманітно далі. З возами не можна було поспішати, але ніколи не кучилось. На нічлігу було весело. Стрінули скілька лісів і не бракло палива. Під ніч розкладали великий вогонь, який огрівав і людей і коні.

Аж на посліднім нічлігу сталася велика пригода, яка всіх втішила.

Вже було далеко по півночі, на землю насіла велика імла, що не було нічого видно. Усі засипляли мертвецьким сном. Гукнув стріл сторожного козака, і всі посхапувались. Під табор підходили якісь люде. Вартові стали стріляти далі. Непрохані гості стали утікати, що сили, чути було тупіт утікаючих коней.

Козаки розбіглися й побачили раненого татарина. Він лежав на землі з підстріленою ногою.

1813/1, 14

— От, гість, — гукали козаки, — а нуте, хлопці, бийте псубрата на втіху.

Надбіг Петро і крикнув:

— Не руш його — від нього довідаємося, чого вони хотіли, може де недалеко більша сила татарська, підведіть його до табору.

Узяли татарина попід пахи, він зуби закушував із болю. З ноги йшла кров.

— Я тобі скажу, не питаючись, — каже Пугач — Вони йшли коні красти.

Посадили татарина при варті; Петро каже:

— Давай, я йому поперед усього ногу перевяжу.

— От, невидальщина, — каже один козак, — я його зараз перевяжу ножакою по шиї.

— Не руш, кажу, — крикнув грізно Петро, — і ніхто не важся мені перепиняти роботу.

Петро розтяв ножем одіж, оглянув рану. Вона не була велика. Кість була ціла. Він засипав рану порохом і обв'язав чистим полотенцем.

Татарин був старий, змарнілий дідок з ріденькою борідкою і поморщеним лицем, наче б йому шкуру ниткою перешивав. Він дивився заляканими очима на Петра і лебедів.

— Не забивай бідна Ахмед, козак. Аллах тебе благословити буде.

— Чого ви сюди лізли? — питає Пето.

— Ми йшли коні красти. У нас біда, нема їсти, — говорив Ахмед, — у мене п'ять дітей малих, голодних, я бідна дуже бідна...

— А дайте йому, товариші, їсти, він бідний голодний.

Козакам це не подобалось, стали воркотіти.

Петро випрямився і поглянув грізно поза себе.

— Тихо! Хто хоче з моєю рукою познакомиться, виступай! Непослуху я не стерплю: Розумів?! Який відважний різати немічного бідака. Ти покажи, що вмієш з татарином, коли він дужий... стидайся. З вас мають бути лицарі, а показуєтесь вовками над падлиною. Казав: принести їсти.

Зараз втихло. Один приніс і подав татаринові кусок паляниці. Ахмед їв лакомо, аж давився.

— Дайте йому чарку горілки — пий, небоже. Твій Магомед не заборонив горілки пити, бо її ще не було.

Ахмед хопив Петра за руку і став її цілувати.

— Нехай тебе Бог і Магомед його пророк благословить на твоїй дорозі, ти добра чоловік, Ахмед буде за тебе молитися.

— Не болить тебе рана?

— Пече, але то нічого...

— Ти вмієш на коні їхати?

— Кожна татарин вміє.

— Хлопці, збирайтеся, в дорогу пора. Вже годі спати... Татаринів дайте мого сивого коня.

— Що нашому осаулові сталося? — говорили між собою козаки, — козак, хоч куди, а татарина не дасть зарізати.

— Чи це послідний наш нічліг? — питає Петро Пугача.

— Перед заходом сонця будемо в Січі.

І знову залунала пісня й похід рушив. Петро каже до татарина:

— Як зближимося до Січи, ти собі їдь з Богом. На Січ тебе не поведу, бо я там не пан і не знаю, що би з тобою сталося.

— Ти добра чоловік, Бог тебе благословити буде. Мої бідні діти були б пропали із голоду, Аллах хай тебе милує. Ти світло моїх очей, я тобі ніколи того не забуду. Ахмед вміє бути вдячний, навіть джаврові...

Петро не говорив нічого.

Вже було геть зполудня. Ярке сонце посилало останні гострі проміні по замерзлій землі. На обрію було видно якісь купи, наче б осніжені гори. Із поза них виходили густі дими. Валка станула над берегом замерзлої широкої ріки. Петро питає Пугача:

— Що це батьку?

— Це Січ-мати, хрестіться, хлопці.

Козаки познімали шапки, й стали хреститися.

Петро був дуже зворушений. Ось ціль його дороги, його бажань. Що його тут жде? Чи справдяться пророкування його приятелів? Чи справді жде його тут слава? В Петра шибали думки блискавкою. Серце сильно билосся. Він став у душі відмовляти молитву. Чим раз блище приходили до Січи. Усе було застелене снігом. З високого берега видно було багато будівель за валами, з яких виходили прямо вгору густі дими. Лише ворота було знати. Побіч них стояли на валах дві гармати. На

валі проходжувався вартовий козак з мушкетом. Козаки стали зїздити з берега. Петро каже до татарина:

— Нам пора розстатися, їдь собі, чоловіче, з Богом. Коня тобі дарую, бо це мій кінь.

Татарин знову став лепетати благословення й поїхав. Та за хвилию обернувся до Петра тай каже:

— Осауле, до мене ходи, щось скажу.

Петро підїхав.

— Слухай, козак, мене Магомед покарає, що я тобі зраджу своїх. Але я за тебе спокую, ти того варт.

Він наблизився, до Петра й каже півголосом:

— Бережіться, козаки: цієї весни піде велика орда татарська з Менглі Гіреєм на вашу землю. Велике нещастя на вашу землю буде. Пограблять вас і ясир візьмуть. Всі мусять йти, кому прикаже його світлість хан. Може і я піду, хоч я спокійна чоловік. Бережіться!

З тими словами він потиснув коня й почвалав вихром.

Петро стояв на березі Дніпра. Далеко направо й наліво розлягалась замерзла річка. Лише на однім рукаві простягалась синя лента, якої мороз не одолів..

Десь далеко грав Дніпро-Словутиця на своїх порогах.

Петро був захоплений. Він забув про все, що коло нього творилося, забув, по що сюди приїхав, забув про товаришів, що стояли під воротами матері Січи.

Петро зняв шапку й молився.

— Дніпре-Словутице, батьку! Ти свята

річко України! Чи в українське серце, яке б не забило живіще, наблизившись до Тебе? Ти давний свідку нашої бувальщини, нашої величі й упадку.

...На твоїй дорозі поставив Господь могутні пороги. За ними криєш ти тих бідних діток, яким тісно стало на Україні. А ці пороги — то твоя мова. Горе тому, хто її не розумів,

...Ти сердишся та гримавш на твоїх діток нерозумних, та гроиш ворогам. Доля України звязана з тобою по вічні часи. Україна тоді загине, як твоє русло висохне!

...Дніпре! Ти український Йордане, свята річко!..

— Гей Петре! Осауле! — гукали козаки, — чого задивився?

Петро наче б зі сну прокинувся, протер очі й спустився з берега вниз...

За той час Пугач обмінявся гаслом з вартовим козаком. Відчинились ворота, й ціла ватага вїхала.

Петро опинився в Запорозькій Січі.

ВИДАВНИЦТВО „ОКА“

Коломия, Євангелицька ч. 7.

видало досі в I. серії:

1. А. Чайковський: На уходах ч. I.	2'—
2. А. Чайковський: На уходах ч. II.	2'—
3. П. Куліш: Чорна рада, хроніка (нове видання).	2'—
4. А. Чайковський: За сестрою (5. вид)	1'50
5. А. Чайковський: Віддячився	2'—
6. М. Ординців: Запорожці в Сарагоссі	2'—
7. М. Гоголь: Тарас Бульба (з образками)	2'—
8. Д. Мордовець: Гетьман Мазепа I.	2'—
9. Д. Мордовець: Гетьман Мазепа II.	2'—
10. К. Поліщук: Гуляйпільський батько ч. I.	2'—
11. К. Поліщук: Гуляйпільський батько ч. II.	2'—
12. І. Зубенко: Вірка	2'—
13. Филипчак-Зубенко: Княгиня Романова	2'—
14. А. Чайковський: Побратими.	3'—
15. А. Чайковський: До слави (друкується).	
16. П. Куліш: Михайло Чарнишенко (I. том друкується)	

В II. серії:

1. А. Куприн: Остання любов царя Соломона	1'—
2. М. Мельник: На ріках Вавилонських	—50
3. Б. Келерман: Праведні душі	1'—
4. Д. Мережковський: Леонардо да Вінчі (друкується).	—

З давніших видань є на складі:

М. Кузьмова: Українська читанка II.	1'—
" " Проти филь	1'50
" " На стрічу сонцю золотому	2'—
4. М. Левитський: Про хліборобські спілки	—40
5. Д. Макогон: Учительські гаравди 2 часті	1'—
6. Н. Толстой: Думки про народне виховання	—50

Замовляти на адресу:

О. КУЗЬМА — Коломия, Євангелицька ч. 7.

STAROSTWO w KOŁOMYI.

EGZEMPLARZ OBOWIĄZKOWY.

Nakład 4000 egz. 2

dnia 31 12 192 7 r.

Biblioteka Narodowa
Warszawa

30001008159067